

„Szegény Dante! »A' sonett ép olyan – mond – mint midőn (gondolkozik)
midőn egy szomjas embernek egy itcze bort tesznek elé
's annál többet innia nem szabad.”

„A' színház fényesen ki volt világítva,
's még sem lehet csak anynyi helyecskét is látni,
hol még egy pesti zsemlye megférhetett volna,
melly hasonlítást csak azért tettük,
mivel ennél kisebb valamit már alig képzelhetni.”

„az ajándékgazdaság kulturális csereterméke”

„Stancsics minden pessimismusa mellett is a' legnemesebb szívvel
s a' legáldozóbb emberszeretettel bír. Valaha minden vagyona egy tehénbül
állott, melly családját táplálta, 's ő csak hogy Kosuthon segítsen, e' tehéntül is
megvála, ő kinek nem volt semmije.”

„fillérhazafiság”

„Petőfy olyan, mint az alföld, mint a' Hortobágy, határán mint egy bűv
fátyol leng a' délibáb, zenélve zúg a' nád-erdő, mellyből tarkatollú madársereg
repked fel, az arany vetésből énekelve emelkedik a' pacsirta, és mire fellobog
a' pásztortűz, a' távortorony harangja szaggatott hangokban hirdeti az est'
közeledtét, és az esti légen át mint álmainkon átlebbenő szellem fehérlik a' tó'
hattyúja és az ékes kócsag; itt a' nyájörző legény bús nótája szaggatja meg a'
végtelen csendet, amott szedett virágával tér haza a' pusztá' ifjú leánya; de szinte
itt kerget a' szél ördögszekeket a' poros úton, itt roskadozik bedűlt oldallal a'
rongyos csárda, 's mellette mint egy rossz rím nyikorog a' rozslábú gémes, amott
szaggatott bundával kullog a' házi ór, a' veszekedő kuvasz, 's zsiros gatyájú szilaj
betyár száguld a' bojtorjános farkú csikón, hej haj (?), hogy a' különféle burjánt
növelő és félmérföldre terjedő ganéjdombot ne is említsem.”

„fertály-mágnás”

„...az Úr hangja gorombán szól a megafonból,
mint ahogy a ménkű-pukkanás is illúziórontó...”

„Kedves Márta, szép a lórum (»vér«-lórumot gondol[ok])
De azért a költészet sem épen utolsó dolog_ _ _”

Irodalomtörténeti Közlemények

A Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Irodalomtudományi Intézetének folyóirata

2024/6

6

2024

ItK

Bánk bán
Cenzúra
Jozefinizmus
Petőfi Sándor
Sylvester János

Publications on the History of Literature

Volume 128. Nr. 6. 2024

EDITORIAL BOARD

Gábor Kecskeméti
editor-in-chief

Eszter Draskóczy
senior editor

Mihály Balázs
Sándor Bene
Ferenc Bíró

István Bitskey
Tünde Császtvay
Rumen István Csörsz
Péter Dávidházi
Péter Kőszeghy
László Szörényi
György Tverdota
András Vizkelety

*

Zoltán Szénási
editor of the Book Review column

*

Áron Szatmári
Botond Szemes
technical editor

ADDRESS

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.
<http://itk.iti.mta.hu>
itk@abtk.hu

Contents

Szalisznyó, Lilla: The theatrical canonization of *Bánk bán*. Performances and audience relations in the National Theatre (1839–1849) 671

Workshop

Papp, Ingrid: The appreciation for Josephinism in the Czech language work of Ladislaus Bartholomaeides 701

Lengyel, Réka: “Continet heresim, et alios graves errores.” Censorial remarks on the translations of Kónyi János (1773–1774) 711

Éliás, János: “...to inform you what I teach in which class and how I teach it.” The influence of the *Methodus* of Debrecen (1770, 1791) on the curriculum of the Reformed School of Karcag 736

Documents

Margócsy, István: Opinions on Petőfi Sándor and Táncsics Mihály from the diary of Pompéry János 754

Bíró-Balogh, Tamás: Two inscriptions by Tóth Árpád. Including an unknown improvisation in verse 761

Minor publications

Fülöp M., József: Textual interpretation and meaning-making in Sylvester János’s translation of the *New Testament*. The example of the word “fukar” 770

Book reviews

Molnár, Dávid: Versőrlő malomnak korpája? Filefalvi Filiczki János költői életműve (The bran of a poetic mill? The poetic oeuvre of Filefalvi Filiczki János) (*Móré, Tünde*) 788

Hansági, Ágnes, and Zoltán Hermann (eds.): „...nekem is van egy hőstettem, amivel dicsekedni lehet”. Dráma, adaptáció és teatralitás a Jókai-jelenlétben (“I too have a heroic feat to boast of.” Drama, adaptation, and theatricality in the reception of Jókai Mór) (*Márton-Simon, Anna*) 791

Kricsfalusi, Beatrix, Ernő Kulcsár Szabó, Gábor Tamás Molnár, and Ábel Tamás (eds.): Média- és kultúratudomány. Kézikönyv (Media and cultural studies. A handbook) (*Pótó, Júlia*) 796

Nuzzo, Armando: La letteratura degli ungheresi (*Nicolosi, Simona*) 800

Jákfalvi, Magdolna, and Árpád Kékesi Kun (eds.): Nemzeti színháztörténet. Előadás-rekonstrukciók, 1948–1996 (The history of the National Theatre. Performance reconstructions) (*Gajdó, Tamás*) 803

Irodalomtörténeti Közlemények

2024. CXXVIII. évfolyam 6. szám

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Kecskeméti Gábor

főszerkesztő

Draskóczy Eszter

felelős szerkesztő

Balázs Mihály

Bene Sándor

Bíró Ferenc

Bitskey István

Császtvay Tünde

Csörsz Rumen István

Dávidházi Péter

Kőszeghy Péter

Szörényi László

Tverdota György

Vizkelety András

*

Szénási Zoltán

a Szemle rovat szerkesztője

*

Szatmári Áron

Szemes Botond

technikai szerkesztő

SZERKESZTŐSÉG

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

Internet címünk: <http://itk.iti.mta.hu>

Elektronikus levélcímünk: itk@abtk.hu

Tartalom

<i>Szalisznyó Lilla: A Bánk bán</i> színházi kanonizációja. Előadások és közönségviszonyok a Nemzeti Színházban (1839–1849)	671
---	-----

Műhely

<i>Papp Ingrid: A jozefinizmus</i> dicsérete Ladislaus Bartholomaeides cseh nyelvű munkájában	701
<i>Lengyel Réka: „Continet heresim, et alios graves errores”. Cenzori jelentések</i> Kónyi János fordításairól (1773–1774)	711
<i>Éliás János: „...hogy tudósítsam, mellyik órán mit, és miképpen tanítok”. A debreceni <i>Methodus</i> (1770, 1791) hatása a karcagi iskola tananyagára .....</i>	736

Adattár

<i>Margócsy István: Vélemények</i> Petőfi Sándorról és Táncsics Mihályról Pompéry János naplójából	754
<i>Bíró-Balogh Tamás: Tóth Árpád két dedikációja. Köztük egy ismeretlen versrögtönzéssel .....</i>	761

Kisebb közlemények

<i>Fülöp M. József: Szövegértelmezés és jelentésalkotás</i> Sylvester János Újszövetség-fordításában. A fukar szó példája	770
---	-----

Szemle

Molnár Dávid: Versörlő malomnak korpája? Filefalvi Filiczki János költői életműve (<i>Móré Tünde</i>)	788
Hansági Ágnes és Hermann Zoltán (szerk.): „...nekem is van egy hőstetem, amivel dicsekedni lehet”. Dráma, adaptáció és teatralitás a Jókai-jelenlétben (<i>Márton-Simon Anna</i>)	791
Kricsfalusi Beatrix, Kulcsár Szabó Ernő, Molnár Gábor Tamás és Tamás Ábel (szerk.): Média- és kultúratudomány. Kézikönyv (<i>Pótó Júlia</i>)	796
Armando Nuzzo: La letteratura degli ungheresi (<i>Simona Nicolosi</i>)	800
Jákfalvi Magdolna és Kékesi Kun Árpád (szerk.): Nemzeti színháztörténet. Előadás-rekonstrukciók, 1948–1996 (<i>Gajdó Tamás</i>)	803

A *Bánk bán* színházi kanonizációja

Előadások és közönségviszonyok a Nemzeti Színházban (1839–1849)

SZALISZNYÓ Lilla

Szegedi Tudományegyetem Interdiszciplináris Kutatásfejlesztési és Innovációs Kiválósági Központ,
tudományos munkatárs

ORCID: 0000-0001-5914-6512

The theatrical canonization of *Bánk bán*. Performances and audience relations in the National Theatre (1839–1849)

Abstract | Despite the high position of KATONA József's tragedy *Bánk bán*, in the Hungarian theatrical canon, studies dealing with the aspects of its performance history are rarely published. This paper is an attempt at this kind of research, it tries to show what position the play occupied in the repertoire of the National Theater's starting decade (1837–1849), how many times and at what pace it was performed compared to other tragedies, what the relations with its audience were like, how much interest the different social strata showed in it. Through the interpretation of various printed and manuscript theater history sources (for example, program schedules, scene sheets, records of the actual daily receipts, costume lists), it becomes visible that after a while the theater management paid special attention to the play. In addition to the more well-to-do season ticket holders, they tried also to reach members of the lower(er) social strata who bought day tickets for the cheap seats, and in the course of its performances changes and innovations were made in order to keep up interest and to strengthen the position of *Bánk bán* in the repertoire. Reconstructing the early performance and reception history of *Bánk bán* can be particularly useful from the point of view of dealing with the representative performance of 15th March, 1848, since it was the first time in the history of the National Theater that a play was staged on request, as a result of external circumstances.

Keywords | KATONA József, *Bánk bán*, the starting decade of the National Theatre, audience relations, 15th March, 1848

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

A *Bánk bán* már a 19. század első felében, 1848. március 15-ei reprezentatív előadása előtt sajátos helyet foglalt el a Nemzeti Színház repertoárjában. Újrajátszásainak számát és ütemét tekintve kitűnt a szomorújátékok közül, 1839. március 23-ai bemutatója és 1848. március 15. között tizenkilencszer adták.¹ Egy mindennap mást játszó repertoárszínház esetében ez az előadászám még akkor is magasnak számított, ha figyelembe vesszük, hogy négy alkalommal egy-egy vezető színész kezdeményezte színpadra állítását, a forradalom záróeseményeként pedig egy küldöttség „kívánván a' nép nevében, hogy az nap estéjén a' nemzeti színházban Bánk bán adassék”.² A szomorújátékok a közönség érdeklődésének hiányában vagy ritkán értek meg ötnél több előadást (különösen, ha kortárs darabokról volt szó),³ vagy szórványosan, hosszabb, akár többéves kihagyásokkal játszották őket, s csak évtizedek alatt jutottak el a húsz körüli számig.⁴ Eleinte úgy tűnt, hogy a *Bánk bán* is ez utóbbi sorsra jut, 1839-es bemutatóját nem követte azonnali továbbjátszás, második előadására csak hat és fél évvel később, 1845. november 1-jén került sor. Innentől kezdve folyamatosan műsoron tartották, s arra törekedtek, hogy a tehetősebb bérletes közönség mellett az olcsó helyosztályok napi jegyvásárlóival is megismertessék. Játszották vásár alkalmával és vasárnap, de jót tett az ismertségének az is, hogy a szereposztást többször megújították, Bánk, Petur, II. Endre és Tiborc szerepében különböző korú és szerepfelfogású színészek léptek fel.

Kerényi Ferenc *A Nemzeti Színház és közönsége (1845–1848)* című tanulmányában néhány ponton már érintette a *Bánk bán*-előadások fogadtatástörténetét, ráirányítva

-
- 1 HAJDU Algernon László, szerk., *A Nemzeti Színház műsora 1837. VIII. 22-től 1941. VI. 21-ig*, tan. HARASZTI Emil, 3 köt. (Budapest, 1944), 1:27. A színlapok kiadását intéző titkár, Szigligeti Ede egy idő után eltévesztette, hogy hányadik *Bánk bán*-előadás van soron. Az 1846. augusztus 19-ei, tizenkettedik előadást már tizenötödikként hirdették. A tévedés átkerült a szakirodalomba is, a színlapok nyomán az 1848. március 15-ei előadást nem tizenkilencediknek, hanem huszonnegyediknek írták. Lásd például: KERÉNYI Ferenc, „A Nemzeti Színház és közönsége (1848–49)”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 86 (1982): 686–699, 687.
  - 2 EGRESSY Gábor, „Képek a' pesti forradalomból martius 15-kén”, *Életképek* 6, I/14. sz. (1848): 404–410, 406.
  - 3 Kisfaludy Károlytól a *Kemény Simont* összesen hétszer, az *Irenét* kétszer, Szigligeti Edétől a *Pókaiakat* tízszer, az *Abát* hatszor, a *Troubadurt* négyszer, a *Gerőt* háromszor, a *Zách unokáit* hatszor, Franz Grillparzertől az *Ősanyát* kétszer, id. Alexandre Dumas-tól a *Caligulát* egyszer, Kuthy Lajostól a *Fejér és fekete*t háromszor, Tóth Lőrincetől a *Két Lászlót* háromszor, az *Atyátlant* pedig egyszer adták. Az ötnél kevesebbet játszott darabok esetében általában rövid kihagyásokkal lement valamennyi előadás. A *Gerőt* például 1844. január 4-én mutatták be, utolsó előadása pedig ugyanazon év április 10-én volt. Az ötnél többször játszottaknál hosszabb idő telt el az ismétlések között, a *Zách unokái* esetében például négy év alatt (1846. november 23. és 1850. szeptember 13. között), a *Kemény Simon* esetében huszonkét év alatt (1838. augusztus 22. és 1860. december 2. között) zajlott le a hat, illetve hét előadás. HAJDU, *A Nemzeti Színház műsora...*, 1:22, 25, 26, 47, 59, 67, 72–74.
  - 4 Victor Hugo 1838. október 26-án bemutatott *Borgia Lucretia* című szomorújátékának például 1912. január 11-én volt a huszadik előadása, Vörösmarty Mihály 1841. április 26-án bemutatott *Az áldozatának* 1882. augusztus 19-én, William Shakespeare 1839. november 16-án másorra tűzött *Hamletjének* 1851. október 16-án, 1842. november 10-én bemutatott *Othellójának* 1855. szeptember 21-én, Hugó Károly először 1847. szeptember 27-én adott *Báró és bankárjának* pedig 1865. december 20-án. Uo., 1:20, 33, 42, 53, 78.

a figyelmet egy olyan sajátos forrástípusra, az intézmény iratanyagában fennmaradt pénzszedői naplókra, amelyeket a Katona-kutatás korábban nem hasznosított. A közönségviszonyok többszemponútú, komplex vizsgálata során azonban nem volt alkalma a naplók részletekbe menő és átfogó értelmezésére, így a *Bánk bán* egyre kedvezőbben alakuló színpadi életét a kiemelt jelentőségű előadásnapokra koncentrálni próbálta bemutatni. Úgy vélte, hogy a tragédia az 1840-es évek közepén azért vált kétszer is a legnézettebb darabbá (Lendvay Márton jutalomjátékaként és egy vásári nap alkalmával), mert a nézők azonosultak a színház liberális színházprogramjával és a nemzeti romantika eredetiségigényével. Az 1845. november 1. és 1848. március 15. közötti előadások helyosztályonkénti közönségének számát közzétéve fokozódó érdeklődésről, „növekvő népszerűség”-ről írt, s a kivételes játszási alkalmak kiugróan magas látogatottsága, illetve a két és fél év alatt összegyűlt „19 547 fizető néző” alapján arra a megállapításra jutott, hogy „1848. március 15-én, a darabváltozás igényének bejelentésével, a *Bánk bán* műsorra tűzetésével már ez az érett, politizáló közönség lépett ki a nézőtér homályából”.⁵

A kimutatások azonban nem folyamatosan emelkedő, inkább változó, hullámzó érdeklődésről tanúskodnak, s bár az összesített nézőszám egy szomorújáték esetében valóban soknak számított, önmagukban nézve az adatok torzít(hat)ják a darab színpadi karrierjének történetét, különösen a kiemelt játszási alkalmak tekintetében. A színház forgalmát és közönségviszonyait rögzítő pénzszedői naplók természete ugyan nem teszi lehetővé, hogy az egykorú nézők motivációját is felfejtsük, de az előadások típusára, látogatottságára és az adott napon jelenlévő közönség társadalmi megoszlására vonatkozó adatok kontextualizálásával tagolhatóbbá, árnyaltabbá válik a kép, s mivel a forráscsoport 1839-ből és 1848–1849-ből is rendelkezésünkre áll, egy nagyobb ívű, az egész évtizedet lefedő és a *Bánk bánra* koncentráló kutatás kezdeményezhető. Két vizsgálati irány látszik célszerűnek: egyrészt az, miként alakult a *Bánk bán* előadás- és fogadtatástörténete 1848. március 15-éig, illetve e sorsdöntő napon való műsorra tűzése és a felfokozott közhangulat hatással volt-e a későbbi előadások nézőszámára, másrészt, hogy 1848 márciusa után felfedezhető-e olyasféle tendencia, miszerint a *Bánk bán* kiemelkedett a repertoárdarabok sorából, esetleg más alkalommal is politikai hatóerejűvé, jelentőségűvé vált.

„Művészi konokság” – az első nemzeti színházi előadás

Katona József drámáját a Nemzeti Színházban 1839. március 23-án Egressy Gábor jutalomjátékaként mutatták be. Jutalomjáték esetén a színész választotta ki, hogy mely darabban szeretne fellépni, vagyis a *Bánk bán* műsorra tűzése egyéni és nem igazgatósági döntés volt. Egressy ezeket az alkalmakat leginkább Pesten még nem játszott klasszikus szomorújátékok és kortárs történeti drámák népszerűsítésére használta, először a *Lear királyt* (1838. április 30.), másodszor a *Bánk bán* adták a javára. Mindkettőt kísér-

5 KERÉNYI Ferenc, „A Nemzeti Színház és közönsége (1845–1848)”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 84 (1980): 428–444, 439–441, 444. A szerző az össznézőszám esetében számolt azzal, hogy „persze nyilván többen voltak, akik ismételtlen megtekintették, amit a címszerep hármass kiosztása is feltételez”.

leti jelleggel választotta, pesti színészként Lear és Bánk első tragikus hősi szerepei közé tartoztak. Az 1830-as évek végén még ritkán volt alkalma cím- és főszerepek eljátszására, s bár a szereposztás a jutalomjátékok esetében is az igazgató és a rendezők jogköre volt,⁶ Egressy példája azt mutatja, hogy ilyen alkalmakkor a színészek lehetőséget kaptak szereprepertoárjuk bővítésére, illetve életkoruknak megfelelően akár szerepkörváltásra is. Egressy 1839-ben már jól ismerte a *Bánk bánt*, korábban háromszor játszott benne, Bánkként viszont most először (huszonévesen még Ottó szerepét osztották rá).

De a szomorújáték iránti figyelme az egyéni célok mellett valószínűleg egy nagyobb szabású, az Ifjú Magyarország tagjai által képviselt színházprogrammal is rokonítható. Kazinczy Gábor köre 1838 és 1841 között több irányból próbálta befolyásolni a Nemzeti Színház repertoárját: műsortervet küldtek az irányítást vivő igazgatóválasztmányának, kortárs francia drámákat fordítottak, eredeti magyar nyelvű színműveket írtak, illetve rendezőnek ajánlkoztak. Egressy a színházon belüli radikálisok egyikeként főként darabválasztásaival és rendezői feladatokhoz jutva próbálta érvényesíteni azt a „játékszín társadalmi hasznosságáról vallott” elképzelést,

amelynek irányzatos, közvetlenül politizáló hatását két forrásból várják: fordítóként a francia romantika kortárs témájú, társadalmi kérdésekkel foglalkozó hatáshullámától, a magyar történelem színrevitelében pedig Szigligeti példázat-drámáinak folytatásától. [...] Esményük [...] Katona József, akinek *Bánk bán*jában közvetlen és erős élményforrást találnak, a hatalom elleni társadalmi cselekvés témájában.⁷

A *Bánk bán* pesti bemutatója jelenlegi ismereteink szerint nyolcadik a darab előadás-történetében: a kassai ősbemutatót követően (1833. február 15. [?])⁸ előadták Ko-

6 [BAJZA József], „A pesti magyar színészársaság törvényei”, in BAJZA József, *Összegyűjtött munkái*, szerk. BADICS Ferenc, 3. kiad., 6 köt., 5:361–401 (Budapest: Franklin-Társulat, 1899–1901), 364–365.

7 KERÉNYI Ferenc, „A radikális színházprogram és a közönség a Pesti Magyar Színházban”, *Irodalomtörténet* 58, 1. sz. (1976): 165–181, 173. Egressy a kortárs francia drámák rendezőjének ajánlkozott, de a vármegyei igazgatók nem bíztak még rá ilyen jellegű feladatot; rendezni csak 1844 szeptemberében, Bartay Endre igazgatása alatt kezdett. A Nemzeti Színház 1837 és 1841 között érvényben lévő belső színházi törvénykönyve szerint a rendezőknek ekkoriban még leginkább az előadások gördülékeny lebonyolítása és a rendtartás volt a feladata. BAJZA, „A pesti magyar...”, 5:364, 366, 368–370. Egressy ezen a gyakorlaton már az 1830-as évek végén változtatni szeretett volna, javaslatot tett arra, hogy a rendezés ne csak az előadás technikai levezényléséből álljon, hanem önálló alkotói tevékenység legyen, s maga az előadás a rendezéssel megbízott értelmezését tükrözze. EGRESSY Gábor, „Javaslat a 'színészeti' ügyében”, in EGRESSY Gábor, *Válogatott cikkei (1838–1848)*, szerk. KERÉNYI Ferenc, 5–7, Színháztörténeti könyvtár 11 (Budapest: Magyar Színházi Intézet, 1980), 6–7.

8 A kassai előadást a színlap szombatira, február 16-ára hirdette, valaki viszont *ceruzával* átjavította a szombatot péntekre, a dátumot pedig 15-ére. A színlap sokáig lappangott, Rexa Dezső közölte először a *Vasárnapi Ujság*ban 1921. augusztus 28-án. Az ekkor még magánkézben lévő kisnyomtatványt 1929. december 27-én a Nemzeti Színházi Múzeum vásárolta meg 34 pengőért. Lásd: Országos Széchényi Könyvtár Színháztörténeti és Zeneműtár (OSZK SZT), Nemzeti Színház kötetes iratok: A Nemzeti Színházi Múzeum növedéknaplója, 872, 261. szám alatti tétel (az eladó nevét nem írták bele a növedéknaplóba). A szakirodalom az 1930-as évektől úgy vélekedik, hogy mivel 16-a „összeesett a farsang utolsó napjával”, a javítás egykorú és hiteles. NÉMETH Antal, *Bánk bán száz éve a színpadon* (Budapest:

lozsvárott (1834. augusztus 30.), a budai Várszínházban (1835. február 27., december 1., 1836. november 1.), Debrecenben (1836. november 11.) és Miskolcon (1836. november 29.). Kassán, Kolozsvárott és 1835. február 27-én Budán jutalomjátékként került színre, az ősbemutató alkalmával Udvarhelyi Miklósnak, Kolozsvárott Egressy Gábornak, Budán pedig Kántor Gerzsonné Engelhardt Annának esett rá a választása.⁹ A sajtó szerint Budán sikere volt,¹⁰ másodsor és harmadszor már repertoárdarabként tűzték műsorra.¹¹ Az 1837. augusztus 22-én megnyitott Nemzeti Színház mégsem vette át a repertoárjába, noha az első hónapokban erősen az elődöntményének számító Várszínház műsorára támaszkodott. Továbbjártották például Victor Hugo *Borgia Lucretia* és *Angelo, Pádua zsarnoka*, id. Alexandre Dumas *Korona és vérpád*, Munkácsy János *Garabonciás diák*, Johann Ludwig Deinhardstein *Garrick Bristolban*, Marc-Jean-Louis Fournier és Auguste Arnauld *Vasálorca*, Eduard Schenk *Belizár*, Kisfaludy Károly *Csalódások*, *Kérők*, *Sti-*

Budapest Székesfőváros Házinyomdája, 1935), 39. Évtizedekkel később Kerényi Ferenc is ezzel érvelt: „Itt a kalendárium segít. Abban az esztendőben február 16. szombatra esett, »farsang farka« volt, az utolsó báli lehetőség a nagybőjt előtt; a színlap ajánlása említi is az egyidejűséget. A színházi eseményt utóbb mégis, jó érzékkel, egy nappal előrehozták”. KERÉNYI Ferenc, „Egy ősbemutató emléke: 175 éve mutatták be Katona József *Bánk bánját*”, *Forrás* 40, 1. sz. (2008): 85–89, 87. A helyzet azonban ennél bonyolultabb, mivel nem tudjuk bizonyítani, hogy a javítások egykorú kéztől származnak, illetve a társaság zsebkönyvében, amelyet a sűgók az évad végén állították össze, s amely ez esetben két sűgó összeállításában is fennmaradt, szintén a színlapra eredetileg írt dátum, 16-a szerepel. MÁTÉFY József, szerk., *Magyar játékszini 3sebkönyv, melly az 1833^{duk} esztendőben előadott játék darabok neveit foglalja magában* (Kassa: Werfer Károly, 1833). (A másik zsebkönyv tartalmában megegyezik ezzel, csak a címlapján kiadóként a másik sűgó, Gillyén Sándor neve van feltüntetve.) A zsebkönyvek szerint 15-én Friedrich F. Ziegler *Stáding*er, vagy: *A’ szerető, és vetélkedő egy személyben*, 17-én pedig a *Szerelemföltők* című vígjáték ment. A *Szerelemföltők*nek nem ismerjük a színlapját, a *Stáding*ernek viszont igen, s azon egy *tintával* történt javítás nyomán azt látjuk, hogy az előadást péntekről áttették vasárnapra, 17-ére. (A kassai színlapgyűjtemény erősen hiányos, így nem tudjuk, hogy a *Szerelemföltők* színlapja esetlegesen azért hiányzik-e, mert a játékind megváltoztatása miatt a darabot végül nem adták.) A műsorváltozás az egykorú források ellentmondásossága ellenére megvalósulhatott, hiszen a zsebkönyv 1833 februárját és márciusát illetően több esetben sem azt a darabot tüntette fel, amelyet a színlap szerint játszottak. A színlapok szerint például 1833. február 23-án Karl August Lebrun *Két Péter és a saardami polgármester* című vígjátékát adták, a zsebkönyvben viszont Friedrich Wilhelm Ziegler *Incognito* című darabja szerepel. Március 4-ére a színlap Philipp Bonafont *A Rieti vár* című regényes nézőjátékát hirdette, ám a sűgók a zsebkönyvben erre a napra nem tüntettek fel előadást. A *Bánk bán* és a *Stáding*er esetében a színlapoknak egyelőre csak egy-egy példánya ismert, így az, hogy a *Bánk bán* ősbemutatója február 15-én volt, csak akkor válhat bizonyossá, ha a feltehetően nagyobb mennyiségben nyomtatott színlapokból több példány is előkerül, és valamennyin rajta van a javítás. Szeghy Gábor szíves tájékoztatásából tudom, hogy az Archív mesta Košice (Kassa Város Levéltára) nem őriz 1833-as színlapokat.

- 9 NÉMETH, *Bánk bán...*, 29–52. A miskolci előadásra Kerényi Ferenc talált rá: KERÉNYI Ferenc, „Katona József a magyar színpadok műsorán (1811–1837)”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 96 (1992): 399–413, 410.
- 10 Az 1835. február 27-ei előadásról például így írtak: „E’ darab eredeti színműveink közt bizonyára egyik fő helyet érdemelne színi hatásra nézve, ha azok belőle kihagyatnának, mellyek untatók és nem mivel színpadra valók [...]. A’ tetemes és fárasztó czimszerepben Bartha ur játszott, ’s több izben előtapsoltott. Kántorné assz. Gertrudist királynéi méltósággal és pompáson, Lendvayné assz. Melindát szokott jelességgel, Megyeri ur a’ cselszövő Biberachot finom művészi tőkelylyel, Tóth ur Petur bánt, ’s Lendvay ur Otto hercezet tüzzel adták. Nézők igen számosan voltak”. *Honművész* 3, 19. sz. (1835): 149–150, 149.
- 11 GILLYÉN Sándor, szerk., *Budai nemzeti játékszini zsebkönyv 1837re* (Pest: Trattner-Károlyi, [1836]), 7, 16.

bor vajda, Friedrich Halm *Griseldis*, August Friedrich Kotzebue *Pajzán ifjú*, Charlotte Birch-Pfeiffer *Szapáry Péter*, Fáy Andrés *Régi pénzek, vagy Az erdélyiek Magyarországon*, Eugène Scribe *Fiatal keresztanya* és Johann Baptist Joseph Hirschfeld *Tündérvár Magyarországon* című drámáját.¹² De a *Bánk bán* kézenfekvő választás lehetett volna az eredeti magyar nyelvű művek kezdeti hiánya miatt is,¹³ illetve azért, mert a prózai társulat jórészt azokból a színészekből állt, akik ismerték és már játszották együtt a darabot korábbi állomáshelyeiken.¹⁴

szerepek	Kassa 1833. febr. 15. (?)	Kolozsvár 1834. aug. 30.	Buda 1836. nov. 1.	Nemzeti Színház 1839. márc. 23.
Bánk bán	Bartha János	Lendvay Márton	Bartha János	Egressy Gábor
Gertrudis	<i>Kántor Gerzonné Engelhardt Anna</i>	<i>Kilényi Dávidné Széppataki Johanna</i>	<i>Kántor Gerzonné Engelhardt Anna</i>	Bartha Jánosné Meszlényi Anna
Melinda	<i>Déry Istvánné Széppataki Róza</i>	<i>Déryné</i>	Lendvay Mártonné Hivatal Anikó	Lendvayné
Ottó	Egressy Gábor	Egressy Gábor	Egressy Gábor	László József
Biberach	Megyeri Károly	<i>Éder György</i>	Megyeri Károly	Fáncsy Lajos
Petur	Szentpétery Zsigmond	Szentpétery Zsigmond	Szentpétery Zsigmond	Szentpétery Zsigmond
Miska bán	<i>Demjén Mihály</i>		Somogyi Sándor	Szilágyi Pál
Zászlós úr	<i>Pály Elek</i>		Udvarhelyi Sándor	Balog István
Sóloom mester	<i>Haslinyi Ferenc</i>		Egressy Benjámin	Egressy Benjámin
II. Endre	Szerdahelyi József	Szerdahelyi József	Fáncsy Lajos	Szigligeti Ede
Mikhál	Udvarhelyi Miklós	Udvarhelyi Miklós	Udvarhelyi Miklós	Udvarhelyi Miklós
Simon	<i>Kubay Pál</i>	<i>Kubay Pál</i>	Szigligeti Ede	Szerdahelyi József
Tiborc	Szilágyi Pál	Szilágyi Pál	Szilágyi Pál	Bartha János

12 HAJDU, A Nemzeti Színház műsora..., 1:2–14, 23.

13 Uo., 1:1–28.

14 A szereposztásokat a színlapok, illetve az egykorú sajtó alapján közlöm. A kassai előadás színlapja: OSZK SZT., Kassa, Színlapgyűjtemény, 1833. január–április. A kolozsvári szereposztás: *Honművész* 2, 78. sz. (1834): 621–622. (A kisebb szerepeket vivő színészek nevét nem említették.) A várszínházi előadás: OSZK SZT., Buda, Színlapgyűjtemény, 1836. október–december, fol. 176. Az első pesti előadás szereposztása: OSZK SZT., Nemzeti Színház Színlapgyűjtemény, 1839, 70. sz. Azoknak a színészeknek a nevét, akik nem kerültek a Nemzeti Színházhoz, illetve 1839-ben nem voltak társulati tagok, kurzívval szedtem.

szerpek	Kassa 1833. febr. 15. (?)	Kolozsvár 1834. aug. 30.	Buda 1836. nov. 1.	Nemzeti Színház 1839. márc. 23.
Izidóra	<i>Pály Elekné Botos Karolina</i>	Éder Lujza	Bartha Jánosné Meszlényi Anna	Miskolczy Júlia
Egy udvarnok	<i>Latabár Endre</i>		<i>Havi Mihály</i>	Fekete Soma

A főbb szerepeket vivő színészek közül egyedül Kántorné hiányzott a Nemzeti Színház társulatából. A helyébe lépő Bartha Jánosné Meszlényi Anna a naiva szerepkörbe tartozott, így nem igazán lehetett alkalmas Gertrudis szerepének eljátszására, de a színházvezetés bizonyára nem emiatt döntött úgy, hogy a *Bánk bánt* nem veszi fel a repertoárba. (A Kántorné helyére tragikaként szerződötetett és pályáját 1833-ban kezdő Laborfalvi Rózát az 1830-as évek végén valószínűleg még nem tartották eléggé felkészültnek egy ilyen kaliberű szerep eljátszására, s az ekkoriban játszott szerepei szerint talán még királynéhoz méltó öltözettel sem bírt.)¹⁵

A Nemzeti Színházban a darabok sorsát, esetleges továbbjátszásukat, illetve annak ütemét általában a napi jegyeladásból származó bevételek határozták meg. A jutalomjátékok bérletszünetben mentek, s mivel az első években a bérleteket még nem lehetett ráfizetéssel a bérletszünetes napokra kiterjeszteni, a várható nézőszám kiszámíthatatlan volt. Ilyen alkalmakkor hozzávetőlegesen 2300 jegyet kínáltak eladásra, amelyből a legtöbb, 1850 darab az olcsó, 450 pedig a kényelmesebb helyosztályokra szolt.¹⁶ A *Bánk bán* első pesti előadására, Egressy Gábor jutalomjátékára a 2306 jegyből összesen 798 kelt el. A *Rajzolatok* kritikusa ugyan túlzott, amikor azt írta, hogy „Földszint és karzat tele, páholyok és zártszékek üresek”,¹⁷ de valóban látványos különbség volt a különböző helyosztályok nézőszáma között. A 798 jegyből 686 a karzatra, a földszinti és második emeleti állóhelyekre és padokra szolt, és csak 112 a tehetősebb közönség által elfoglalt zártszékekre és elsőrangú páholyokra. A második emeleti páholyosor szinte üresen maradt, csak egyetlen páholyban ültek, s azt sem a fizető nézők, hanem feltehetően a társulati tagok foglalták el.

A többi vezető férfi színész jutalomjátéka az 1838–1839-es, illetve az 1839–1840-es évadban (jóval) kedvezőbben alakult, pedig közülük csak hárman, Bartha János, Megyeri Károly és Szentpétery Zsigmond döntöttek közkedvelt, általában mindig sok né-

15 Németh Antal egy Laborfalvi Rózát Gertrudisként ábrázoló litográfiához tévesen azt írta, hogy a „Nemzeti Színház első Gertrudisa”. NÉMETH, *Bánk bán...*, 60. A Nemzeti Színház a színésznőknek nem tudott jelmezeket biztosítani, azokról teljes repertoárjukat lefedve saját maguknak kellett gondoskodniuk.

16 A színház az első években hozzávetőlegesen 2450–2500 férőhelyes volt. Pontos adataink azért nincsenek, mert a pénzszedői naplók csak a fizető nézőkről adnak számot: az adott estén hány jegyet kínáltak eladásra, illetve azokból mennyi fogyott el. Rajtuk kívül számolnunk kell még a színház munkatársaival, akik az igazgatóság által kijelölt helyekről ingyen nézhették az előadásokat, illetve voltak az állandó és napi szabadjegyesek. Esetükben még becslésekbe is nehéz bocsátkozni, hiszen annak felfejtéséhez nincs forrásunk, hogy közülük hányan éltek a lehetőséggel, mentek az adott este színházba.

17 *Rajzolatok* 5, 25. sz. (1839): 200.

zöt vonzó színjátéktípus, a bohózat mellett (Szigligeti Ede: *Rontó Pál*, Gaál József: *A peleskei nótárius*, Hazucha Ferenc: *Visegrádi kincskeresők*). László Józsefnek egy történeti regényes színjátékra (Wilhelm Lambert: *Richard király a Szentföldön, vagy: Anglia zászlója*), Fánccsy Lajosnak és Lendvay Mártonnak pedig (történeti) drámára (Gaál József: *Szvatopluk*, id. Alexandre Dumas: *Belle Isle Gabriella*) esett a választása.

	László József	Bartha János	Megyeri Károly	Fánccsy Lajos	Egressy Gábor	Szentpétery Zsigmond	Lendvay Márton
	1838. nov. 19.	1839. jan. 25.	1839. febr. 1.	1839. febr. 23.	1839. márc. 23.	1839. ápr. 16.	1839. szept. 23.
földszinti állóhelyek és padok	301 (900)	612 (900)	463 (900)	409 (900)	315 (900)	440 (900)	375 (900)
II. emeleti állóhelyek és padok	53 (250)	157 (250)	87 (250)	92 (250)	59 (250)	71 (250)	36 (250)
karzat	481 (700)	577 (660)	379 (660)	483 (700)	312 (700)	384 (700)	344 (700)
katonáknak fenntartott helyek	0 (20)	0 (20)	0 (20)	0 (20)	0 (20)	0 (20)	0 (20)
földszinti zártszék	49 (191)	123 (191)	84 (191)	50 (191)	48 (191)	83 (191)	54 (190)
II. emeleti zártszék	7 (73)	30 (73)	21 (73)	6 (73)	4 (73)	6 (73)	6 (73)
elsőrangú páholy	16 (30)	19 (31)	20 (31)	13 (31)	15 (32)	14 (31)	16 (32)
másodrangú páholy	3 (9)	8 (11)	5 (11)	3 (11)	0 (11)	0 (12)	1 (11)
összesen	967 (2290)	1607 (2262)	1134 (2262)	1104 (2302)	798 (2306)	1040 (2306)	883 (2305)

*A jutalomjátékok fizető közönségének abszolút nézőszáma*¹⁸

A sorrendet tekintve a papírforma érvényesült: legtöbben a népszerű *A peleskei nótárius* és a *Rontó Pál*ra váltottak jegyet, s bár a harmadik bohózat, a *Visegrádi kincskeresők* nem volt túl sikeres, a komoly darabok közül hármat még ennél is kevesebben néztek meg. A *Bánk bán* kedvezőtlenebb fogadtatásához talán az is hozzájárult, hogy előadására nem túl szerencsés időben, az évad végén került sor (az új évad április 1-jén kezdődött), noha a többi történeti dráma iránti érdeklődést is figyelembe véve valószínűtlen,

18 A pénzszedői naplónak megfelelően itt és a továbbiakban is a fizető, napijegyet váltó közönség számát adom meg. A zárójelben lévő számok az eladásra kínált jegyek számát, míg a többi az eladottakét mutatja. Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltára, IV. 7. Pest-Pilis-Solt Vármegye Színészeti Választmányának iratai, 2. doboz, Napi pénztári napló, 25, 47, 50, 57, 66, 72, 125. A *Bánk bán* esetében a pénzszedői naplót vezető színházi munkatárs elírta az eladásra kínált elsőrangú páholyok számát, 2-t írt 32 helyett.

hogy más időpontban lényegesen nagyobb közönsége lett volna. A közepes nézőszám ezeknél az előadásoknál azért számít kevésnek, mert *A peleskei nótárius* kivételével a többi jutalomjáték egyben a választott darabok (ős)bemutatója is volt. Egy újdonság már önmagában kelthetett volna érdeklődést, a választott művek egy része viszont láthatóan annak ellenére sem vonzotta túlzottan a nézőket, hogy tudták, ha elmennek, kedvenc színészükhöz kedvezhetnek. A jutalmazottakat megillető összeg nagysága mindig a közönség jóindulatán múlt, a javukra adott bérletszünetes előadások esetében a szerződésükben meghatározottak szerint a napi jegyvásárlóktól befolyt tiszta jövedelem egészét vagy felét kapták. A kiemelt játszási alkalomhoz képest a *Bánk bán* nem hozott jelentős bevételt, ami minden bizonnyal oka lehetett annak, hogy nem került be a repertoárba, de nem zárhatunk ki más szempontokat sem.

Az első előadásról kritikákat és magánvéleményeket is ismerünk, s a továbbjátszás kérdését illetően mindkét szövegtípus lényeges lehet. A kortárs darabok esetében úgy tűnik, erősen számított, hogy milyen kritikát kaptak, ha nagyon rosszat, általában nem játszották tovább őket. Így járt például a *Rontó Pál*, amelynek előadásáról a következőket olvashatjuk: „Rontó Pál» először 's hihetőleg utószor is adatott»; „Minden összefüggés nélküli mű, mellyet, úgy látszik a' szerző engaloppe irt”.¹⁹ A *Bánk bán*ról megjelent kritikák viszont egyáltalán nem voltak elutasítóak. Noha minden bírálónak voltak észrevételei, kifogásai is, sok dicsérendőt találtak a darab dramaturgiai felépítésében, színpadi hatásában és a színészek szerepértelmezésében. A *Rajzolatok* névtelen bírálója és a *Hasznos Multságok* N. E. szignójú kritikusa például a darabbal és az előadással is elégedett volt („Bánk Bán olly darab, mellyet a' legjobb drámákkal mérlegbe vethetni. Annyi élet bölcsesség, annyi világ és emberösmeret, annyi tudomány mint e' darabban van, boldogult Katonát a' külföld legnevezetesebb drámairóival egy rendbe állithatja.”), az első Egressy, a második Bartháné alakításában talált csak kivetnivalót („Egressy Gábor helyenkint jó, helyenkint pedig igen fagyos, kedvetlen, egykedvű vagy is roskedvű volt”; „Barthánéban szerettünk volna több erőt.”).²⁰ A Nemzeti Színházhoz több szálon kötődő, a drámabíráló bizottság tagjaként azzal szoros munkakapcsolatban álló Vörösmarty Mihály úgy vélte, hogy „Sok tekintetben hiányos 's némileg vad; de erővel teljes színmű”, amely az előadásra szánt darabokkal szembeni legfőbb kritériumnak maximálisan eleget tesz: „Dramai, sőt színi hatás' tekintetében végre a mű ritka tünemény”.²¹ Ő az előadást a „gondosabbak közé” sorolta, Szentpétery Zsigmond (Petur), Bartha János (Tiborc) és Fánccsy Lajos (Biberach) szerepértelmezésével is elégedett volt.²² Olyasmit senki sem írt, hogy a darab ne lenne ismétlésre érdemes, vagyis a kritikai fogadtatás nem adhatott okot arra, hogy lemondjanak a további előadásokról.

19 *Honművész* 7, 9. sz. (1839): 69; *Hasznos Multságok* 23, I/9. sz. (1839): 32.

20 *Rajzolatok* 5, 25. sz. (1839): 200; *Hasznos Multságok* 23, I/25. sz. (1839): 96.

21 Az előadásra szánt drámákkal szembeni elvárásokról lásd: SZALISZNYÓ Lilla, „»Mint színi hatást nem ígérő, visszautasított«”: A Nemzeti Színház drámabíráló bizottsága az 1840-es évek második felében”, in *Új eredmények a színház- és drámatörténeti kutatásban (17–19. század): Tanulmányok a dráma- és színháztörténet köréből*, szerk. FARKAS Anett és KÖRÖMI Gabriella, 253–268 (Eger: Eszterházy Károly Katolikus Egyetem Liceum Kiadó, 2022), 261–263.

22 VÖRÖSMARTY Mihály, „Magyar játékszíni krónika”, *Athenaeum* 3, 26. sz. (1839): 415.

A közönség viszont egészen másként viszonyult a *Bánk bán*hoz. A személyes benyomásokat és emlékeket tartalmazó írásokból, Széchenyi István naplójából és Hivatal Anikó kései visszaemlékezéséből úgy tűnik, a nézőket kevésbé érdekelték az előadás általános művészi értékei, leginkább a dráma szövegére és annak lehetséges implikációira figyeltek.²³ Ennek a politikai események miatt kiemelt jelentősége lehetett, a darab pesti bemutatója ugyanis arra az időszakra esett, amikor a közvéleményt már erősen foglalkoztatta, hogy a májusban esedékes országgyűlésen a kormányzat részéről folytatódik-e a liberális ellenzék üldözése, s milyen kimenetele lesz az 1835 májusa és 1838 júniusa között indított felségssértési, hűtlenségi, illetve úgynevezett becstelenségi pereknek. Pest vármegyei politikusként érintett volt az eseményekben a Nemzeti Színház színészeti választmányának két tagja is. A színház építtetője és a választmány elnöke, Földváry Gábor

több alkalommal is hevesen kikelt a kormányzat törvénysértő intézkedései ellen, 1836-ban ő vezette azt a küldöttséget, amely a megyének az országgyűlési ifjak ügyével foglalkozó feliratát vitte Bécsbe az uralkodónak. 1837-ben pedig határozott véleményt fogalmazott meg az akkor már letartóztatott Kossuth által szerkesztett Törvényhatósági Tudósítások folytatása érdekében.²⁴

Gróf Ráday (IV.) Gedeon pedig egyike volt azoknak, akik ellen per folyt. Noha azt nem tudjuk, hogy 1839. január 20-án emiatt mondott-e le színházi tisztségeiről, a választmányi másodelnökségről és a színészeti igazgatóságról, maga a helyzet bizonyára nem kedvezett a közvélemény-formáló ereje miatt a kormányhatóságok részéről egyébként is megfigyelés alatt tartott intézménynek.

A könyvvizsgálói hivatal a liberális és németellenes tendencia miatt éppen ez idő tájt szentelt kiemelt figyelmet Szigligeti Ede *Dienes vagy a királyi ebéd* és *Vazul* című drámáinak. Gróf Pálffy Fidél kancellár 1838. április 12-én titkos kémjelentések alapján a darabok cenzori felülvizsgálata tárgyában levelet intézett a királyhoz, V. Ferdinándhoz:

Über eine a[l]ler h[öchsten] Orts vorgekommene Anzeige, dass im Pester ungarischen Theater ein neues, von Szigligethi verfasstes Drama, unter dem Titel: „Vazul” mit grossem Beifalle aufgeführt worden sey, welches durch die darin herrschenden liberalen Grundsätze Aufsehen erregte, und worin unter Anderem auch die deutschen verhasst gemacht werden, und ausdrücklich gesagt wird, dass man alle Fremden aus dem Lande vertreiben müsse, wenn die ungarische Nasion unabhängig und blühend werden will; ferner dass Szigligethi schon früher ein ähnliches verfängliches Werk unter dem Titel: „Dienes, vagy a királyi ebéd” geschrieben haben soll, welches vor einem Jahre im pester deutschen Theater ungarische Schauspieler aufgeführt haben [...] dass die genannten

23 Az első előadásnak erről a lehetséges aspektusáról más kontextusban már Gajdó Tamás is írt: GAJDÓ Tamás, „Színészversengés a reformkorban”, *Symbolon* 6, 10. sz. (2005): 125–132, 126–128.

24 VÖLGYESI Orsolya, „Ellenzéki politikusból adminisztrátor? Egy Pest megyei építtető köznemes, Földváry Gábor pályafordulata”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 119 (2015): 26–35, 27.

dramatischen Erzeugnisse nachdem das Erstere durch den betreffenden Censurreferenten Statthaltereyrath Grafen Pongrácz, das Letztere aber durch den supplirenden Referenten Statthalterey-Secretär Tressinszky censurirt, und darin das Anstössige gestrichen worden wäre, zur Darstellung zugelassen wurden; dass man sich jedoch genöthigt sah das Letztere kurz darauf aus dem Grunde zu verbiethen, weil die Schauspieler sich beikommen liessen, auch die gestrichenen Stellen zu memoriren; das Erstere habe nach der Äusserung des Referenten, nach angelegter Hand der Censur, durchaus nichts Anstössiges enthalten, es wäre denn, dass die Schauspieler, welche die Rollen nicht selten noch vor Censurirung des Stückes einstudiren, bei der Vorstellung auch die hinterdrein gestrichenen Stellen beibehalten hätten.²⁵

A Dienes vagy a királyi ebéd című szomorújáték előadásai még a budai Várszínházhoz és a Pesti Német Színházhoz kötődtek (1837. január 27-én a német színházban szintén a budai társaság adta elő), a Nemzeti Színházban nem tűzték műsorra. A *Vazul* új darab volt, 1838. január 30-án mutatták be Pesten, s a felterjesztésig összesen kétszer játszották (második előadása február 10-én volt).²⁶ Betiltására ugyan nem került sor, de innentől kezdve a hatóság egyre szigorúbban ellenőrizte, hogy az előadások során ki maradnak-e azok a szövegrészek, amelyeket a cenzorok töröltek. A színház azonban nem mindig tartotta magát a cenzorok döntéséhez, előfordult, hogy a későbbiekben is kijátszották azt. A könyvvizsgálói hivatal például 1846. december 19-én leiratot küldött a főigazgatónak, gróf Ráday Gedeonnak, hogy a „törlések nemcsak kellő figyelemben nem tartatnak, mint p. o. az ördög része, a könnyelműek, Zách unokái, végrendelet s. a. t. színműveknél; – hanem taps nyerésre számított, de más részről az illetőket sértő rögtönzések által kijátszatik a könyvbírálati intézkedés”.²⁷

25 PUKÁNSZKYNÉ KÁDÁR Jolán, szerk., *A Nemzeti Színház százéves története*, 2 köt., Magyarország újkori történetének forrásai (Budapest: Magyar Történelmi Társulat, 1938–1940), 2:81–82.

26 HAJDU, *A Nemzeti Színház műsora...*, 1:15.

27 PUKÁNSZKYNÉ KÁDÁR, *A Nemzeti Színház...*, 2:194. Egy későbbi példa azt mutatja, hogy a cenzúra kijátszása a megrovások ellenére is folytatódott, s ilyesféle nyomokat akár a művek színházi használatra szánt másolataiból is kiolvashatunk. Kim Katalin és Szilágyi Márton az *Erzsébet* című opera kapcsán mutatott rá nagyon meggyőzően arra, hogy a színház még egy reprezentatív alkalomra, a császári pár első, 1857-es nemzeti színházi látogatására készült zenemű esetében sem tartotta magát az előírásokhoz, a színpadra állítás során változtattak a már cenzúrázott változaton. Az Erkel Ferenc, Doppler Ferenc és Doppler Károly szerezte operának fennmaradt az úgynevezett bandapartitúrája is, amely szerint Erkel a második felvonásba beillesztette saját *Hymnus*-megzenésítését, ami vélhetően a császár jelenlétében is felhangzott, annak ellenére, hogy a cenzor előzetesen nem tudott róla. Szilágyi Márton úgy véli, hogy ebben a kontextusban, a cenzúra kijátszásának ismeretében érthetővé, értelmezhetővé válik, hogy az Arany János által felkérésre írt és betétdalnak szánt vers (későbbi címén *Köszöntő-dal*) miért nem került bele az operába. „Miután a Nemzeti Színház egy ponton, Kölcsey *Hymnus*ának a beiktatásával már átlépett egy bizonyos határt (a cenzúráztatás után iktatta be Erkel saját megzenésítését a verssel együtt), Arany bordala már talán túl kockázatosnak tűnhetett az eléggé egyértelmű és félreérthetetlen Petőfi-allúzió (»Harcra magyar!«) alkalmazása miatt”. SZACSVAI KIM Katalin, *Az Erkel-műhely: Közös munka Erkel Ferenc színpadi műveiben (1840–1857)* (Budapest: Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem, 2012), 154–156, 159, 175; SZILÁGYI Márton, „Arany János és az *Erzsébet* című opera 1857-ben”, *Irodalomtörténet* 104, 3. sz. (2023): 300–312.

A cenzúraproblémákról Széchenyi István nem tudhatott, de mint a *Bánk bán* pesti előadásáról írt azonnali reakciójából kiderül, megrökönyödött azon, hogy a hatóság jóváhagyta a darab színre alkalmazását. 1839. március 23-án, a bemutató estéjén a következő jegyezte fel naplójában: „Ung[risches] Theat[er]. Bankban. – Unbegreiflich, dass es die Regier [ung] erlaubt solchen Unsinn zu spielen. – Schlechte, gefährliche Tendenz”.²⁸ A gróf véleménye összhangban van azzal, amit Hivatal Anikó a társadalmi és politikai elit, a földszint és a páholyok viszonyulásáról mondott:

Mikor ma reggel elolvastam a lapokat és azt találtam az egyikben följegyezve, hogy a főpróba után a szereplők úgy jártak-keltek, mintha megeredt volna az orruk vére, eszembe jutott BÁNK BÁN első előadása a Nemzeti Színházban. Akkor is az volt a szálló ige a kullisszák mögött: „Meglássátok, megver minket a publikum!” Én dideregtem és azt mondtam Egressynek: „Ugyan minek vitt minket bele ebbe a csávába?” Bartha pedig, aki Tiborcot játszotta, rámondult Egressyre: „Meglássuk, nem cserélné-e föl előadás után fényes viseletét az én rongyos paraszt-gúnyámmal, hogy könnyebben elillan hasson”. Az első felvonás nem tett semmi hatást. Halálos csend követte a függöny legördülését és Egressy maga is megrendült bizalmában. Úgy járt közöttünk, mint aki szívesen kérne bocsánatot, ha merne. Mikor aztán Szentpétery elmondta Petur bán hazafias kifakadásait, egy kis mozgás támadt. Az talált és a karzat meg is éljenezte. De a földszinten nem talált visszhangra ez a cenzurától különben is megnyirbált beszéd [...]. Az igazi hatás akkor mutatkozott, mikor Bartha panaszkodott el Tiborc keservét [...]. Én is megtettem a magamét, Laborfalvy Róza gyönyörűen szavalt és a többi megtették a szép magyar kosztümekek, melyek mégis itt-ott idegenszerűeknek és barbároknak tetszettek – különösen a páholyok közönsége előtt. [...] S valahogy nekünk adott igazat a jövő, mert beletelt hat esztendő, míg Egressy, az ő művészi konokságában [...] újból elő mert hozakodni az ő nagy költőjével.²⁹

Éppen az a közönségréteg fogadta hidegen a *Bánk bánt*, amelyeknek az anyagi támogatására 1839-ben a Nemzeti Színház önfenntartó intézményként erősen rászorult.³⁰ A színházvezetés nem tehetette meg, hogy figyelmen kívül hagyja a biztos és állandó bevételét adó bérletesek reakcióját, ráadásul a karzatról lehallatszó éljenezés és a csöndbe burkolózó földszint kontrasztja a színházra több irányból is ránehezülő aktuális politikai közhangulat közepette még riasztóbb lehetett.

28 Gróf SZÉCHENYI István, *Naplói*, szerk., tan. VISZOTA Gyula, 6 köt., Gróf Széchenyi István munkái 14 (Budapest: Magyar Történelmi Társulat, 1925-1939), 5:259.

29 NÉMETH, *Bánk bán...*, 64. Tábori Róbert közlése szerint nem írásos visszaemlékezésről van szó, az idézeteket a színész szóban mondta el neki. KATONA József, *Bánk bán*, a *Pesti Napló* ajándéka előfizetőinek, a dráma magyarázatát írta JÓKAI Mór, Katona József életrajzát ZILAHY KISS Béla, a Nemzeti Színház *Bánk bán*-előadásainak történetét TÁBORI Róbert (Budapest: A Pesti Napló tulajdona, 1899), 120. Németh Antal a beszélgetést 1880-ra datálta, arra hivatkozva, hogy Lendvayné Csiky Gergely *Proletárok* című előadására utal benne. (A darabot 1880. január 23-án mutatták be a Nemzeti Színházban.)

30 Kerényi Ferenc mutatott rá, hogy az első években a bérletes törzsközönség jórészt azokból tevődött össze (az arisztokraták mellett persze közép- és kismemeseket, illetve polgárokat is találunk), akik részvényvásárlással is hozzájárultak, hogy Pest vármegye működtetni tudja a színházat. KERÉNYI, „A radikális...”, 169.

Repertoárdarabbá válás

A *Bánk bán* tudtommal először 1845-ben került szigorú revízió alá. A második, 1845. november 1-jei előadás hiába volt továbbjátszás, ismétlés, a darab színre kerülését újabb cenzori vizsgálat előzte meg. Ennek pontos, konkrét okát nem tudjuk, de a tágabb kontextus több lehetőséget is felvet. Az adott évben a színházi cenzúra a helytartótanács színügyi előadójától a könyvbíráói hivatalhoz került,³¹ s elképzelhető, hogy felülvizsgálták a témájuk miatt problémásabbnak tartott darabokat. A másik eshetőség az, hogy a színház az 1839-es verzióhoz képest annyit változtatott a színpadra szánt szövegen, hogy újra engedélyeztetnie kellett. (Az első évtizedből csak egy datálatlan sűgópéldányt ismerünk, s magát a cenzori engedélyt általában az a színházi másolat tartalmazta, amelyből aztán rendezőpéldány lett.)³² 1845 szeptemberében három cenzor (Czech János, Beke Kálmán, ifj. Palugyay Imre) is azt javasolta, hogy ne engedjék a *Bánk bán* újbóli előadását:

A nemzeti színház igazgatósága Katona Józef „Bánk bán” című, nyomtatásban előbb 1821 évben, közelebb pedig Nagy Ignác „Színműtár”-a XI-ik füzetében megjelent, s az előbbi időkben már mind a pesti, mind a budai színpadon ismételve előadott öt felvonásos eredeti történeti színművét, a nemzeti színpadon előadhatásra engedélyezés végett bemutatván, – azt ezen készszolgálatú könyvbíráló főhivatal Császári királyi Fenséged, s a főméltóságú magyar királyi Helytartó Tanácsnak hódolatteljesen a végett terjeszti fel: hogy miután ezen színdarab második András, magyar ország királya országglása alatt előfordult eseményeket nagyon is élénken rajzolva, nem csak a külföldiek elleni gyűlöletet felette ébreszti, de az asszonyi uralkodás alatti engedetlenek kitöréseivel, sőt féktelen pártütési elvekkkel annyira telve van, hogy azt, mellőzve a királynénak abban rajzolt megöletését – már csak célját tekintve is, ezen engedelmes könyvbíráló főhivatal színpadi előadhatásra alkalmasnak nem tartja, s ennél fogva minden kétkedés nélkül elmozdította volna, ha csak előbbi időkben és pedig több ízben mind a budai, mind a pesti színpadon elő nem adatott volna, ezen körülménynél fogva tehát császári királyi Fenséged és a főméltóságú magyar királyi Helytartó Tanács kks határozatát elvárva, kegyelmébe s kegyeikbe mély alázattal ajánlott marad.³³

A helytartótanács viszont úgy vélte, hogy a betiltás egy többször játszott darab esetében már nem lehetséges, be kell érniük a kihagyásokkal és egyes szöveghelyek szelídítésével: „miután ezen színmű már több ízben mind a pesti, mind a budai színpadon előadott, annak a bírálati szempontból netalán szükségeseknek találandó kihagyások és módosítások melletti újjabb előadása nem elleneztetik”.³⁴

31 PUKÁNSZKYNÉ KÁDÁR, *A Nemzeti Színház...*, 2:194.

32 OSZK SZT., N. Sz. B 51.

33 PUKÁNSZKYNÉ KÁDÁR, *A Nemzeti Színház...*, 2:194–195.

34 Uo.

Az újbóli műsorra tűzés 1845. november 1-jén Lendvay Márton érdeme volt. Ő is jutalomjátéknak választotta, s Egressyhez hasonlóan a címszerepben lépett fel. Kolozsvárott már eljátszhatta Bánkot, de a budai Várszínházban nem tartották meg ebben a szerepben, ott Ottóként kellett fellépnie.³⁵ Pesten sikerült hatalmas tömeget színházba vonzania, az eladásra kínált 2034 jegyből 1823 kelt el.³⁶ A helyosztályonkénti kimutatás szerint minden társadalmi réteg nagy számban képviseltette magát, a földszinti és második emeleti zártszékek, valamint a páholyok megteltek, a 700 fő befogadására alkalmas földszinti álló- és ülőhelyeken (padok) 644-en, a szintén 700 főnek helyet adó karzaton pedig 628-an voltak.³⁷

A Lendvayval való rivalizálás és szerepvételkedés lehetett az oka, hogy az 1845–1846-os évadban még kétszer ment jutalomjátékként a *Bánk bán*: 1845. november 4-én Egressy, 1846. március 18-án pedig Bartha János javára. Mindketten újra a főszerepet vitték (Bartha az első Bánk volt), de a kedvezőtlenül alakuló időpontok miatt nem örülhettek akkora közönségnek, mint Lendvay. Közvetlenül Lendvay jutalomjátéka után, a darab azonnali ismétlésével nem lehetett újból 1823 nézőt megnyerni, de a közönség Egressy iránti tiszteletéről árulkodik, hogy november 4-én is igen sokan, 1359-en voltak. A zártszékek és a másodrangú páholyok megteltek, a földszinti és első emeleti elsőrangú páholyokból 8 üres maradt, s háromnegyed részét foglalták el a földszinti, illetve a karzati helyeknek.³⁸ Barthának az évad utolsó jutalomjátékával már korántsem volt ekkora szerencséje, 1846. március 18-án a 2008 eladásra kínált jegyből csak 691 fogyott el.³⁹

A jutalomjátékok kivételes játszási alkalmak voltak, amire Lendvay fellépése kapcsán az egykorú sajtó is figyelmeztetett:

A' színház fényesen ki volt világítva, 's még sem lehete csak anynyi helyecskét is látni, hol még egy pesti zsemlye megférhetett volna, melly hasonlítást csak azért tettük, mivel ennél kisebb valamit már alig képzelhetni. Több száz ember visszatérni kényszerült, 's ez ismét tanusítja, hogy a' magyar közönség tetteleg is méltánylani tudja kedvenceinek törekvésit.⁴⁰

Lendvaynak 1844 és 1847 között a *Bánk bán*-előadás volt a legjövedelmezőbb jutalomjátéka,⁴¹ érdemes azonban figyelemmel lennünk arra is, hogy ilyen alkalommal a szí-

35 ZSOLDOS Ernő, *Id. Lendvay Márton*, Színháztörténeti füzetek 19 (Budapest: Színháztudományi és Filmtudományi Intézet–Országos Színháztörténeti Múzeum, 1958), 24.

36 1845 és 1847 között a nézőteret többször átalakították, kényelmesebb lett, és összességében csökkent a befogadóképessége. 1846 áprilisától például a földszinten már támlásszékek is voltak (12 darab), a bérelhető páholyok száma pedig 53-ra emelkedett. A második emeleti zártszékek száma 76-ról 66-ra, a földszinti állóhelyek és padok száma 900-ról 700-ra, a második emeleti állóhelyek és padok száma pedig 175-ről 150-re csökkent. Innentől kezdve hozzávetőlegesen 2040 fizető nézőt tudott fogadni a színház.

37 OSZK SZT., Nemzeti Színház kötetes iratok: Pénzszedői napló, 590, 49v.

38 Uo., 50r.

39 Uo., 590/A, 13v.

40 *Életképek* 3, II/19. sz. (1845): 606. (Kiemelés tőlem – Sz. L.)

41 1844. december 16-án Dumanoir és Adolphe d'Ennery *Don Caesar de Bazan* című drámájára a 2003 jegyből 1173, 1845. május 5-én Félix Pyat és Eugène Sue *Matildjára* a 2048-ból 1127, 1847. március 9-én Léon Gozlantól az *Évára* az 1949-ből 962, 1847. november 20-án Hugó Károlytól a *Világ színhátekára*

nész népszerűsége legalább annyit számított, mint darabválasztása. Erre jó példa lehet 1844. január 8-ai jutalomjátéka, amikor Szigligeti Ede a *Szökött katonáját* kérte. A népszínmű az 1840-es években az egyik legnépszerűbb színjátéktípus volt, ugyanakkor eleinte megosztotta a közönséget, elsősorban az alacsonyabb társadalmi rétegeket, főként a karzatra jegyet váltókat érdekelte. A társadalmi elit az ősbemutatóra nem volt különösebben kíváncsi, 1843. november 25-én az eladásra kínált 48 első- és másodrangú páholyból 8, a 190 földszinti zártszékből pedig 76 kelt el. Lendvay jutalomjátéka alkalmával viszont a 2294 jegyből 1757-et eladtak, s a földszinti páholyokat és zártszékeket megfizetni tudó közönség is nagy számban képviseltette magát (a 167 földszinti zártszék mind elkelt, a 41 eladásra kínált páholyból pedig 28).⁴²

A *Bánk bán*-előadás esetében növelhette az érdeklődést az is, hogy rég nem látott darab került színre, a társulat legjobbjai léptek fel benne, illetve az igazgatóság sokat költött a kiállítására, új díszleteket és jelmezeket készíttetett. A már 1839-ben is jó kezekben lévő szerepeket (Melinda, Petur, Biberach, Tiborc) továbbra is Lendvaynéra, Szentpétery Zsigmondra, Fáncsyra és Barthára osztották, Gertrudis szerepét megkapta Laborfalvi Róza, II. Endréét Egressy Gábor, Ottóét pedig Szigeti József.⁴³ A felújítás során minden szereplőnek újragondolták a jelmezét, többeket a korábbinál jóval díszesebb ruhába öltöztettek. A változtatás oly mértékű volt, hogy az 1839-es bemutatóhoz készült jelmezjegyzéket figyelmen kívül hagyván egy teljesen újat állítottak össze. Az Endre királyt játszó Szigligeti Ede 1839-ben például Zrínyi-zekét, gyémánttal berakott sárga selyemdolmányt, zöld posztónadrágot és kócsagtollas kalapot viselt.⁴⁴ 1845-ben a szerepet átvevő színészekre már ezeket a ruhadarabokat adták:

Veres Selyem Plus ruha arany lántzolásal és Csipkével a két oldala nyitva alól ralyta egy fehér damasik felöltő nagy virágokal Korona a felyén alatta egy veres Plus kozák sapka Sárga magyar nadrág veres csizma aranyal Szépen fel ékesítve és Sarkantyúval sárga réz öv Szép Sárga lántz a nyakában és a legszebb magyar kard a ruha alatt fel kötve szép lovag kesztyű.⁴⁵

Ugyanílyen szembevetendő változás figyelhető meg a címszerepet vivő Egressy 1839-es és Lendvay 1845-ös jelmezében. 1839-ben Egressy Bánk bánját még a színház meglévő jel-

---

pedig az 1922-ből 966 jegy kelt el. OSZK SZT., Nemzeti Színház kötetes iratok: Pénzszedői napló 589, 57r; uo., 590, 20v; uo., 591, 10v, 51r.

42 A kimutatást lásd: SZALISZNYÓ Lilla, „A színjátszás különböző terei az 1840-es években: Petőfi Sándor színészi állomásai; Vidéki vándortársulatok és a Nemzeti Színház”, *Acta Papensia* 23, 3–4. sz. (2023): 273–290, 287–288. doi: [10.55954/AP.2023.3-4.273](https://doi.org/10.55954/AP.2023.3-4.273).

43 A jutalomjáték színlapja nem maradt fenn, a szereposztást a sajtóból tudjuk. *Életképek* 3, II/19. sz. (1845): 606.

44 OSZK SZT., Nemzeti Színház kötetes iratok: Jelmezleírások és leltárai, 785, 59.

45 Uo., 787, 299. Noha 1845. november 1-jén II. Endrét Egressy adta, a jelmezjegyzékben Száky József neve van feltüntetve. Ez valószínűleg azért van így, mert ő is többször játszott Endreként, s amikor a jegyzékben a színészek nevét rögzítették, éppen ő vihette a szerepet.

meztárából öltöztették fel, 1845-ben Lendvay már a „darabhoz készült” ruhákat viselte. Öltözetüket a jelmezjegyzékben így írták le:

Egressy Gábor mint Bánk (1839)

zöld magyar hosszú mente sötét veres magyar dolmán arany sodrással világos kék magyar nadrág Árpádtól sárga hosszú magyar csizma ami nevében van írva magyar öv kard macska prémes kalpag két sas tollal.⁴⁶

Barabás Miklós litográfiája
A kép forrása: NÉMETH, *Bánk bán...*

Lendvay Márton mint Bánk (1845)

1^{szor} Nagy barna köpönyeg réz Slinglikel nagy sárga vagy veres tekerts öv a legszebb kard Zöld nyakba vető kötövel és a darabhoz készült Rúhája vér töröknadrág vagy triko paszomantal a Csizmálya egész szépen fel legyen ékesítve

2^{szor} Nagy fehér köpönyeg Szűr Galléral mind a kettőn⁴⁷

Rohn Alajos rézmetszete
A kép forrása: OSZK SZT. KE 3162

⁴⁶ OSZK SZT., Nemzeti Színház kötetes iratok: Jelmezleírások és leltáraik, 785, 59.

⁴⁷ Uo., 787, 299.

Nem valószínű, hogy 1845-ben egyetlen előadás, a jutalomjáték kedvéért költöttek jelentős összeget a kiállításra, inkább arról lehetett szó, hogy a darab repertoárba vételére készültek. A pazar látványra a kritikusok is felfigyeltek, ami azért érdekes, mert az egykorú bírálatokban még ritkán olvashatunk a jelmezekről:

A' kiállítás igen pompás sőt valóban pazarfényű volt, mit azonban nem épen dicséretképen említünk, mert mi bizony nem sokat helyezünk a' színházi szabó ügyességében. Az öltözetminták régi képekről vetettek, 's történeti hűségük valának, de meg kell valanunk, hogy ezen bő szoknyás öltözeteket nem bírjuk szépségnek tartani, sőt szinte valószínűtlennek tetszik, hogy lóra termett őseink illy asszonyos viseletet használtak, melly őket a' szabadabb mozgásban minden esetre gátolta. A' hölgyek öltözetei sokkal szebbek voltak. Mi az előadást illeti: az igen példás gondot 's szorgalmat tanúsíta minden részről, 's Lendvai a' címszerepet igen jól fogá föl, 's mintapéldányát állítá abban elő a' magyar lovagiasságnak. Laborfalvi Róza a' gonosz Gertrudot hatásos méltósággal jellemzé, Lendvainé pedig a' gyöngéd Melindát olly bájjal játszá, melly neki mindig sajátja. Szentpéteri, Fánecsy, Szigethi szinte jelesek voltak, 's Egressi G. a' király alá rendelt szerepéből mindent tett, mit abból tennie lehetett. Szóval a' mai előadás a' legszigorúbb követeléseket is kielégítheté.⁴⁸

Nézőszám tekintetében az elkövetkező évek *Bánk bán*-előadásai közül még egy emelkedett ki, az 1846. november 15-ei, amikor vásár vasárnapján adták a darabot. Ez a jutalomjátékokkal ellentétben bérletes előadás volt, a bérletesek 517-en, a napi jegyvásárlók pedig 1382-en voltak.⁴⁹ A nagyszámú közönség ilyenkor szinte a darabválasztástól függetlenül garantálva volt, hiszen, mint Bártfay László naplójából is kiderül, a Pestre érkező tömegek a vásárok hetében valósággal megrohmozták a Nemzeti Színházat:

Jött hozzám Szemere [...] együtt menénk a' színházba, 's bár jókor jövének oda, olly teli volt minden, hogy már alig leheté beférni: Szemere tehát a' casinói, én a' tud[ós]. társasági páholyba menék. Peleskei Notarius adatott. Annyi sok ember tódult a' színházba, hogy többre nem emlékezem. Több nőszemély félájultan vonszoltatott ki játék alatt. *Vásári idő volt, 's innen a' sokaság.*⁵⁰

A színház 1846 novemberében, a Lipót-napi vásár hetében nagyon változatos műsort kínált: adtak operákat (Vincenzo Bellini: *Montecchi és Capuletti párt*, Gaetano Donizetti: *Lucrezia Borgia*), kortárs külföldi és magyar darabokat (Dumanoir és Adolphe d'Ennery: *Don Caesar de Bazan*, Prosper-Parfait Goubaux és Gustave Lemoine: *Az árva fiú és a londoni koldusok*, Czákó Zsigmond: *Leona*) és egy klasszikust, a *Bánk bánt*. A *Bánk bán* eljátszása azért bírt kiemelt jelentőséggel, mert az ország különböző részeiből érkező

48 -99-, „Nemzeti Színház”, *Életképek* 3, II/19. sz. (1845): 605–606, 606.

49 OSZK SZT., Nemzeti Színház kötetes iratok: Pénzszedői napló, 590/A, 52r. A bérletesek számát Kerényi Ferenc következtette ki. KERÉNYI, „A Nemzeti Színház... (1845-1848)”, 440.

50 BÁRTFAY László, *Naplói*, szerk. KALLA Zsuzsa (Budapest: Ráció Kiadó, 2010), 105. (Kiemelés tőlem – Sz. L.)

alkalmi közönség számára a műsorra tűzése egészen mást jelenthetett, mint a pestieknek. A magyar nyelvű színjátszás az 1840-es évektől kezdve ugyan fellendülőben volt, a hivatásos és a műkedvelő együttesek révén időszakosan szinte már az ország valamennyi térségében lehetett előadásokat látni, de a társulatok létszámától és összetételétől függően nagyon változó volt, hogy milyen darabokat tudtak színre vinni, s azokat miként tudták kivitelezni. Pesten viszont már adottak voltak a körülmények ahhoz, hogy minden színjátéktípus helyet kapjon a repertoárban, a színészi játék és a kiállítás tekintetében pedig színvonalas, élvezhető előadások szülessenek. 1846 novemberében a külföldi kortárs drámákat és az operákat (a helyi, a társulatok adottságaihoz igazítva) már többfelé játszották, nem volt viszont még országszerte ismert a *Bánk bán* és a *Leona*. A szomorújáték a vidéki és az erdélyi színpadokon csak az 1840-es évek első felében tűnt fel újra, Miskolc után (1836) először talán Egressy Gábor vendégjátékaaként Győrben adták.⁵¹ A vidékről Pestre érkezők számára vonzó lehetett a cím, a hazai történelmi téma, ugyanakkor az alkalomnak, a vásári napnak nagyobb szerepe lehetett a magas nézőszám elérésében, mint a tudatos választásnak vagy a színház műsorpolitikájával egybehangzó közönségigénynek.

A jutalomjátékok és a vásári előadások sajátos helyzetét, azt, hogy a *Bánk bán* sikerének megítélése szempontjából a velük kapcsolatos számadatok nem biztos, hogy egyértelmű következtetésekhez vezethetnek, egy olyan előadás nézőszáma is mutatja, amely bár különleges játszási alkalomnak számított, sőt, szorosan kötődött a *Bánk bán* írójához, korántsem kapott a korábbiakhoz hasonló figyelmet. Lendvay jutalomjátékához képest feleannyi nézőt vonzott az a bérletszünetes jótékonysági előadás, amelyet a színház 1845. november 29-én Katona József édesanyja és egyik lánytestvére megsegítésére rendezett. A Kecskeméten élő család sanyarú sorsáról már 1840-ben értesült a nyilvánosság, Csányi János, Katona egykori hivatali főnöke egy, a szerzőről írt életrajzi összefoglalóban még az idős szülők anyagi támogatását sürgette:

Ha a' szegény szülék elhalnak, [...] árváikra van közönséges figyelem, gond, sőt segély is: hátha egy derék, munkás, [...] hazája' nyelve' diszesítésére, miveltség-terjesztésre majd minden idejét feláldozott, ifju, mielőtt közjóra célzó munkáinak illő hasznát vehetné, idő előtt elhal; elaggott 's vagyunkájokat az ő kiműveltetésére föláldozott szüléit, mint utolsó gyermekeket, valósággal 's tetteleg árván hagyja, ezekre senkinek se legyen é gondja? gyámoluktól megfosztatva 's inség közt nyomorgva, hallják, vagy olvassák, hogy derék fíjok' munkáját mások használják jutalom-szindarabul? [...] hisz már testesült 's alakult a' magyarnak is egy derék tudós társasága, melly a' hasznos írók' országos gyámságát viszi; testesült magyar nemzeti színház-igazgatóság, melly a' jó szindarabokat jutalmazza: talán vagy egyik, vagy másik, a' korán elhunyt derék férfiúnak munkáit figyelembe veendi 's azokat érdemteljeseznek 's használatraméltóknak talál-

51 Az előadásra 1842. november 19-én került sor. LENGYEL Endre, szerk., *Hála füzér: Játékszini zsebkönyv* (Győr: Streibig Klára betűivel, 1843), 8. Az adatra Rajnai Edit hívta fel a figyelmemet. Noha a további vidéki előadásokról csak szórt adataink vannak, sokatmondó, hogy Szuper Károly 1830 és 1850 között vezetett naplójában egyszer sem említi, hogy valahol színre vitték volna a *Bánk bánt*.

ván, vagy egy vagy más uton, az elhunyt jó fiu' árváit, ugymint annak elaggott szüléit, tetteleg is megvigasztalandja!!⁵²

A szerkesztőség a Magyar Tudományos Akadémiát és a Nemzeti Színházat biztatván a következő lábjegyzetet csatolta az idézett részhez:

Ez talán legczélszerűbben újra történhetnék meg, ha a' m. tud. Társaság egyik v. másik tagja által bold. Katona' nyomtatásra méltó munkáit összeszedetné 's saját költségin csinálna párral legnagyobb takarékossgal, hogy olcsósága miatt annál többen szerezhessék meg, egy kötetben kiadatná 's levonván a' kiadási költségeket legalább a' tiszta haszon' egy részét az élő szülőknak adadni kegyes volna; a' pesti magyar színigazgatóság pedig legalább egyszer játszandatandó mindenik darabja' tiszta jövedelmének felét.⁵³

Az egykorú sajtó szerint a felhívást követően Nagy Ignác, aki 1839-ben megjelentette a *Bánk bánt* az általa szerkesztett *Szinműtár* című könyvsorozat első kötetében, 40 forintot küldött a családnak.⁵⁴ A Nemzeti Színház 1840-ben saját bizonytalan helyzete miatt egyáltalán nem tudott jótékonyági előadásokat rendezni (ekkor zajlott a vármegyei irányítás felszámolása és az intézmény országos kezelésbe való átadása). A korábbi gyakorlathoz 1843-ban tértek vissza, és végül 1845. november 29-én, valószínűleg a sajtó nyomására, „a megboldogult szerző gyámoltalan özvegy anyja és nővére javará” előadták a darabot.

Miután a színház országos igazgatósága által hirdetve volt, hogy a már kinyomatott drámák szerzői is részesülnek a procentes díjazásban, s miután a szépen jövedelmező Bánk bán című dráma természetes örököse és tulajdonosa, elhunyt Katonánk Kecskeméten élő szegény apja: – tőkéletesen meg vagyunk a felől győződve, miként a igazgatóság, tisztelve a tulajdoni jogot, díjazásban részesítendi az öreg nemzöt. Vagy talán már ez meg is történt!? Mi legalább már azon hirt is hallottuk, hogy azon két művész, kiknek Bánk bán olly gazdagon jövedelmezett, a szerző atyját némi ajándokkal akarja megtisztelni.⁵⁵

Egy pár lap érinté már, hogy a nemzeti színház a jól jövedelmező „Bánk bán” után osztalékot tartozik fizetni a szerző atyjának, ki Kecskeméten nem épen fényes viszonyok közt él. Ezt, véleményünk szerint, nem is volt szükség különösen megemlíteni, miután az igazgatóság a nyomtatásban megjelent színműveket is, a mint illik, díjazni ígérte, 's azért meg vagyunk győződve, hogy eddig már meg is örvendezteté az igazgatóság a szegény apát az őt illető négy negyedjövedelem átküldése által, 's hogy ezt a procentek is rendesen követni fogják, valamint a „Szinműtár” kiadója is megfizette az öreg urnak „Bánk bán” kinyomathatásaért a követelt tiszteletdíjt.⁵⁶

52 *Társalkodó* 9, 43. sz. (1840): 171.

53 Uo.

54 *Budapesti Híradó* 1, 287. sz. (1845): 328.

55 *Pesti Divatlap* 2, II/33. sz. (1845): 1107.

56 *Budapesti Híradó* 1, 287. sz. (1845): 328.

Az 1845 februárjában kihirdetett honorálási rendszerben a korábbi évek felhívásaihoz képest valóban újdonság volt, hogy innentől kezdve azoknak a szerzőknek is járt tiszteletdíj, akiknek a műve a színre alkalmazást megelőzően nyomtatásban már megjelent, de arra még nem terjedt ki a szabályozás, hogy a színház az elhunytak örököseinek is fizet részesedést (jogdíjat) az egyes előadások után.⁵⁷ (Ezzel először majd csak a 19. század végén találkozunk.)

Egy id. Katona Józsefnének írott Szigligeti-levél szerint a család nem tudott előzetesen a jótékonyági előadásról, arról és a nekik szánt pénzről csak az esemény megtörténte után értesültek. (Láthatóan Szigligeti a Nemzeti Színház titkáráként tisztában volt azzal, hogy egy időközben az édesapa elhunyt.)

Kegyed fiának „Bánk-bán” halhatatlan szerzőjének érdemei nem szállottak vele a sirba, [...] s mindnyájunknak csak az fáj hogy legközelebbi diadalok repkényeit a nemzeti színpadról csak sírjára tűzhetjük. De él Kegyed, kit e fiu megdicsőített, [...] s én igen szerencsésnek érzem magamat, hogy az itteni közrészvéte és lelkesedése gyümölcseit, az ide zárt jegyzék szerint Kegyednek és a megboldogult szerző nővérenek ezennel meg küldhetem, kit kegyed szíves lesz anyai szeretete sugallatát követve egy részével meg örvendeztetni.⁵⁸

1845. november 29-én hatodszorra játszották Pesten a *Bánk bánt*, s a színlapon ekképp hirdették az előadást: „a megboldogult szerző gyámoltalan özvegy anyja és nővére javára, szerepváltoztatással”.⁵⁹ November 4-e után 10-én is Egressy játszotta a címszerepet, most viszont ismét Lendvay adta. 29-én Egressy átvette Szentpéterytől Petur bán szerepét, Szentpétery Barthától Tiborcét, Bartha pedig Lendvaytól II. Endréét.⁶⁰ A *Pesti Divatlap* teljes sikerről számolt be:

Nem kevés érdeket gerjesztett a mai előadás, egyrészt a jótékony cél, más részről a tetemes szerepváltoztatás miatt. Mi az első körülményt illeti: ez este igazán meghazudtoltuk jótékonyaságtól didergő fővárosi természetünket, mert a nézőhelyek csaknem mindenik osztályzata tökéletesen be volt töltve, mondhatnám zsúfolva.⁶¹

Ám az újságírói lelkesedést nem igazolják a pénztári adatok. A 2034 eladásra kínált jegyből ténylegesen 997 kelt el, foghíjasak voltak a páholyok, félig telt meg a 700 fő befogadására alkalmas karzat, a 700-ból 295 jegyet adtak el a földszinti álló- és ülőhelyekre (padok), s szinte üres volt a második emeletnek szintén álló- és ülőhelyeket kínáló hátsó része. Az arisztokrácia, valamint a közép- és nagypolgárság ugyan ezt a jóté-

57 *Társalkodó* 14, 17. sz. (1845): 63. Az induló évtized honorálási szabályozásának alakulásáról lásd: SZALISZNYÓ Lilla, „A Nemzeti Színház kasszája: Színműírói honoráriumok a 19. század közepén”, *Irodalomismeret* 32, 4. sz. (2021): 20–55.

58 OSZK Kézirattár, Levelestár, Szigligeti Ede [id. Katona Józsefnéhez], [Pest, 1845. november 29. – december eleje]. A levél piszkozata maradt fenn.

59 OSZK SZT., Nemzeti Színház Színlapgyűjtemény, 1845, fol. 310.

60 Uo., fol. 292, 310.

61 *Pesti Divatlap* 2, II/36. sz. (1845): 1223.

konysági előadást is felhasználta társadalmi presztízisének megjelenítésére: a 161 földszinti zártszék mind elkelt, az összesen 41 első- és másodrangú páholyból 22-t, a 74 második emeleti zártszékből pedig 65-öt adtak el.⁶² De a félháznál is kevesebb nézőt nehéz lenne a *Pesti Divatlap* módjára a színházat „zsúfolásig” megtöltőnek tekinteni. A színházvezetés nagyvonalúságát mutatja viszont, hogy a családnak az általános gyakorlat-tal ellentétben nem a tiszta jövedelem, hanem a bruttó bevétel felét adták át.⁶³

A kiemelt jelentőségű alkalmakhoz képest nagyon változó érdeklődést láthatunk a bérletes előadások napi jegyvásárlói esetében. A nem bérelhető helyosztályoknál (földszinti és második emeleti állóhelyek és padok, második emeleti zártszékek, karzat és a földszinten elhelyezkedő támlásszékek) zárójelben szereplő számok ilyenkor is az abszolút nézőszámot mutatják, vagyis azt, hogy ténylegesen hány fizető nézőt tudott összességében fogadni az adott szektor. A földszinti zártszékek és a páholyok bérlői minden előadáson délelőtt 10 óráig visszaadhatták helyüket, ha éppen aznap nem akartak elmenni. A felszabadult helyekre vonatkoznak a zárójelben lévő számok, a fölöttük szereplő számok pedig azt mutatják, hogy ezekből hányat vettek meg. Tény, hogy 1845. november 8-án, közvetlenül Lendvay és Egressy jutalomjátéka után, egy átlagos előadáson sem esett vissza jelentősen a nézőszám, s az 1846. eleji kimutatások szerint a sűrű ismétlés sem tett rosszat a darabnak. 1846 áprilisától viszont fogyatkozott a közönség, az eladásra kínált 1800 körüli napijegynek negyede, illetve ötöde kelt el. A földszinti és karzati közönség száma meg sem közelítette a jutalomjátékok során jelenlévőkét. Az idő haladtával apadt a nézőszám a bérelhető földszinti zártszékeken is, még ott 1845. november 8-án, 1846. január 1-jén és 29-én minden jegy elkelt, addig később már csak a jegyek felét, illetve negyedét sikerült eladni. Elmaradoztak a másodrangú páholyok bérlői is, és a felszabadult helyeket sem igen vették meg. Egyedül az elsőrangú páholyok bérlői tartottak ki, ezek közül keveset adtak vissza.⁶⁴

62 OSZK SZT., Nemzeti Színház kötetes iratok: Pénzszedői napló 590, 54v. 1845-ben a földszinti és első emeleti páholyok 10, a második emeletiek 8 váltóforintba, a földszinti zártszékek 1 váltóforint 30 krajcárba, a második emeleti zártszékek pedig 1 váltóforintba kerültek.

63 SZALISZNYÓ Lilla, „A Nemzeti Színház és a jótékonyág különböző formái a 19. században”, *Századok* 157, 6. sz. (2023): 1067–1092, 1086–1087.

64 A pontos pénzügyi adatok azt nem árulják el, hogy a bérletesek tényleg el is mentek a színházba, illetve hogy ők mentek-e el. Kerényi Ferenc az első évek kapcsán írja, hogy „A főrangúak megtartották páholyaikat a Német Színházban is, ők maguk többnyire odajártak (főleg operaelőadásokra), a Pesti Magyar Színházba gyakran személyzetüket küldték. A ritka kivételt, gr. Széchenyi Istvánnét és első házasságából származó két lányát, Zichy Karolina és Mária grófnőket Vörösmarty vessel ünnepelte: *A színház nemtője* soraival (1837. október–november) [...] Maga Széchenyi – naplója szerint – az első két hónapban 10 alkalommal jelent meg; igaz, olykor csak percekre”. KERÉNYI Ferenc, „A Pesti Magyar Színházról a Nemzeti Színházig (1837–1840)”, in *Magyar színház történet 1790–1873*, szerk. KERÉNYI Ferenc, 264–283 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1990), 264. Ilyen jellegű példákat még a későbbi időkben is találunk. Az erdélyi származású gróf Gyulay Lajos földszinti zártszéket bérelt a Nemzeti Színházban, s bár estéinek nagy részét ott töltötte, előfordult, hogy legényének adta át bérelt helyét, illetve esetenként annak ellenére, hogy nem ment el, igényt tartott zártszékére. 1867. február 11-én például ezt jegyezte fel naplójában: „Szigligetinek szomorújátékát, *Szerencsés*, tege megtekinttem, végighallgattam, kevés élvezettel. Ma újból adják, nem megyek belé, elég volt egyszer. Általadtam jegyemet Miklósnak”. Néhány nappal később pedig, 1867. február 19-én a zártszék üresen maradt: „Zártszékeket elhoztam ma, de

	1845. nov. 8.	1846. jan. 1.	1846. jan. 29.	1846. ápr. 20.	1847. febr. 1.	1847. ápr. 17.	1847. júl. 25. (vasárnap)	1847. okt. 1.	1847. dec. 1.
földszint	270 (700)	259 (700)	228 (700)	110 (700)	114 (700)	64 (700)	85 (700)	102 (700)	90 (700)
II. emelet	33 (175)	161 (175)	30 (175)	28 (175)	19 (175)	15 (150)	41 (150)	20 (150)	15 (150)
karzat	345 (700)	655 (700)	267 (700)	194 (700)	174 (700)	185 (700)	349 (700)	251 (700)	220 (700)
katonai és gyermeki	24 (60)	0 (60)	0 (60)	0 (60)	- (-)	- (-)	- (-)	- (-)	- (-)
földszinti zártszék	116 (116)	104 (106)	103 (103)	57 (110)	44 (78)	23 (135)	37 (138)	42 (110)	33 (105)
II. emeleti zártszék	67 (73)	73 (73)	28 (73)	11 (74)	14 (73)	12 (64)	33 (64)	27 (64)	20 (65)
elsőrangú páholy	2 (2)	1 (1)	1 (1)	2 (3)	1 (1)	1 (2)	0 (2)	2 (2)	0 (2)
másodrangú páholy	3 (4)	2 (4)	4 (4)	0 (6)	0 (2)	0 (9)	1 (9)	2 (5)	0 (4)
támlásszék (1846 áprilisától)	-	-	-	3 (12)	11 (12)	0 (12)	0 (12)	4 (12)	9 (12)
összesen	875 (1848)	1264 (1834)	676 (1831)	411 (1867)	380 (1750)	303 (1805)	549 (1796)	462 (1764)	387 (1756)

*A bérletes előadások napi jegyvásárlói*⁶⁵

A kimutatás értelmezésekor azonban figyelemmel kell lennünk arra is, hogy átlagos napokon a Nemzeti Színház előadásai mekkora közönség előtt zajlottak. Telt házas estékkel nem találkozunk, és meglehetősen kevés volt az olyan előadás is, amikor valamelyik helyosztály zsúfolásig megtelt. Alacsony nézőszám szinte valamennyi színjátéktípus esetében előfordult: 1846. augusztus 7-én Haray Viktor népszínművére, a

---

nem fogok elmenni, normanapom van. *Anyám névnapját, Lottim halálának évnapját* nem lehet mulatásban tölteni, és örvendek, hogy ez áldozattal is jár, mert ma valóban szerettem volna elmenni, a rég nem látott *Ilka* operáját Dopplernek meghallgatni". GYULAY Lajos, *Lotty! – Fanny! (1867. január 21. – 1867. március 3.)*, szerk. LABÁDI Gergely, Gr. Gyulay Lajos maga keze és könyve (Szeged: [Klasszikus Magyar Irodalom Tanszék], 2008), 85, 99–100.

65 OSZK SZT., Nemzeti Színház kötetes iratok: Pénzszedői napló, 590, 50v; uo., 590/A, 1r, 5v, 18r; uo., 591, 4v, 15v, 32r, 42v, 52r. A „katonai” a városban állomásozó katonáknak fenntartott helyeket jelentette.

Szökött színész és katonára például 216, 1846. november 25-én Szigligeti Ede egyik szomorújátékára, a *Zách unokáira* 424, 1847. augusztus 13-án Gaetano Donizettitől a *Rohan Máriára* 339, 1848. január 25-én id. Alexandre Dumas *Skót nemesére* pedig 187 jegy kelt el.⁶⁶ Bőven találunk persze olyan alkalmakat is, amikor a napi jegyvásárlók száma meghaladta a 800, 900 főt. 1847. január 1-jén például Szigeti Józseftől a *Jegygyűrűre* 879, Jósika Miklóstól a *Két Barcsayra* 1847. szeptember 19-én 815, 1847. november 21-én Hugó Károlytól a *Világ színjátékára* pedig 1075 jegy kelt el.⁶⁷ Ezek az esteiken a közönség száma a bérletesekkel együtt ezer fölött volt, s bár ez még nem jelentett telt házat, az ilyen látogatottság már kimagaslónak számított.

Az összképet nézve tehát a *Bánk bán* esetében a napi jegyvásárlók száma nem mondható nagyon alacsonynak, különösen akkor nem, ha más szomorújátékok nézettségével hasonlítjuk össze őket. Az 1845. november 8. és 1847. december 1. közötti kilenc előadásra összesen 5307 napijegyet váltottak. A *Hamletnek* 1844. szeptember 26. és 1849. november 28. között szintén ugyanennyi bérletes előadása volt, és azokra összesen 3859-et adtak el. A legtöbbet, 587-et 1845. november 14-én értékesítették. Szigligeti Ede 1845. április 19-én bemutatott *Gritti* című szomorújátékának 1846. március 31-én volt a kilencedik előadása, és az eladott napijegyek száma (3744) ennél a darabnál is alulmaradt a *Bánk bán*éhoz képest. Legtöbben magára a bérletszünetes bemutatóra voltak kíváncsiak, akkor 824 jegy fogyott.⁶⁸

Előadások 1848–1849-ben

A *Bánk bánt* a lankadó jegyvásárlási kedv ellenére 1846 után is rendszeresen játszották, ami alátámasztja Kerényi Ferenc értelmezésének azt az elemét, hogy a darab beleillett a színház liberális műsorpolitikájába. Ám azt a feltételezést, hogy az okok közt ott volt a közönség folyamatosan növekvő érdeklődése is, a számok nem erősítik meg. Ez a körülmény óvatosságra int az 1848. március 15-ei előadás általánosan elterjedt narratívája kapcsán is. Az, hogy a *Bánk bán* műsorra tűzését a „nép” kérte, nyilvánvalóan retorikai fordulat, de azt sugallja, hogy a darab általános és megkérdőjelezhetetlen népszerűsége miatt történt. Az ötlet valójában a nap szervezőitől, a forradalmi események irányítóitól, a Pilvaxba járó fiatal értelmiségi, író-, újságíró- és művésztársaságtól eredhetett (akiknek eszméi sok tekintetben rokoníthatók a korábbi Fiala Magyarországgal). Ők váltak szét délben, az egyik csoport, valószínűsíthetően Petőfi Sándorral együtt, a szerkesztőségeket járta végig, hogy a cenzúra megszűntéről hírt adjanak, a másik pedig a Nemzeti Színház aligazgatójához, Bajza Józsefhez ment.⁶⁹ A delegáció érkezése

66 Uo., 590/A, 36r, 54r; uo., 591, 35r; uo., 592, 4v.

67 Uo., 591, 1r, 40v, 51r.

68 Uo., 589, 4v; uo., 590, 11r, 17v, 18r, 19v, 24v, 26v, 36v, 50v, 52r, 57v; uo., 590/A, 11v, 16r, 57r; uo., 591, 24r; uo., 592, 3v, 33v, 45r.

69 KERÉNYI Ferenc, *Petőfi Sándor élete és költészete: Kritikai életrajz*, Osiris monográfiák (Budapest: Osiris Kiadó, 2008), 362.

után a színháznak gyors előkészületekre volt szüksége ahhoz, hogy a szokásos időben, hét óraker kezdni tudjanak.

A Nemzeti Színház történetében tudtommal ez volt az első alkalom, hogy a műsorváltás kérésre, külső körülmények hatására történt. Maga a helyzet ugyanakkor egy mindennap játszó színház életében nem volt ismeretlen, olyan ugyanis már korábban is előfordult, hogy egy vezető színész betegsége miatt az előre beígért darab helyett más kellett játszani. Március 15-én a darabcserét illetően két kedvező körülmény is adódott, amellyel esetlegesen a szervezők is számoltak. Négy színész kivételével a *Bánk bán*ban ugyanazok játszottak, mint az aznap estére eredetileg meghirdetett Frédéric Soulié-darabban, a *Két anya gyermekében*, illetve némaszereplők, statiszták mindkét előadáshoz kellettek (a *Két anya gyermekéhez* „Urak. Nők. Nép.”; a *Bánk bán*hoz „Udvari asszonyok, Lovagok. Békétlenek. Katonák. Jobbágyok.”). A színlap szerint Soulié drámájában a következő színészek léptek volna fel: Szentpétery Zsigmond, Lendvay Márton, Egressy Gábor, Egressy Benjámín (Béni), Szigeti József, Bartha János, Szigligeti Ede, Balog István, Telepy György, Pataki István, Réthy Mihály, Vadász József, Morvay János, Laborfalvi Róza, Komlóssy Ida, Szathmáry Dánielné Farkas Lujza, Szilágyi Lilla, Éder Lujza, Hubenay Jánosné Lipcsei Klára, Egressy Gáborné Szentpétery Zsuzsanna, Balácsi Józsefné Etelka, Pataki Istvánné Zsuzsanna, Balácsi József, Gózon Antal, Körösy Sándor, Serfőző Ferenc, Gáspárdi István, Nagyné Zsófia.⁷⁰ A *Bánk bán* március 15-ei szereposztása ez volt: II. Endre – Bartha János, Gertrudis – Laborfalvi Róza, Ottó – Szigeti József, Bánk bán – Lendvay Márton, Melinda – Lendvayné Hivatal Anikó, Mikhál bán – Udvarhelyi Miklós, Simon bán – Szilágyi Pál, Zászlós – Gózon Antal, Petur – Egressy Gábor, Miska – Szigligeti Ede, Sólom mester – Körösy Sándor, Izidóra – Komlóssy Ida, Egy udvaronc – Egressy Béni, Biberach – Fánccsy Lajos, Tiborc – Szentpétery Zsigmond.⁷¹ A *Két anya gyermekében* Lendvaynének, Fánccsy Lajosnak, Udvarhelyi Miklósnak és Szilágyi Pálnak nem volt szerepe, a többiek eleve úgy készültek, hogy este előadásuk lesz. A *Bánk bán*t március 15-e előtt utoljára 1847. december 1-jén adták. A nap délutánjába talán egy próba is belefért, noha a színház belső törvénykönyve szerint a szövegutadás három és fél hónapos kihagyás esetén nem jelenthetett gondot: „Kis szerepeket, fél ívet meg nem haladókat s nem kötött beszédüeket, szükség esetében még a játék napján is köteles elvállalni a tag”, egy főszerep kapcsán pedig csak akkor számoltak újbóli betanulással, ha a darabot másfél éve nem játszották.⁷²

A *Két anya gyermeke* bérletes előadásként volt hirdelve, amihez a színház a műsorváltás során is tartotta magát. Kerényi Ferenc úgy számolt, hogy a *Bánk bán*ra 559 jegyet adtak el, a bérletesek pedig 357-en voltak.⁷³ A pénzszedői napló szerint a napi jegyvásárlók száma 555 volt, a földszinti és második emeleti állóhelyekre és padokra a 850-ből 198, a zártszékekre a 162-ből 135, a karzatra a 700-ból 207, a páholyokba az 5-ből

70 OSZK SZT., Nemzeti Színház Színlapgyűjtemény, 1848, fol. 74. A darab pesti bemutatója 1848. január 11-én volt. Március 15-én ötödszörré játszották volna. HAJDU, *A Nemzeti Színház műsora...*, 1:79.

71 OSZK SZT., Nemzeti Színház Színlapgyűjtemény, 1848, 276. számú színlap.

72 *Nemzeti Színház bővített törvény-könyve 1842-től* (Pest: Beimel József betűivel, [1842]), 12.

73 KERÉNYI, „A Nemzeti Színház... (1848-49)”, 687.

3, a támlás karszékekre pedig a 12-ből 3 jegy kelt el.⁷⁴ Ha viszont lépésről lépésre áttekintjük a Nemzeti Színház üzemmenetének működését, kérdésessé válik, hogy március 15-én mindenki a *Bánk bán*ra váltott-e jegyet, illetve kérte a bérelt helyét.

A közönség először március 12-én a sajtóból értesülhetett arról, hogy 15-én Soulié darabja kerül sorra.⁷⁵ A színlapok kifüggesztése és az előfizetőkhez való eljuttatása legkésőbb március 15-e reggeléig megtörtént:

A színlapot Kozma Vazúl saját emberei által hordatja ki, 's hatvan példányt naponként a szokott helyeken a falakra függesztet. A' színház rendelkezése alá a' színlapból naponként száz példányt tartozik adni, 's azokat az írásban kijelölendő helyekre, színházi hivatalokba, és tagokhoz elhordatni, azonban ha annyi nem kívántatnék, a felesleg az ő rendelkezése alá esendik. A színlapok reggeli 9 óráig mind kihordva legyenek.⁷⁶

Március 15-én 9 órától elindult a jegyértékesítés (erre délelőtt 9 és 12 óra között, illetve délután 3 órától volt lehetőség),⁷⁷ a bérletesektől pedig várták a visszajelzést, hogy aznap szeretnének-e színházba menni: „Kéretnek a páholy és zártszékbérlő t. cz. uraságok, hogy helyük megtartása iránt reggeli 10 óráig rendelkezni méltóztassanak, azon-
tul másoknak adatnak ki”.⁷⁸ Egressy 1848. március 26-án megjelent beszámolója szerint a küldöttség ennél később, délben érkezett Bajzához. Tudjuk, hogy a műsorváltozás miatt új színlapok készültek, amelyek leghamarabb kora délután kerülhettek a nyilvánosság elé. Kifüggesztésükre valószínűleg még jutott idő, arra viszont már nem feltétlenül, hogy az előfizetőkhez is eljuttassák őket, illetve a bérletesek újból rendelkezzenek helyeikről. (A *Bánk bán* színlapján már nem is szólítják meg a bérleteseket, csak a napi jegyárakról tudósítanak.) A pénzszedői naplóba csak az előadás végeztével rögzítették, hogy az egyes helyosztályokon mennyien voltak, így nem állíthatjuk biztosan, hogy a körülbelül félházat jelentő 912 fizető néző elsődlegesen a *Bánk bán*ra kérte bérelt helyét, illetve váltott jegyet.

A Nemzeti Színházban 1848. március 15-ét követően megnőtt a rendkívüli játsszasi alkalmak száma, az intézmény a különböző népgyűlések idején, illetve a szabadságharc egy-egy nevezetesebb fordulópontja kapcsán a társadalmi nyilvánosság fórumaként újból politikai színtérré vált. Ezeken az estéken háromféle műsort kínáltak: egyvelegeket, forradalmi tárgyú, a harcokkal egyidejűleg keletkezett darabokat, illetve olyan klasszikus és kortárs drámákat, amelyek a felfokozott közhangulat közepette a hatalommal való szembe fordulást, az elnyomást tematizálva az esetleges áthallások és képzettársítások révén váltak rokoníthatóvá a forradalom eszméivel. 1848. április 5-én Bajza József a műsorválasztást illetően ismét kérésnek tett eleget:

74 OSZK SZT., Nemzeti Színház kötetes iratok: Pénzszedői napló, 592, 13r.

75 *Életképek* 6, I/11. sz. (1848): [2].

76 SZALISZNYÓ Lilla, szerk., tan., *Dokumentumok a Nemzeti Színház belső életének első évtizedéből: Bajza József színiigazgatói működése* (Budapest: Ráció Kiadó, 2021), 444–445.

77 *Nemzeti Színház bővített törvény-könyve...*, 27.

78 OSZK SZT., Nemzeti Színház Színlapgyűjtemény, 1848, fol. 43.

Az egyetemi tanuló ifjúság' küldöttei épen most voltak nálam felszólítani, hogy ma Hunyadi Lászlót, vagy Benyovszkyt adassam, mint nemzeti operákat, ha pedig valamelyik tag' betegsége miatt ez nem lehetne, akkor valami nemzeti darabot, azon bécsi tanuló ifjúság' tiszteletére, mely tegnap küldöttség gyanánt jelent itt meg a' bécsiek' rokonszenvét nyilvánítani.⁷⁹

A színlap tudatta a közönséggel, hogy az operisták betegsége miatt egész estés opera-előadásra nem volt mód, így „a nézőhely teljes kivilágosításával” egy egyveleg mellett döntöttek: előadták Erkel Ferenc *Hunyadi László* című operájának első felvonását, majd *Bátori Mária* című operájából a nyitányt, harmadik műsorszámként pedig tánc következett. Ezt követően Szigligeti Ede *Csikós* című népszínművének első és második felvonásából adtak elő jeleneteket, majd az est zárásaként következett a Hattyúdal a *Hunyadi László*ból.⁸⁰ 1848. április 23-án a bécsi polgárság nevében érkezett küldöttség tiszteletére és 1849. március 19-én, Bem József névnapja alkalmából Doppler Ferenc *Benyovszky, vagy a kamcsatkai száműzöttek* című operáját, 1848. április 28-án az erdélyi unióküldöttség tiszteletére Erkel Ferenc *Hunyadi László*ját, 1848. december 23-án a „kárvallott pákozdiak javára” pedig Szigeti József *Egy táblabíró a márciusi napokban* című vígjátékát játszották.⁸¹

A *Bánk bán* az 1848. március 15-ei reprezentatív előadása után egyszer sem került ilyen kitérített helyzetbe. Ugyanakkor a napi jegyvásárlók száma azt mutatja, hogy újra erősebb érdeklődés volt iránta, a forradalom után összességében több jegyet adtak el rá, mint 1847-ben.

	1848. április 1.	1848. június 4. (vasárnap)	1848. július 12.	1848. december 29.	1849. május 30.
földszint	90 (700)	151 (700)	104 (700)	156 (700)	146 (700)
II. emelet	4 (150)	57 (150)	24 (150)	22 (150)	21 (150)
karzat	83 (700)	420 (700)	161 (700)	220 (700)	110 (700)
katonai és gyermeki	- (-)	- (-)	- (-)	77 ([200?])	106 (200)
földszinti zártszék	35 ([?])	42 (143)	63 (149)	59 (114)	103 (159)
II. emeleti zártszék	3 (66)	46 (66)	16 (66)	18 (66)	33 (66)
elsőrangú páholy	1 ([?])	2 (5)	5 (5)	2 (3)	12 (25)
másodrangú páholy	0 ([8?])	0 (8)	1 (8)	0 (8)	2 (8)

79 Bajza József Szigligeti Edének, Pest, 1848. április 5., in SZALISZNYÓ, *Dokumentumok a Nemzeti Színház...*, 109–110.

80 Uo., 426.

81 KERÉNYI Ferenc, „Színjátszás a polgári forradalomban és a szabadságharc idején (1848–1849)”, in KERÉNYI, *Magyar színháztörténet...*, 352–365, 354.

	1848. április 1.	1848. június 4. (vasárnap)	1848. július 12.	1848. december 29.	1849. május 30.
támlásszék (1846 áprilisától)	3 (12)	3 (12)	1 (11)	2 (11)	9 (11)
összesen	222 (>1628)	727 (1823)	393 (1828)	562 (1985)	584 (2118)

*A bérletes előadások napi jegyvásárlói 1848. március 15. után*⁸²

Az igazgatóság 1848. június 4-én másodszer adta vasárnap a *Bánk bánt*. Ennek azért volt kiemelt jelentősége, mert a színházat leginkább ilyenkor látogató kétkezi munkavégzők jellemzően a zenés bohózatokat, népszínműveket és vígjátékokat kedvelték, s rájuk tekintettel drámát és szomorújátékot csak ritkán tűztek műsorra. De a pénzszedői naplók szerint az igazgatóság időszakos próbálkozásai sikeresnek mondhatók, a *Bánk bánt* 1847-ben és 1848-ban a két vasárnapon jóval többen nézték a karzatról, mint a hétköznapi előadások alkalmával. A 349 és a 420 eladott jegy ugyanakkor a mezőny tekintetében nem számított kimagaslónak, Jósika Miklóstól a *Két Barcsayra* (1847. szeptember 19.) 480, Hugó Károlytól a *Világ színjátékára* (1847. november 21.) pedig 583 karzati jegy kelt el.⁸³

Más közönséggel, de hasonló látogatottságot remélhetett az igazgatóság július 12-én. Az előző két év gyakorlatával ellentétben a *Bánk bán* viszonylag gyors ismétlésének valószínűleg az volt az oka, hogy 1848. július 5-én összeült Pesten az első népképviselői országgyűlés. Ám a Nemzeti Színház hiába gyarapodott új közönséggel, a Pestre érkezőket a klasszikus drámák és a népszínművek nemigen érdekelték, leginkább csak operákat és esetenként vígjátékokat néztek. Ahogy Kerényi Ferenc írja, „Teljes kudarcot vallottak a klasszikusok, mint a július 14-i [sic!] *Bánk bán*, a 18-i *Coriolanus*, a 24-i *Hamlet*, az augusztus 9-i *Tartuffe*, a 17-i *Fösvény*”.⁸⁴ A Kolozsvárról Hunyad megyei követként érkező gróf Gyulay Lajos július 12-én talán még nem volt a városban, december 29-én viszont feljegyezte naplójába, hogy „Ma, **Bankban**, nem hiszem hogy elmenjek bele, keresek más időtöltést magamnak, igen *hideg van oly messze sétálni, ily darabért*, meglehet hogy német színházba megyek az, közel van hozzám”.⁸⁵ A darab iránti érdektelenségét még nyomatékosabbá teszi az a kicsivel korábbi, december 18-án kelt bejegyzése, amely szerint szinte naponta látogatta a színházat: „Nem béreltem ki [zár]szé-

82 OSZK SZT., Nemzeti Színház kötetes iratok: Pénzszedői napló, 592, 15v, 25v, 31v, 60r; uo., 593, 20r. A pénztárnok helyenként nem írta be az eladásra kínált jegyek számát.

83 Uo., 591, 40v, 51r.

84 KERÉNYI, „A Nemzeti Színház... (1848–49)”, 692.

85 V. ANDRÁS János, CSETRI Elek és MISKOLCZY Ambrus, szerk., *Gyulay Lajos naplói a forradalom és szabadságharc korából 1848. március 5. – 1849. június 22.*, 2 köt., Transylvanica varietas (Budapest: ELTE Román Filológiai Tanszék–Központi Statisztikai Hivatal Levéltára, 2003), 2:253. (A kurzív kiemelés tőlem – Sz. L.) Gyulay július 8-án indult Kolozsvárról, első pesti bejegyzése pedig július 19-én kelt. Ekkor azt írta, hogy „Már néhány napja hogy ide megérkeztem, megbízó levelem csak három nappal ezelőtt érkezett meg, mint Hunyad Megyei követ csak tegnapi verificaltattam”. Uo., 2:101.

kemet, de rendszeren tartogatják számomra a' 10-dik székét, és ma ujjbol megizentem, hogy 10 óráig ne adják ki soha másnak, mert, ugyis ritka nap hogy el ne menjek magyar színházba. Nincs semmi egyéb időtöltés Pesten, és hosszak az esstvék".⁸⁶ Kolozsvárott ugyan már láthatta a *Bánk bánt*, a sajtó szerint 1845 decemberében ott is színre vitték,⁸⁷ de Pesten valószínűleg 1848-ban tekinthette volna meg először.

A további két előadás kapcsán már erősen érezhető, hogy a színház üzemmenete a szabadságharc idején akadozott, egyre több nemzetőrnek, majd honvédnek állt színészt kellett nélkülözni. A prózai tagozatból leghosszabb ideig Egressy Gábor volt távol, aki a szabadságharcban többféle feladatot is ellátott. 1848. július végétől szeptember elejéig a délvidéki (bácskai) harcok színterén, az óbecsei táborban tartózkodott önkéntesként, majd a pesti V. nemzetőrszászlóalj 5. századának volt a hadnagya. Október 15. és december 14. között Szeged, Csongrád és Csanád megye népfelkelési biztosa volt. 1849. április elejétől a felvidéki védsereg megszervezésében vezénylő századosként vett részt.⁸⁸ 1848 decemberében, Pest ostroma során többen Debrecenbe menekültek, ott volt például Lendvay Márton, a tragikus hősi szerepek másik megformálója is. Az igazgatóság ennek ellenére kitartott a *Bánk bán* mellett, december 29-én a címszerepet egy fiatal vidéki színész, Komáromy Lajos játszotta, s új tagként mutatkozott be például Farkas Lajos, Szűcs Zsigmond és Turcsányi Imre (II. Endre, Sólom mester és a Zászlós szerepében).⁸⁹ Az 1849. május 30-ai előadás a színház újranyitásának hetére esett, Pest bombázásának és Buda ostromának idején, május 4-től 23-ig az intézmény zárva volt. Ekkor újból Lendvay adta Bánkot, de Bartha János és Szigligeti Ede távolléte miatt Tiborc szerepét Szilágyi Pál, Miska bánét pedig Szűcs Zsigmond vette át.⁹⁰

A külső tényezők miatt nemigen lehet megítélni, hogy a nézőszámok alakulása mennyiben függött magától a műsortól, illetve a *Bánk bán* esetében az új szereposztástól. 1848-1849-ben még a rendkívüli alkalmak sem hoztak jelentős bevételeket, 1848. április 5-én a „bécsi egyetemi ifjuság küldötteinek üdvözlétére” rendezett előadásra az 1774 jegyből 1049, április 28-án az erdélyi unióküldöttség tiszteletére adott *Hunyadi László* című operára az 1825-ből 424 fogyott el.⁹¹ Feltűnő, hogy a korábbi évekkel ellentétben a közkedvelt vezető színészek, operaénekesek jutalomjátékáról is elmaradozott a közönség. Amikor 1848. május 13-án az operatagozat primadonnája, Hollósy Kornélia egy korábban még nem adott operát, Saverio Mercadante *Horatiusok és Curiatiusok* című dalművét választotta jutalmául, a bérletszünetes előadásra az 1939 jegyből 967-

86 Uo., 2:235. Gyulay a későbbiekben sem mutatott különösebb érdeklődést a *Bánk bán* iránt, 1867. március 22-én például, amikor szintén Pesten élt, kihagyta az előadást: „Ma nem megyek színházba, *Bánk bánt* adják bérletszünettel, ahelyett valami más estvéli időtöltést fogok magamnak kigondolni”. GYULAY Lajos, *Martius 15. (1867. március 14. – 1867. május 30.)*, szerk. LABÁDI Gergely, Gr. Gyulay Lajos maga keze és könyve (Szeged: [Klasszikus Magyar Irodalmi Tanszék], 2008), 28.

87 *Honderü* 3, 25. sz. (1845): 495.

88 SZALISZNYÓ Lilla, szerk., tan., „*Irtások a mi tollatokra jön*”: Egressy Gábor családi levelezése (1841–1865), 2 köt., Csokonai könyvtár: Források 19 (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2017), 1:13.

89 OSZK SZT., Nemzeti Színház Színlapgyűjtemény, 1848, fol. 350.

90 Az előadás színlapja nem maradt fenn, a szereposztást a sajtóból ismerjük. *Marczius Tizenötödike* 2, 35. sz. (1849): 140.

91 OSZK SZT., Nemzeti Színház kötetes iratok: Pénzszedői napló, 592, 16v, 19v.

et értékesítettek.⁹² Szerdahelyi József a közkedvelt Doppler Ferenc-opera, a *Benyovszky, vagy a kamcsatkai száműzöttek* mellett döntött, s ennek ellenére 1848. szeptember 11-én az 1940 jegyből csak 410-et vettek meg.⁹³ Az azonban, hogy a *Bánk bán* esetében összességében nem esett vissza a nézőszám, sőt az előző évhez képest nőtt, akár azt is jelezheti, hogy tovább erősödött repertoárbeli státusza, lassan a nemzeti dráma kiemelt státuszába került. A többi szomorújátékra, például Shakespeare *Hamletjére*, Hugó Károly *Báró és bankárjára* vagy Szigligeti Ede *Gritti*jére ebben az időszakban jóval kevesebb jegy fogyott. A *Báró és bankár* háromszor ment a szabadságharc idején, 1848. május 24-én 196, október 20-án 267, 1849. június 25-én pedig 275 jegyet adtak el rá. A *Hamletet* és a *Gritti*t csak egyszer, 1848. július 24-én, illetve szeptember 5-én játszották, Shakespeare darabjára 337-en, Szigligetiére 279-en váltottak napijegyet.⁹⁴

Összegzés

A *Bánk bán* előadás-története a Nemzeti Színházban a vándortársulatoknál megfigyelhető gyakorlat szerint folytatódott. Eleinte azoknak a színészeknek a szakmai érdeklődése tartotta életben, akik Kassán, Kolozsvárott és Budán már játszottak benne, s szerették volna, hogy a címszerepben (Pesten) is kipróbálhassák, megmutathassák magukat. Az első három előadás még alkalmi jellegű volt, és a színészek kérésére történt: a darabot 1839. március 23-án és 1845. november 4-én Egressy Gábor, 1845. november 1-jén pedig Lendvay Márton jutalomjátékként adták. Ilyen indulás az első évtizedben más darabokra nem volt jellemző, a többit általában már a bemutatóként lezajló első jutalomjáték után repertoárba vették. A *Bánk bán* igazgatósági döntésre viszont először csak a negyedik előadás alkalmával, 1845. november 8-án került színre, noha feltételezhető, hogy az erre való szándék már akkor megmutatkozott, amikor Lendvay jutalomjátékában a színészek új, kifejezetten ehhez a darabhoz készítettett jelmezekben léptek fel. A támogató, fokozott figyelem valószínűleg leginkább annak volt köszönhető, hogy 1845 januárjától a szakmai ügyek közvetlen irányítása, így a műsor-összeállítás is egy vezető színészekből-rendezőkből álló igazgatósági testület kezébe került (köztük volt Egressy és Lendvay is). Ők amellett voltak, hogy a *Bánk bánt* néhány hónapos szünetekkel folyamatosan játsszák, s a szélesebb nyilvánossággal is megismertessék (jótékonyági előadásként, vásár alkalmával és vasárnapi darabként is műsorra tűzték). Rendhagyó módon az előadást folyamatosan felújították: több rendezésben ment, és a szereposztás is nagyon gyakran változott. Az 1839-es előadást Fánicsy Lajos, az 1847. április 17-eit Egressy Gábor, a többi 1847–1848-as előadást pedig Lendvay Márton rendezte.⁹⁵ A szereposztást illetően érvényesítették a belső színházi törvénykönyvnek azt

92 Uo., 22r.

93 Uo., 42r.

94 Uo., 23v, 48v, 24v, 33v, 41r.

95 A *Bánk bán*-előadások rendezőjének nevét csak 1847-től kezdve írták rá a színlapokra. OSZK SZT., Nemzeti Színház Színlapgyűjtemény, 1847, fol. 27, 184, 247, 302; uo., 1848, fol. 90, 149, 186, 350. A korábbi évek esetében az intézmény zsebkönyvei lehetnek segítségünkre. A forrás szerint 1839-ben a színjátékok

a paragrafusát, miszerint „Szerepet senki sem birhat kirekesztőleg egyedül, hanem ha kívántatik, át kell másnak is engednie, és ismét visszafogadnia”.⁹⁶ Az első évtized huszonnégy előadásában a legnépszerűbb vezető színészek osztoztak a szerepeken: a nézők láthatták Bánkként Egressy Gábort, Lendvay Mártont, Bartha Jánost és Komáromy Lajost, Gertrudisként Bartha Jánosné Meszlényi Annát, Laborfalvi Rózát és Szathmáry Dánielné Farkas Lujzát, Melindaként Lendvayné Hivatal Anikót és Komlóssy Idát, II. Endreként Szigligeti Edét, Szákfy Józsefet, Bartha Jánost, Egressy Gábort, Lendvay Mártont és Szilágyi Sándort, Peturként Szentpétery Zsigmondot és Egressy Gábort, Tiborcként Bartha Jánost, Szentpétery Zsigmondot, Réthy Mihályt és Szilágyi Sándort, Izidóraként pedig Miskolczy Júliát, Komlóssy Idát, Szilágyi Lillát, Fejér Lillát és Balog Jozefát.⁹⁷

A közönségviszonyokról fennmaradt részletes kimutatások elemzéséből úgy tűnik, az igazgatóság törekvése és módszerei eredményesek voltak: a *Bánk bán* nézettsége az első évtizedben összességében megelőzte a többi szomorújátékét. Nagy(obb) érdeklődést ugyanakkor csak egy ideig tudott kiváltani, 1846 áprilisa és 1847 decembere között már visszaesett a nézőszáma. Így az adatok nem támasztják alá, hogy az 1848. március 15-ei reprezentatív előadást a közönség fokozódó, töretlen érdeklődése hívta volna életre, mint ahogy azt se tudhatjuk, hogy a napi jegyeladásokat mennyire befolyásolta az, hogy a darab tematikája jól illeszkedett ahhoz a liberális irányhoz, amely az intézmény műsorpolitikájában is megmutatkozott. De az bizonyos, hogy a Nemzeti Színház történetében a *Bánk bán* volt az első olyan darab, amelynek esetében nagyon tudatosan törekedtek arra, hogy betagozzák a színházi kánonba, s értékéről és jelentőségéről a vizsgált évtized végére már meggyőzték a közönséget is.

---

rendezésével Fáncsy Lajos volt megbízva. GILLYÉN Sándor és KERESZTESSY Ambrus, *Magyar nemzeti színházi zsebkönyv 1841-ik évre* (Pest: Fűskúti Landerer Lajos, 1841), 6. 1845-ben és 1846-ban négy vezető színész látta el e feladatot: Egressy Gábor, Lendvay Márton, Fáncsy Lajos és Szentpétery Zsigmond. Ezekben az években ők négyen „havonként felváltva” rendeztek, s azt nem lehet visszakövetni, hogy 1845 novemberében éppen ki volt a soros, illetve hogy e két évben több rendezésben ment-e a darab.

⁹⁶ *Nemzeti Színház bővített törvény-könyve...*, 11.

⁹⁷ OSZK SZT., Nemzeti Színház Színlapgyűjtemény, 1839, 70. sz.; uo., 1845, fol. 290, 292, 310; uo., 1846, fol. 1, 29, 70, 87, 156, 242; uo., 1847, fol. 27, 184, 247, 302; uo., 1848, 276. sz., fol. 90, 186, 350.

A jozefinizmus dicsérete Ladislaus Bartholomaeides cseh nyelvű munkájában

---

PAPP Ingrid

HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, tudományos munkatárs
ORCID: 0000-0002-0470-1360

The appreciation for Josephinism in the Czech language work of Ladislaus BARTHOLOMAEIDES

Abstract | Ladislaus BARTHOLOMAEIDES published his *Rozmlauwánj Jozefa Druhého s Matěgem Prwnjm Korwýnus řečeným* in Prague in 1790, the year that Joseph II died. He used the popular genre of afterlife conversations to draw parallels between the reigns of King Matthias I (HUNYADI) and Joseph II in Hungary and to portray the latter's dubious decrees in a more favorable light. In his work, BARTHOLOMAEIDES highlights brings out the rulers (Saint Stephen, Louis the Great of Anjou, Matthias, Vladislaus II and Joseph II) who played a decisive role in the thinking of intellectuals both in Hungary and Bohemia. According to him, all of them spoke either Czech or Slovak, the latter being the chosen mutual language of mutual conversation. The foregrounding of language is indeed a comment on the situation in the eighteenth century and the complex ethnic relations between the Kingdom of Hungary and the Kingdom of Bohemia, which were in a state of personal union.

As a Slovak intellectual, BARTHOLOMAEIDES took a stand in the Czech language for the domestic policies and reform efforts of the Habsburg Emperor Joseph II, king of Hungary and Bohemia. As an unconditional supporter of the ruler, he wanted to show that the reign of Matthias, one of the greatest kings of the Hungarians, was comparable to that of Joseph II. This ambition of the author says much about the loyalty and loyalty of Slovak intellectuals to Joseph II.

Keywords | Ladislaus BARTHOLOMAEIDES, 18th century, josephinism, Czech and Slovak Language

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

A Magyar Királyságban és Erdélyben a 17–18. század fordulójától kezdve az egyházak alkalmazásában álló értelmiség érzékelte a világi értelmiségi réteg számottevő hiányát, és igyekezett e hiányt betölteni. A 18. században és a 19. század első évtizedeiben tevékenykedő lelkészek a dogmatika, a felekezeti polémia és a hitbuzgalmi műfajok mellett – vagy olykor már azok helyett – a világi tudományterületek és mesterségek felé fordították figyelmüket, amelyek művelésére akkor még nem alakult ki a megfelelő számú és összetételű szakértelmiség. A magyarországi irodalomtörténet-írás Tarnai Andor kezdeményezése nyomán laicizálódó egyházi értelmiségnek nevezi e lelkészek több nemzedékét.¹ Ladislaus Bartholomaeides (1754–1825) ochtinai (mártonházai) lutheránus lelkész, történetíró és gondolkodó életműve jó példa erre a folyamatra.²

A 18. század közepén a felvilágosult abszolutista elvek szerint kormányzott Habsburg Birodalom a centralizált államgépezet modernizálására, hatékonyságának fokozására törekedett, s mind ennek, mind a magángazdaságoknak az irányításához korszerű világi műveltséggel rendelkező, magasan képzett szakemberekre volt szükség.³ A változásokat érvényesítő államhatalom állami keretek közé szorította az egyházat, gyengítette a pápai befolyást és a jezsuita rend hatalmát. Mária Terézia 1773-ban felszolta a jezsuita rendet, állami felügyelet alá vonta az egyházi fenntartású iskolákat, és növelte az állami iskolák számát. Ezzel a rendeletével elérte, hogy a jól képzett jezsuita szerzetesek vagy világi papokká váljanak, vagy kifejezetten laikus értelmiségi foglalkozást válasszanak. A protestáns egyházakban továbbra is az maradt jellemző, hogy a papok egyházi feladataik ellátása mellett tudományos tevékenységet is folytattak. Az egyházi háttérű értelmiségieken kívül a polgárság és a kismemesség soraiból kerültek ki a szakértelmiség tagjai.

II. József 1780-ban bekövetkezett trónra lépésével a folyamatok felgyorsultak. Meg nem koronázott királyként nem kellett garantálnia a rendi szervezetek és jogok megtartását. 1781-es türelmi rendelete az evangélikusok, a reformátusok, az unitáriusok és az ortodoxok szabad vallásgyakorlását engedélyezte. 1784-es nyelvrendelete a Habsburg Birodalom egységességét azzal kívánta megteremtetni, hogy hivatalos nyelvének

1 TARNAI Andor, „A laicizálódó egyházi értelmiség”, in *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*, szerk. KLANICZAY Tibor, *A magyar irodalom története* 2, 551–559 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1964); TARNAI Andor és CSETRI Lajos, *Rendszerek a kezdetektől a romantikáig*, *A magyar kritika évszázadai* 1 (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1981).

2 Ladislaus BARTHOLOMAEIDES, *A természet jóvoltából hajózható Sajó folyóról*, ford. RIMÓCZINÉ HAMAR Márta, tan., szerk. KECSKEMÉTI Gábor (Miskolc: Miskolci Egyetem BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola, 2013); RESTÁS Attila, „Ladislaus Bartholomaeides kisebb latin nyelvű munkái”, in *Humanista történetírás és neolatin irodalom a 15–18. századi Magyarországon*, szerk. BÉKÉS Enikő, KASZA Péter és LENGYEL Réka, *Convivia neolatina Hungarica* 1, 178–186 (Budapest: MTA BTK Irodalomtudományi Intézet, 2015); RESTÁS Attila, „Dél-gömöri települések Ladislaus Bartholomaeides vármegyeleírásában (Szövegközlés)”, in *Ünnepi tanulmányok Gyulai Éva 70. születésnapjára*, szerk. FAZEKAS Csaba, 337–350 (Miskolc: Miskolci Egyetem BTK, 2023); ERIKA BRŤÁŇOVÁ, szerk., *Osvietenské písanie Ladislava Bartolomeidesa: Rozhovor Jozefa II. s Matejom I. Korvínom v kráľovstve mŕtvych* (Bratislava: Slovenskej Akadémie Vied, 2022).

3 E folyamatok szellemi vetületeiről alapvető: KOSÁRY Domokos, *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1980).

a németet tette meg. Felvilágosult modernizációs törekvései észszerűek voltak, azonban teljesen figyelmen kívül hagyták a birodalom országainak és nemzetiségeinek évszázadok óta fennálló rendjét, hagyományait és szokásait. Törekvéseit a főként polgári vagy paraszti sorból származó, jelentős számban protestáns jozefinista értelmiség lelkesedése kísérte, noha intézkedéseinek mindegyikét még e kör sem tudta támogatni, némelyiket pedig megütközéssel fogadta. A rendeleteinek visszavonását, majd a halálát kísérő demonstratív tüntetэшullám pedig a magyar nemesség nemzeti ideológiájának kivételesen erőteljes megmutatkozását hozta el.

II. József uralma idején Bartholomaeides is jozefinista volt. 1790-ben, az uralkodó halálának évében adta ki az álláspontját megvilágító, *Rozmlauwánj Jozefa Druhého s Matěgem Prvním Korvynus řečeným* című munkáját.⁴ Az irodalomtörténet Bartholomaeides honismereti és természetföldrajzi munkásságára már évtizedek óta felfigyelt,⁵ azonban történeti, művelődéstörténeti és politikai érdeklődését és az ezzel összefüggő műveit először a Szlovák Tudományos Akadémia Szlovák Irodalmi Intézetének tudományos munkatársa, Erika Brtáňová értékelt a mű szövegkiadásában.⁶ A hiánypótló munka nyolcvan lapon mutatja be Bartholomaeides korát, munkásságát, recepcióját és művét. Ezt követi a jegyzetekkel ellátott, kétnyelvű (biblikus cseh és mai szlovák) szövegkiadás és Bartholomaeides életrajza.

Bartholomaeides a lukianoszi eredetű túlvilági beszélgetések népszerű műfaját, de nem a műfaj szatirikus, hanem laudatív lehetőségeit használta fel arra a célra, hogy I. (Hunyadi) Mátyás magyar király és II. József uralkodása között párhuzamot vonjon, és II. Józsefet és cselekedeteit ezáltal ismertesse meg és fogadtassa el a szlovák néppel.

A Mátyás királlyal kapcsolatos történeti hagyomány évszázadok óta elevenen élt mind a humanista historiográfiában és az azt befogadó főúri és nemesi udvarokban,⁷ mind pedig a folklorizálódott meshős emléket a szóbeliségben őrző alsóbb rétegekben.⁸

A 16. század közepén a magyar humanista filológusok lázas igyekezettel próbálták fellelni a Mátyás-kori írásokat. A kiadások sorát Mátyás udvari történetírója, Antonio

4 Mind a szlovákiai, mind a magyarországi könyvtörténeti kutatások azt feltételezik, hogy a kiadvány Besztercebányán jelent meg, és kizárólag a téma kényes volta miatt került a címlapra a prágai nyomtatási hely. Ezt támasztja alá az a tény is, hogy a szerző összes többi munkája a Magyar Királyság területén került kinyomtatásra. A szlovák szakirodalomban az is felvetődött, hogy a szerző eredetileg csakugyan Prágában szerette volna kiadni a művét. Erika BRTÁŇOVÁ, „Osvietenské písanie Ladislava Bartolomeidesa”, in BRTÁŇOVÁ, *Osvietenské písanie...*

5 BARTHOLOMAEIDES, *A természet jóvoltából...*, 3–8.

6 Ladislaus BARTHOLOMAEIDES, „Rozmlouvání Jozefa Druhého s Matěgem Prvním Korvynus řečeným v království zemřelých při přítomnosti některých jiných uherských králů držané”, in BRTÁŇOVÁ, *Osvietenské písanie...*, 55–78.

7 RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, „*Nympha super ripam Danubii*”: *Tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés köréből*, Humanizmus és reformáció 28 (Budapest: Balassi Kiadó, 2002).

8 KRÍZA Ildikó, „Egy jezsuita Mátyás-dráma folklór vonatkozásai”, in *A magyar színház születése: Az 1997. évi egri konferencia előadásai*, szerk. DEMETER Júlia, A régi magyar színház 1, 74–87 (Miskolc: Miskolci Egyetemi Kiadó, 2000); KRÍZA Ildikó, *A Mátyás-hagyomány évszázadai*, Néprajzi tanulmányok (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2007).

Bonfini műve,⁹ a Magyar Királyság félezer éves történetének reprezentatív, humanista latin nagyelbeszélése nyitotta. A reneszánsz uralkodó személyiségéről szóló máig legérzékletesebb forrásnak, Galeotto Marzio *De egregie, sapienter, iocose dictis ac factis Matthiae Serenissimae Ungariae regis* című anekdotagyűjteményének¹⁰ kézírata is előkerült Nyaláb várában, s azt a humanista Gyalui Torda Zsigmond 1563 nyarán adta ki Bécsben. A kora újkor európai műveltségének Mátyásról szóló ismereteit alapvetően ez a két munka biztosította. Bonfini ismételt kiadásainak története ismert; Galeottót is megjelentették a magyar történelem forrásainak olyan reprezentatív gyűjteményében, mint Bongarsiusé (Frankfurt, 1600).¹¹ Bartholomaeides szempontjából az a legjelentősebb recepciótörténeti tény, hogy 1746-ban Galeotto elfoglalta a helyét Bél Mátyás tanítványa, Johann Georg Schwandtner (1716–1791) Bél előszavával megjelentetett, a Bongarsiuséval azonos című (*Scriptores rerum Hungaricarum*) bécsi gyűjteményének első kötetében is. Bartholomaeides dialógusában maga József utal rá, hogy írtak egy könyvet Mátyás tréfás mondásairól és cselekedeteiről. A szerzőt nem nevezi meg, de bizonyos, hogy itt Bartholomaeides a Schwandtner által kiadott Galeottóra gondol. De tudhatott róla a közeli, jolsvai parókián lelkésztársaként, a gömői egyházmegye esperesi tisztségben pedig elődjeként szolgáló Wallaszky Páltól (1742–1824) is, aki már 1769-ben monográfiát adott ki a Mátyás-kor irodalmi életéről (*Tentamen historiae litterarum sub rege gloriosissimo Matthia Corvino de Hunyad in Hungaria*), 1785-re pedig a teljes magyarországi irodalomtörténetet szintézisbe foglaló munkájának első változatát is megírta (*Conspectus reipublicae litterariae in Hungaria ab initiis regni ad nostra usque ad tempora delineatus*).¹²

9 Antonius DE BONFINIS, *Rerum Ungaricarum decades*, Tom. I–III; Tom. IV, Pars I; Tom. IV, Pars II. (Appendix, Fontes, Index), szerk. (I–IV/1:) Iosephus FÖGEL, Béla IVÁNYI és Ladislaus JUHÁSZ, (IV/2:) Margarita KULCSÁR és Petrus KULCSÁR, BSMRAe: Saeculum XV – BSMRAe: Series nova 1 (Leipzig–Budapest: B. G. Teubner–K. M. Egyetemi Nyomda–Akadémiai Kiadó, 1936–1976); Antonio BONFINI, *A magyar történelem tizedei*, ford. KULCSÁR Péter (Budapest: Balassi Kiadó, 1995).

10 Galeottus MARTIUS [MARZIO] NARNIENSIS, *De egregie, sapienter, iocose dictis ac factis regis Mathiae ad ducem Iohannem eius filium liber*, szerk. Ladislaus JUHÁSZ, BSMRAe: Saeculum XV (Leipzig: B. G. Teubner, 1934); Galeotto MARZIO, „Könyve Mátyás király kiváló, bölcs, tréfás mondásairól és tetteiről, fiához, a nemes János herceghez”, ford. KARDOS Tibor, in *Humanista történetírók*, szerk. KULCSÁR Péter, Magyar remekírók, 52–107 (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1977).

11 [Jacobus BONGARSIVS], szerk., *Rerum Hungaricarum scriptores varii. Historici, geographici. Ex veteribus plerique, sed iam fugientibus editionibus revocati, quidam nunc primum editi* (Frankfurt: Wechel András örökösei, Claudius Marnius, Ioannes Aubrius, 1600). További kiadásai között megemlítendő, hogy 1611-ben Kassán rendezte sajtó alá a humanista költészet és *ars historica* művelőjeként ismert Johannes Bocius, 1723-ban Bécsben az ő kiadását ismételték meg. 1783-ban a latin humanista munka már magyarul is ismertetésre került, az ex-jezsuita Molnár János *Magyar könyv-ház* című pozsonyi gyűjteményének második kötetében.

12 BÁTORI Anna, „Kompilációs olvasás: Hivatkozások és keresőeszközök Paullus Wallaszky historiae litterariájában”, in *Textológia – filológia – értelmezés: Klasszikus magyar irodalom*, szerk. CZIFRA Mariann és SZILÁGYI Márton, Csokonai universitas könyvtár: Bibliotheca studiorum litterarium 55, 268–286 (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2014); BÁTORI Anna, „A tudás hálózatai: Rotarides Mihály és Wallaszky Pál: egy kapcsolat olvasatai”, in BÉKÉS, KASZA és LENGYEL, *Humanista történetírás...*, 259.

Bartholomaeides hivatkozik ugyan a megnevezetlen Galeotto munkájára, de egyszer sem idézi, egyetlen történetét sem eleveníti fel. Az általa a Mátyás-alak megrajzolásához felhasznált vonások nem a humanista irodalomból jönnek. A Mátyásról szóló humanista műveltséganyag ugyanis a 17. század során az olyan populáris műfajokba is bekerült, mint például a naptárak. A naptárakban közölt kronologikus összeállítások visszatérő eleme volt, hogy amikor 1490. április 6-án Mátyás király Bécsben meghalt, ugyanazon a napon budai oroszlánjai is elpusztultak. Ez az exemplum eredetileg Bonfini szövegéből jön, de a 18. században már olyan közkeletű, hogy akár orális hagyomány is lehet. Mátyás király alakja megtalálható a délszláv néphagyományban, cseh, szlovák és ukrán epikus versekben, mondákban és mesékben is. Alapvetően a folklórhagyomány őrzött meg történeteket arról, hogy Mátyás álruhában járta az országot, és különböző tanulságos és tréfás események részese lett – Bonfininál vagy Galeottonál ilyesminek nyoma sincs. A magyar irodalomtudomány ma sem tudja pontos eredetüket megjelölni, csak folklórgyűjtésekből adatolhatók. Bartholomaeides dialógusában ilyen az a történet, amely a „cinkotai kántor” gyűjtőnéven ismert magyar mesehagyományhoz hasonlít,¹³ vagy a bécsújhelyi ostrom során az ágyúgolyóktól megrettent török követ esete. Az utóbbi, a szóbeliségből vett elemek feltehető eredetéhez Bartholomaeides egy további adata vezet közelebb. Azt a helyet, ahol a szlovák alattvalóival jó kapcsolatot ápoló Mátyás király Liptó vármegyében vadászott és falatozott, az uralkodóról nevezték el Király-hegynek (Kráľová hoľa). A Vág, a Garam, a Hernád és a Gölnic vízgyűjtőjének határán fekvő Király-hegy a szlovák történelmi hagyomány szempontjából kivételes fontosságú hely, amely számos szerzőt megihletett. Ezen a helyen és Mátyás idejében játszódik Andrej Sládkovič (1820–1872) *Detvan* című művének cselekménye is. A hagyomány szerint egy kőbe maga Mátyás karcolta volna bele a nevét, egy másik hagyomány ezt egy tréfás latin feliratnak tudja („Hic fuit Matthias rex, comedit ova sex”), mindenesetre a felirat sohasem került elő. Az azonban bizonyos, hogy a szlovák népi emlékezet Mátyás királyt a sajátjának tartotta, e körben elevenen élt az uralkodó emlékezete. Mindez megfelelő alap volt annak a célnak a megvalósításához, hogy Bartholomaeides II. Józsefet mint Mátyással párhuzamba állítható, a nép javát akaró, jó uralkodót erősítse meg a szlovák nép köztudatában.

Van azért a dialógusban olyasmi is, aminek az eredetét csakugyan Bél körül, csak hogy a besztercebányai, majd pozsonyi polihisztor egy másik vállalkozásában kell keresni. Bél és munkatársai *Notitia Hungariae novae historico-geographica* című sorozatukban – amely Bartholomaeides számára a címadásig menően a legfőbb minta volt Gömör vármegyéről készített leírásához (1806–1808) – a Magyar Királyság vármegyéinek földrajzát, történelmét, statisztikáját dolgozták fel, s ebben Mátyással kapcsolatos történeti adatok is helyet kaptak. Mátyás király Toldi Miklóssal való megismerkedésének története innét való. A magyar történeti hagyomány konszenzusa, hogy a nagy erejű Toldi Nagy Lajos király vitéze volt, ekként dolgozta fel életét és cselekedeteit a

13 JÓKAI Mór, *Az önkényuralom adomái (1850–1858)*, szerk. SÁNDOR István, Jókai Mór összes művei: Adomák 1 (Budapest: Akadémiai Kiadó–Argumentum Kiadó, 1992), 51–53 (70. anekdota), <http://mek.oszk.hu/05600/05663>.

16. században Ilosvai Selymes Péter históriás éneke, a 19. század közepén pedig Arany János verses trilógiája.¹⁴ Bél *Notitiájának* 1742. évi, Nógrád vármegyét bemutató kötete azonban egy alternatív hagyományt rögzít, eszerint Toldi Miklós Mátyás király vitéze lett volna.¹⁵ Bartholomaeides minden bizonnyal innét merítette a maga adatát, amelynek nyomán az ő Mátyása is előadja a petrencsrudat könnyű pálcaként megemelő hős történetét.

Mátyás és II. József párhuzamba állítása egyébként nem Bartholomaeidesnek jutott először az eszébe. Az első magyar folyóirat, a pozsonyi *Magyar Hirmondó* 1784. márciusi egyik számában olvasható az a névnapi köszöntő vers, amellyel id. Péczeli József (1750–1792) komáromi kálvinista lelkész József-napon az uralkodónak kedveskedett. A magyar nép javán munkálkodó, az alacsony sorú emberektől sem elzárkózó uralkodó Péczeli szerint maga is utalt rá, hogy a gonoszt irtó, a jót előmozdító cselekedetei hírének rövidesen úgy kell majd szájról szájra járniuk, ahogyan most Mátyáséről beszélnek („Meg mondta, hogy Mátyást így veszi ki szánkából”), és valóban, a dicséret, a hála és az áldás mértékében ők már egyek („Két ilyly jó Királyok szívünkben nem férnek”).

Mielőtt azonban elandalodnánk a magyar és a szlovák közönség számára egyaránt kedves király szerepeltetése fölött, meg kell mondanunk, hogy egészen különleges – magyar nézőpontból azt mondhatjuk: offenzív és provokatív – módon szerepel viszont Bartholomaeides dialógusában a nyelvkérdés. A beszélgetés elején, amikor a Magyar Királyság egykori uralkodói (Szent István, Anjou Nagy Lajos, Hunyadi Mátyás, Jagello II. Ulászló és II. József) a közöttük folyó beszélgetéshez közös nyelvet keresnek, maga Mátyás javasolja Józsefnek, aki legszívesebben németül szólalna meg, hogy valamenynyien inkább szlovákul („slowensky”) beszéljenek.

Bartholomaeidesnek a Kárpát-medencei nyelvekről kialakított felfogásához a következő kereteket kell figyelembe vennünk. A Magyar Királyság hivatalos nyelve 1844-ig a latin volt. II. József azonban Bartholomaeides dialógusában kijelenti, hogy latinul nem szívesen beszél, ugyanakkor a német nyelvet megfelelőnek tartja a beszélgetés folytatásához. E véleményében a birodalmi szemléletű jozefinista modernizáció történeti tényei, vagyis a német nyelvet előíró 1784. évi rendelete köszön vissza. Ezt a rendeletet a vármegyék élesen elutasítottak, sőt a jozefinista értelmiség sem tudta maradéktalanul támogatni. Bartholomaeides dialógusában Mátyás is azt mondja, hogy ő ugyan igen, de a beszélgetésben részt vevő többi uralkodó nem beszél németül. Az 1790. év magyar valóságában az történt, hogy a magyar identitású nemesség és az ország értelmiségének jelentékeny hányada, beleértve a jozefinista meggyőződésűeket

14 ILOSVAI Péter, „Toldi Miklós históriája”, in *Balassi Bálint és a 16. század költői*, szerk. VARJAS Béla, 2 köt., Magyar remekírók, 2:238–252 (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1979); ARANY János, *Az elveszett alkotmány, Toldi, Toldi estéje*, szerk. VOINOVICH Géza, Arany János összes művei 2 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1951).

15 BOROVSKY Samu, CSÁNKI Dezső és SZIKLAY János, szerk., *Magyarország vármegyéi és városai (Magyarország monográfiája). A magyar korona országai történetének, földrajzi, képzőművészeti, néprajzi, hadügyi és természeti viszonyainak, közművelődési és közgazdasági állapotának enciklopédiája: Nógrád vármegye* (Budapest: Apollo Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, [1911]).

is, a német ellen tiltakozva a magyar nyelv hivatalos használatát kezdte követelni, s e felzúdulás József halálát követően nemzeti demonstrációvá erősödött. A kérdést például Bartholomaeides felső-magyarországi kortársa, a jozefinizmustól a jakobinus mozgalom radikalizmusáig eljutó Kazinczy Ferenc egész életében napirenden tartotta, de csak a századfordulót követően jutott el oda, hogy teoretikus jelentőségű, ám politikai állásfoglalásnak is szánt munkát dolgozott ki a magyar nyelvnek az állam hivatalos ügyeinek vitelére való maradéktalan alkalmasságáról (1808).¹⁶ Az 1790-es fiktív dialógusban azonban senkinek még csak eszébe sem jut magyarul beszélni vagy a magyar nyelvet javasolni. A Magyar Királyság északi területein élő szláv ajkú és szlovák identitású értelmiségben a magyar nyelv használatának szorgalmazása hasonló ellenérzéseket keltett, mint a magyar identitású lakosokban a német nyelv. Az észak-magyarországi szlovák identitású protestáns lakosság egyöntetűen a Kralicei Biblia cseh nyelvét használta a 18. század végén, míg a helyi szlovák nyelvhasználatot tükröző írásmódra a katolikus egyházban voltak egyre fokozódó mértékű törekvések, már Pázmány Péter kezdeményezése, a 17. század eleje óta.¹⁷ A lutheránus Bartholomaeides cseh nyelvű dialógusában az uralkodók a „slowensky” nyelv használatában egyeznek meg.

Mit is jelenthet pontosan az a „slowensky” nyelv, amelyet Mátyás király a beszélgetéshez javasol? Mátyás ezt kedves liptákjainak, vagyis Liptó vármegyei (mint láttuk: például a Király-hegy tövében lakozó) híveinek a nyelveként nevezi meg, vagyis egy Alsó-Magyarországon (a történelmi Magyar Királyság északi részének nyugati felén) beszélt *regionális szláv nyelv*nek kell lennie. Ugyanakkor azt, hogy maga is ismeri ezt a nyelvet, azzal bizonyítja, hogy *csehországi* fogsága idején sajátította el, első, *cseh* feleségével is e nyelven beszélt, továbbá hosszú ideig *cseh* királyi ambíciókat táplált. Ezt a nyelvet, vagyis a csehet a ténylegesen cseh–magyar perszónalunióban uralkodó II. (Jagelló) Ulászló is jól ismeri, így elegendő a kézenfekvő „dobře, dobře” szavakkal helye-

16 AJKAY Alinka, „Inkább magyarul”: Az 1808-as tübingeni pályázat és a magyar nyelv ügye (Budapest: Universitas Kiadó, 2018).

17 KÄFER István, „Az Isteni igazságra vezérlő Kalauz 1634-es szlovák fordításának kézírata”, *Világirodalmi Figyelő* 5 (1959): 176–180; KÄFER István, „In Slavonico exprimere»: A szlovák irodalmi műveltség kezdetei”, in *Pázmány Péter és kora*, szerk. HARGITTAY Emil, Pázmány irodalmi műhely: Tanulmányok 2, 395–400 (Piliscsaba: PPKE BTK, 2001); KÄFER István, „Lacrumae gentis Slavonicae: A szlovák művelődéstörténet kezdetei az RMNy harmadik kötetében”, in *Fejezetek 17. századi nyomdászatunkból: Az Országos Széchényi Könyvtár tudományos ülészaka és kiállítása, 2000. október 12. – Studien über die ungarländische Typographie des 17. Jahrhunderts: Széchényi Nationalbibliothek Wissenschaftliche Tagung und Ausstellung, 12. Oktober 2000. I. Der dritte Band der Bibliographie „Alte ungarländische Drucke“ (RMNy) 1636–1655. II. Vor 350 Jahren wurde Miklós Misztótfalusi Kis geboren*, szerk. P. VÁSÁRHELYI Judit, Libri de libris, 123–128 (Budapest: OSZK–Osiris Kiadó, 2001); KÄFER István, „A Biblia a szlovák nemzeti művelődésben”, in *Biblia Hungarica philologica: Magyarországi bibliák a filológiai tudományokban; Az Országos Széchényi Könyvtárban a „Biblia sacra Hungarica: A könyv, »mely örök életet ád« (2008. 11. 21.–2009. 03. 29.) című kiállítás alkalmából 2009. január 30-án tartott konferencia előadásai*, szerk. HELTAI János, A Magyar Könyvszemle és a MOKKA-R Egyesület füzetei 3, 197–203 (Budapest: Argumentum Kiadó, 2009); KÄFER István, „A keresztény Magyarország szlovák építőkövei: Pázmány Kalauzának szlovák fordításai”, in *Útmutató: Tanulmányok Pázmány Péter „Kalauz”-áról*, szerk. MACZÁK Ibolya, Pázmány irodalmi műhely: Lelkiségtörténeti tanulmányok 14, 205–208 (Budapest: MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2016).

selnie. Ezt a mindennapos, de a magyar királyi udvarban teljesen szokatlan szóhasználatát már Heltai Gáspár 16. századi krónikája¹⁸ (Bonfini művének rövidített és adaptált magyar nyelvű változata) megörökítette, s erről kapta a magyar historiográfiában közkeletű melléknevét is („Dobzse Ulászló”). Nagy Lajos a javasolt nyelv használatát azzal fogadja el, hogy a magyar után élete végén a lengyel királyi trónt is megszerezte. Vagyis ugyanazon nyelv pártolói hol egy szlovák regionális nyelv, hol a cseh, hol a lengyel irodalmi köznyelv használatát írják körül. József elfogadja a javasolt nyelv használatát, de részéről nem személyes kötődésről van szó, csupán arról a praktikus gyakorlatról, ahogyan a Habsburg uralkodóház tagjait egészen a 20. századig a birodalom nyelveinek lehető teljességére következetesen megtanították.

A legérdekesebb nyilatkozat azonban még hátra van. Ezt a Magyar Királyság alapítója, a magyar nemesi rend állandó hivatkozási alapja, a magyar nemzeti szuverenitás mindenkori megtestesítője, I. (Szent) István király teszi. Nem nevezi ugyan meg, ám nyilvánvalóan a neki tulajdonított *Intelmek* szellemiségére hivatkozik, amely az ország nyelvi sokszínűségének megbecsülésére, az ország szilárdságához való hozzájárulására tanít.¹⁹ Amit azzal kapcsolatban mond, hogy a nem magyar ajkúak („Slowákú”) talán még inkább támogatták őt, mint saját magyar vérrokonai, az a Magyar Királyság országalakóinak elsősege körül kialakult, már a 17. századtól élesedő, a 18. században nyomatékot nyerő vitakérdés szlavofil szólamát vezeti tovább. És ez a Szent István kijelenti a dialógusban, hogy cselekedeteiben nem magyar vérségi őseinek hagyományaihoz és erkölceihez kapcsolódott, hanem az igazán érdemes és dicséretes dolgokat a német és a szlovák hagyományból fogadta be, magáévá tette és követte. Így természetes az is, hogy beszéli a javasolt szláv nyelvet (bármelyik és bármilyen legyen is az).

József azzal erősíti rá az István által kifejtett és követett értékválasztásra, hogy megemlíti: saját édesanyja uralkodásának idején valaki felismerte, hogy a Szent István-i törvények is a frank törvényhozásból adaptált szövegek. Ezzel a mondattal érkeztünk meg a dialógusnak ahhoz a sarkalatos kijelentéséhez, amely egészében határozza meg Bartholomaeides pozícióját és a kifejtettek értelmezését. A szövegegyezést Mária Terézia uralkodása idején megállapító tudós nincs megnevezve a dialógusban. Nyilvánvalóan a jezsuita Péterffy Károly (1700–1746) volt az, aki 1741-ben, a magyar egyházi zsinatokat és törvénykezést vizsgáló kánonjogtörténeti alpművében²⁰ arra a felismerésre jutott: Szent István törvénykönyve a 847. évi mainzi zsinat határozatainak a szoros átvételével jött létre. De ezúttal nem a felfedező személye a fontos, sőt az sem, hogy a kor

18 HELTAI Gáspár, *Krónika az magyaroknak dolgairól*, szerk. KULCSÁR Margit, tan. KULCSÁR Péter, Bibliotheca historica (Budapest: Magyar Helikon, 1981).

19 Ladislaus HAVAS, ford., szerk., *Sancti Stephani regis primi Hungariae Libellus de institutione morum sive Admonitio spiritualis – Szent István: Erkölcsstanító könyvecske avagy Intelmek*, 1. köt., ΑΓΑΘΑ: Studia ad philologiam classicam pertinentia quae in Aedibus Universitatis Debreceniensis rediguntur: Series Latina 2 (Debrecen: Debreceni Egyetem, 2004).

20 PÉTERFFY Károly, *Sacra concilia ecclesiae romano-catholicae in regno Hungariae celebrata...*, 2 köt. (Pozsony–Bécs: Kaliwoda–Royer, 1741–1742).

friss nemzetközi szaktudománya hamarosan megerősítette ezt a megállapítást.²¹ Hanem az a személy az érdekes, aki – még ugyancsak Mária Terézia idejében, 1764-ben – először használta a filológusok által felismert történeti tényt aktuálpolitikai állásfoglalásra, s ezzel olyan botránnyt keltett, hogy a magyar rendek kérésére az uralkodónó kénytelen volt betiltani latin nyelvű munkáját, ő maga pedig megszünt Magyarországon politikai tényező lenni. Az exjezsuita Kollár Ádám Ferencről (1718–1783), az udvari könyvtár munkatársáról, később vezetőjéről van szó,²² aki az országgyűlésre összegyűlő magyar rendek rendi szabadságjogokra való, Werbőczyre támaszkodó hivatkozását semmisítette meg azzal, hogy az államalapító király tevékenységében nem a nemzeti hagyományokból, hanem egyedül az uralkodói akarat által megválasztott alapelvekből és joganyagból kiinduló, egyszemélyi, szuverén törvényalkotót mutatta meg.²³ Azt az abszolutista eszményképet, amelynek a kidolgozására a bécsi aktuálpolitika faktortól kapott direkt megrendelést, s amely a magyar rendiség történeti jogokra való hivatkozásával tökéletesen összeegyeztethetetlen volt. Hasonló feladatokra, a történeti és levéltárosi munka Habsburg politikai érdekeket előmozdító kifejtésére Kollár – és munkatársa, a Pozsonyban tanító, lutheránus Benczur József (1728–1784) – még számos alkalommal kapott felkérést élete során. Annak a birodalmi patriotizmusnak volt az egyik leghatékonyabb ideológusa, amely a birodalomban élő nemzeti entitások történeti kiválóságait a szülőföldjük és vérségük helyett a dinasztikus érdeket felvállaló és az osztrák–német politikai intézkedéseket töretlen lojalitással helyeslő, etnikailag ugyan nem, de birodalmi értelemben osztráknak számító hőskökké formálta át.²⁴ Konceptiójának egyedül a radikalizmusa feltűnő: e hősök sorába a magyar államalapító királyt, Szent Istvánt is beléptette.

Kollár személyes identitása azonban összetettebb képet mutat az osztrák állameszmét szolgáló birodalmi patriotizmusnál. Csak ritkán – sajátos módon egy humanista

-
- 21 1747-től kezdve számos ízben jelent meg Magyarországon (Győrött, Kolozsvárt és Kassán is) jezsuita évfolyamok vizsgáit köszöntő reprezentatív kiadványként a németalföldi jezsuita, Jan Stiltinck (Joannes Stiltinus, 1703–1762) latin és görög forrásokat is hasznosító összeállítása *Vita Sancti Stephani regis Hungariae...* címmel, amely az első mai értelemben vett tudományos korszakmonográfia Szent Istvánról, mégpedig bollandista szellemenben és szaktudással. Műve csakugyan utal István törvényeinek frank zsinati eredetére, de Péterffy nevének említése nélkül. Az a közvetlen forrás, ahol Kollár a dolognak utánanézett, viszont csupán a zsinati határozatokat közreadó korábbi kiadványok modernebb edíciója volt, a kölni jezsuita történész, Hermann Joseph Hartzheim (1694–1763) *Concilia Germaniae* sorozata, amelyben a Szent István-i alkalmazásra nincs utalás, csupán a frank szövegek közzététele történt meg.
- 22 Vita Kollár Ádám Ferenc szlavofil meggyőződéséről és politikai tevékenységéről: DÜMMERTH Dezső, „Történetkutatás és nyelvkérdés a magyar–Habsburg viszony tükrében: Kollár Ádám működése”, *Filológiai Közlöny* 12 (1966): 391–413; SZIKLAY László, „A »hungarus«-probléma és Kollár Ádám”, *Filológiai Közlöny* 13 (1967): 227–229; DÜMMERTH Dezső, „Kollár Ádám problémája”, *Filológiai Közlöny* 13 (1967): 442–444.
- 23 KOLLÁR Ádám Ferenc, *De originibus et usu perpetuo potestatis legislatoriae circa sacra apostolicorum regum Ungariae libellus singularis* (Bécs: Trattner, 1764).
- 24 A 19. század elején már Joseph Hormayr volt a birodalmi patriotizmus hangadó ideológusa, akinek Archivjában, 1824-ben Galeotto Mátyás-dicsőítéséből is német nyelvű kivonat készült.

szövegkiadás, Oláh Miklós *Hungariájának*²⁵ jegyzeteiben – látni engedett szláv identitása ugyanis az osztrák dominanciájú birodalmi egység eszméje és a bécsi centralizáció azt előmozdító abszolutisztikus eszközei mögé lépten-nyomon olyan elemeket csempész be, amelyek egy ausztrószláv felfogás irányába mutatnak. Ezeknek pedig – a göttingai August Ludwig Schlözer közvetítésével – egészen a magyar nemzethalált, a magyar etnikumnak a környező szláv tengerben való feloldódását vizionáló Herderig nyúló hatása van. A Kollár által szerkesztett bécsi *Allergnädigste privilegierte Anzeigen* 1773-ban egész sorozatot közölt a Magyarországon használatos nyelvek történetéről, s a latin, a német, a szláv, ezen belül a cseh nyelvhez csak 1775-ben tette hozzá a magyart, amelyről rögtön tisztázta, hogy tulajdonképpen sohasem volt a nemzet vagy az ország általi használatra alkalmas nyelv, ebben a szerepben mindig is a latin szerepelt.

Az, hogy Bartholomaeides dialógusában egy percre sem merül fel az a lehetőség, hogy a magyar királyok beszélgetésükben a magyar nyelvet használhatnák, nyilvánvalóan Kollár hatása. Olyan hatás, amelyet Bartholomaeideshez késmárki tanára, Benczur közvetíthetett. E hatások nyomán – a dialógus színes egyvelegének végeredményeként – Bartholomaeides véleménye megrázó: abban az időben, amikor ez még a magyar nyelvet illetően is inkább bizonyítandó, semmint bebizonyított tételnek számított, szerinte a „slowensky” nyelv maradéktalanul alkalmas az uralkodók beszélgetésének lefolytatására, s ez szerinte nem új keletű javaslat, hanem a magyar államiságnak a Szent István-i államalapításban eleve implikált, azóta inherens alapvetése. Az egyelőre az ausztrószlavizmus irányába tájékozódó szláv értelmiség a rendi alapokon nyugvó magyar államnak a bécsi adminisztráció előidézte meggyengülésében esélyt látott a királyságban élő nemzetiségek megerősödésére és a szlovák nyelv szabad használatára.

---

25 Nicolaus OLAHUS [OLÁH], *Hungaria – Athila*, szerk. Colomannus EPERJESSY és Ladislaus JUHÁSZ, BSMRAe: Saeculum XVI (Budapest: K. M. Egyetemi Nyomda, 1938).

„Continet heresim, et alios graves errores”

Cenzori jelentések Kónyi János fordításairól (1773–1774)

LENGYEL Réka

HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Irodalomtudományi Intézet, tudományos főmunkatárs
ORCID: 0009-0000-6012-3625

“Continet heresim, et alios graves errores.” Censorial remarks on the translations of KÓNYI János (1773–1774)

Abstract | KÓNYI János (?–cc. 1792) was one of the most prolific Hungarian literary translators of the second half of the 18th century. He translated mainly popular literature, short stories, novels, anecdotes, and plays, based on German language books. His extensive oeuvre as a translator is mainly known from the printed editions of KÓNYI’s works of the same period, while less attention has been paid to the surviving manuscripts. The manuscript archive of the ELTE University Library contains four volumes of manuscripts and censored copies of KÓNYI’s translations, most of which are autographs. In one of the manuscripts no censor’s entry is found, while an other was immediately authorised for printing by the Jesuit HÜBNER Mihály, the royal censor in Pozsony. In the case of the other two manuscripts, *A bölcsességnek és jó erkölcsnek könyve* (A244) and *Unalmas időkre szabható mulató óra* (H27), there were several objections from HÜBNER, who, on moral or ideological grounds, requested the rewording of several passages and forbade the publication of longer excerpts. The first of the two volumes is the Hungarian version of Robert DODSLEY’s *The Oeconomy of Human Life*, based on a German version (Strasbourg, 1770). The other contains three short stories by Jean-François MARMONTEL. In this study, I present the censor’s reports on the two translations and the changes consequently made to the text by the author. Furthermore, I summarize the main facts concerning the history of the original works on which the texts are based, and I also present two Hungarian versions, one of which was censored by the translator himself, while the other was reviewed by a censor in Kolozsvár, based on completely different aspects.

Keywords | translation studies, literary censorship, KÓNYI János, Robert DODSLEY, Jean-François MARMONTEL, HÜBNER Mihály

A 18. század hetvenes-nyolcvanas éveiben alkotó magyar szerzők közül Kónyi János volt az egyik legtehetségesebb abban a tekintetben, hogy kiváló érzékkel választotta ki a kor német nyelven elérhető olvasmányai közül azokat, melyek nemcsak saját korában, de az azt követő évtizedekben is megőrizték népszerűségüket.¹ A *mindenkor nevető Demokritus* Bíró Ferenc a 19. század első két évtizede legnépszerűbb könyveként tartja számon,² s ugyanez érvényes a *Díszes erkölcsre tanító beszédek*re is: „nagyon elterjedt, sokat forgatták, mit nemcsak a nemzeti muzeum elkoptatott példánya bizonyít, hanem Bessenyei is, ki Philosophusában ezt a könyvet adja Parmenio szolgájának kezébe”.³ Az 1785-ös *Ártatlan mulatság*, mely az európai irodalomban rendkívül elterjedt, 13. századi eredetű Octavianus-lovagregény kései magyar változata, valamint a Madame d’Aulnoy *L’Oiseau bleu* (*A két madár*) című meséjének egyelőre ismeretlen német átdolgozása alapján készült *Várta mulatság* a 19. században – György Lajos kifejezésével – „népkönyvekké” váltak.⁴ Kónyi választásai elsősorban műfaji szempontból bizonyultak előremutatónak: feltehetően maga sem sejtette, hogy az életét követő időszak a szórakoztató olvasmányok – anekdoták, novellák, regények, mesék – valódi felfutását, a széppróza egyre teljesebb kibontakozását és széleskörű kedveltségét hozza magával.

A kiterjedt fordítói életművet Kónyi munkáinak egykorú nyomtatott kiadásaiból ismerjük elsősorban, míg a fennmaradt kéziratokra kevesebb figyelem irányult. Az ELTE Egyetemi Könyvtár Kézirattárában négy olyan kötet található, melyek Kónyi egy-egy fordításának, illetve fordítás-összeállításának jórészt autográf lejegyzésű kézirateit, cenzúrai példányaikat tartalmazzák.⁵ A legkésőbbi az 1785-ös *Ártatlan mulatság avagy*

1 Lásd György Lajos értékelését: Kónyinnál „a fordított munkák kiválasztásában szerencsésebb érzékű írója alig volt a felújulás irodalmának”. GYÖRGY Lajos, „Octavianus”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 24 (1914): 258–278, 272. Itt köszönöm meg a dolgozat elkészítésében nyújtott segítséget Christoph Schmitt-Maassnak és Tüskés Gábornak.

2 Bíró Ferenc, „Utószó”, in KÓNYI János, *A mindenkor nevető Demokritus*, szerk. Bíró Ferenc, 397–408, Magyar hírmondó (Budapest: Magvető Kiadó, 1981), 397.

3 WESZELY Ödön, „Marmontel és négy magyar író”, *Egyetemes Philologiai Közlöny* 14 (1890): 477–488, 480.

4 GYÖRGY Lajos, „Kónyi és D’Aulnoy”, *A Kolozsvári Szent Imre Egyesület Évkönyve*, 1910–1911: 23–32. Kónyi szövegének 21. századi továbbéléséhez lásd: TIMÁR Borbála, „Deli király, avagy a kék madár meséje: Mesejáték 10–14 éves színjátszóknak, a francia D’Aulnoy asszony meséje után, Kónyi János verseinek felhasználásával”, *Drámapedagógiai Magazin* 6 (2001): 45–50.

5 A jelen dolgozat egy néhány éve megkezdett kutatáshoz kapcsolódik, melynek korábbi eredményeiről itt számoltam be: LENGYEL Réka, „Kónyi János elcserélt fordítása (*A bölcsességnek és jó erkölcsnek könyve*, 1774): Robert Dodsley magyarországi recepciójához”, in *Numquam autores, semper interpretes: A magyarországi fordítási irodalom a 18. században*, szerk. LENGYEL Réka, 128–145 (Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, 2016). Ehelyütt szeretném megköszönni Balázs Mihály tanár úrnak, hogy a tanulmányt olvasva érdeklődött, elvégeztem-e a cenzori kéziratok vizsgálatát, s ezzel a kutatás folytatására ösztönzött. Ő maga az utóbbi időszakban két írásában foglalkozott Kónyival: BALÁZS Mihály és KESERŰ Gizella, „Kónyi János és François Rabelais”, in *Cantio optima: Emlékkönyv Hubert Gabriellának*, szerk. ZÁSZKALICZKY Zsuzsa, 221–231, Evangélikus gyűjteményi kiadványok, új sorozat, B-sorozat 4 (Budapest: Evangélikus Országos Gyűjtemény–Luther Kiadó, 2022); BALÁZS Mihály, „Jókai Mór, Kónyi János, Szirmay Antal: Javaslat az anekdotizmus kora újkori előtörténetének kutatására”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 128 (2024): 3–58, doi: [10.56232/itk.2024.1.01](https://doi.org/10.56232/itk.2024.1.01).

Florentz és Lion vitézeknek, a mint-is Marcebilla török kisasszonynak ritka példájú története című kézirat (jelzete: H28), amelyben nem találunk cenzori bejegyzést.⁶ A *Várta Multság* (H26) előszava 1773. március 20-án kelt. Ez a mű rögtön megkapta a kinyomtatási engedélyt; Hübner Mihály cenzor engedélyező bejegyzése mellett a kéziratban Batthyány József kalocsai érsek aláírása is olvasható.⁷ A másik két kézirat, *A bölcsességnek és jó erkölcsnek könyve* (A244) és az *Unalmas időkre szabható mulató óra* (H27) esetében számos kifogás merült fel a cenzor, Hübner Mihály részéről, aki morális vagy ideológiai okokból egyrészt több szövegrész átfogalmazását kérte, másrészt megtiltotta hosszabb részletek megjelentetését. Az alábbiakban bemutatom a két fordításról, illetve fordítás-összeállításról készült cenzori jelentéseket és az ezek nyomán a szerző által a szövegen elvégzett változtatásokat, valamint összefoglalom a bírált művek keletkezéstörténetére és a szövegek alapjául szolgáló eredeti munkákra vonatkozó fontosabb adatokat. *A bölcsességnek és jó erkölcsnek könyve* egy olyan, népszerű erkölcstani zsebkönyv átültetése, melynek további magyar változatai is készültek. Közülük a jelen vizsgálat szempontjából Sófalvi József és Faludi Ferenc fordításai is érdekeseek: Sófalviénak szintén fennmaradt a cenzori kézírata, míg Faludi esetében az öncenzúra érvényesült, amennyiben elhagyta az eredeti szöveg több, etikai vagy teológiai, vallásérkölcsei szempontból kifogásolható részletét. E két fordítás vonatkozó jellegzetességeinek beemelése az elemzésbe továbbárnyalja Hübner Mihály cenzori működésének értékelését.

„*A bölcsességnek és jó erkölcsnek könyve*” angol és német eredetije

Az 1774-ben Pozsonyban kiadott morálfilozófiai munka 2010-ig nem szerepelt Kónyi János műveinek felsorolásában, Horányi Elek fordításaként tartották számon.⁸ Akkor sikerült bizonyítanom, hogy Horányi neve „csak a cenzúrahivatal tévedése folytán került a cenzúrára benyújtott kézirat címlapjára, majd pedig Szinnyei lexikonjába, könyvtári

-
- 6 A kézirat címlapján olvasható cím: *Ártatlan multság avagy Florentz és Lion vitézeknek, amint-is Marcebilla török kis-asszonynak ritka példájú története K. J. által.* Negyedréti méretű, 128 lap terjedelmű kézirat, több kéz, nagyrészt Kónyi írása. Első kiadása azonos címmel Budán, Landerer Katalinnál jelent meg 1785-ben. További kiadásai: Nagyvárad, 1810, 1861; Buda, 1816, 1825, 1833, 1848, 1857, 1861, 1869, 1872; Esztergom, [183?]; Szarvas, 1854; Debrecen, 1864. Modern, szemelvényes kiadása: KÓNYI János, *Ártatlan multság avagy Florentz és Lion vitézeknek amint is Marcebilla török kis asszonynak ritka példájú története*, illusztrálta BANGA Ferenc és SZEMETHY Imre, tan. BUDA Attila, Képes próza tár ([Budapest]: ELTE Historia Litteraria Alapítvány, 1999).
- 7 A kézirat címlapján olvasható cím: *Várta Multság, avagy Sarmánt királynak és Florina kis-asszonynak Tündéres és ritka történeti, egyszer 's mind A' jámbor életnek és tiszta szeretetnek az irigység által való nyomorgatásának, és azután mindeniknek érdeme szerént való meg jutalmazásának rövid leábrázolása, Mellyet Az újjáságokban gyönyörködőknek kedvéért, Németbül Magyarra fordított K. J. a' Mars zászlója alatt vitékedőknek egyik hü tagja.* Negyedréti, autográf kézirat, terjedelme 33 levél. Első kiadása: *Várta multság avagy Sarmant királynak, és Florina kis-asszonynak tündéres és ritka történeti* [...] (Pozsony: Landerer Mihály betűivel, 1774). További kiadásai: Pozsony, 1809, 1810; Buda, 1831; Gyula, 1857; Buda, 1859; Debrecen, 1860, 1870.
- 8 [Robert DODSLEY és mások], *A' böltsességnek és jó erköltsnek könyve, a' kegyes ifjúságnak a' tisztelendő öregségtől nyertt ajándéka*, [ford. KÓNYI János] (Pozsony: Landerer Mihály költséggel, és betűivel, 1774).

katalógusokba”⁹. Ugyanott Tarnai Andor 1958-as tanulmánya¹⁰ nyomán részletesen bemutatattam azt az angol nyelvű munkát, mely *A bölcsességnek és jó erkölcsnek könyve* kiindulópontja volt. Azért használom a „kiindulópont” szót, mert Robert Dodsley *The Oeconomy of Human Life* című, 1750-ben név nélkül publikált, „tibeti” erkölcsstanának eredeti szövege valóban csak első változatként, kiindulásként szolgált számos, már a megjelenést követő hónapokban elburjánzó utánzatához, folytatáshoz és adaptációhoz. Az *Oeconomy* a 18. század második felében nagyjából kétszáz kiadást ért meg angolul és más nyelveken, melyek jó része nem Dodsley eredeti szövegét, hanem annak rövidített változatát, imitációját, variációját vagy az eredeti és az utánzatok kompilációját tartalmazta.¹¹ Magyarországon 1774 és 1815 között összesen öt különböző fordításban látott napvilágot, melyek alapos vizsgálatához elengedhetetlen volt az eredeti francia és német kiadások pontos azonosítása. Így tudtam megállapítani, hogy a fordítások négy különféle változat alapján készültek. Kónyi és Faludi¹² a Dodsley-mű 1770-es strasbourg-i, német nyelvű kiadását használta,¹³ míg Saur Joséfa átültetése¹⁴ esetében egyelőre eldöntetlen, hogy az 1759-es vagy 1772-es hamburgi kiadások¹⁵ valamelyikét használta-e, nagymértékben lerövidítve azt, vagy létezik egy, a magyar szövegnek teljes egészében megfeleltethető német változat. A többi fordítás közül az egyik korai francia kiadást¹⁶ alapul vevő Sófalvi József áll a legközelebb Dodsley 1750-ben megjelent szövegéhez,¹⁷

9 Lásd erről LENGVEL, „Kónyi János elcsereált fordítása...”, 134–137.

10 TARNAI Andor, „Egy tibetinek álcázott laikus erkölcsstan a XVIII. századi magyar irodalomban”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 62 (1958): 177–186.

11 Lásd erről DONALD D. EDDY, „Dodsley’s *Oeconomy of Human Life*”, *Modern Philology* 85 (1988): 460–479; HARRY M. SOLOMON, *The Rise of Robert Dodsley: Creating the New Age of Print* (Carbondale and Edwardsville: Southern Illinois University Press, 1996), 139–144, doi: [10.1086/391656](https://doi.org/10.1086/391656).

12 [ROBERT DODSLEY és mások], *Bölds ember vagy-is az erköltses böldségre vezérlő rövid oktatások*, ford. FALUDI Ferenc (Pozsony: Patzko Ágoston Ferentz, 1778; 2. kiadás: 1787).

13 [ROBERT DODSLEY és mások], *Das Buch der Weisheit und der Tugend, zum Geschenk der Alten an Ihre liebe Jugend* (Strassburg: König, 1752; 2. kiadás: 1764; 3. kiadás: 1770).

14 [ROBERT DODSLEY], *A’ bötsületes embernek kézi könyve, avagy mindenütt, és mindenkoron szükséges regulák, Mellyeket Németből Magyarra fordította [!] Saur Joséfa leányzó* (Kolozsvár–Nagyszeben: Kollmann Josef Ferentz–Gottlieb Potch, 1776).

15 [ROBERT DODSLEY], *Die Weisheit An die Menschen, Durch einen Begeisterten Braminen. Aus einer alten Handschrift*, [ford. Johann Joachim Christoph BODE] (Hamburg: [k. n.], 1759; 2. kiadás: 1772).

16 [ROBERT DODSLEY], *L’économie de la vie humaine. Traduite sur un Manuscrit Indien composé par un ancien Bramine. On a mis à la tête une Lettre d’un Gentilhomme Anglois Demeurant à la Chine, adressée au Comte de ***. Qui contient un récit de la manière, dont ce Manuscrit a été découvert, ouvrage traduit de l’Anglois* [ford. S. de LA DOÛESPE] (Den Haag: H. Scheurleer, Junior, Marchand Libraire sur le Pleyn, 1751).

17 [ROBERT DODSLEY], *Oeconomia vitae humanae. Az az, az emberi életet igazgató bölds regulák, Mellyek Egy régi Brámina vagy Indiai Filosofus által irattak, és ez előtt nem sokkal ugyan azon eredeti nyelven lévő kéz írásból elsöben Chinai azután Anglus, Német, Frantzia és más Nyelvekre most pedig ujjabban ez utolsóból Magyarra fordítottak Sófalvi Jó’sef által* (Kolozsvár: Református Collégium, 1777). Itt köszönöm meg Monok István és munkatársai segítségét az Akadémiai Könyvtárban lévő példányok digitalizálásában.

míg Csányi Jánosé¹⁸ a legtávolabb: ő egy francia kiadás alapján készült német szövegből¹⁹ dolgozott.

A francia és a német kiadások összehasonlító elemzését mind ez ideig nem végezték el, így a kutatás első fázisában az *Oeconomy*-szövegcsaládnak ezeket az ágait tárta fel. A tartalmi vizsgálat világosan megmutatta a változatok viszonyát az angol eredetihez és egymáshoz. E változatok közül a Kónyi által használt átdolgozott, strasbourgi kiadás a legterjedelmesebb. Strasbourgban három kiadás jelent meg *Das Buch der Weisheit und der Tugend* címmel, a fordító, illetve fordítók személye nem ismert. Az 1752-es első kiadás összeállítója terjedelmes előszóval vezeti be a kötetet, melyben elárulja, hogy a fordítását angol eredeti alapján készítette. Alapjául két olyan londoni kötetet szolgáltat, melyek közül az első Robert Dodsley eredeti szövegét tartalmazza, a második annak folytatását és egy *Appendix* című, különálló részt.²⁰ (Az *Oeconomy I–II.* eredeti kiadásának és német fordításának tartalmi összehasonlítását lásd az 1. táblázatban.) A folytatás szerzőjének a kortársak John Hill botanikust tartották, ezt a feltételezést a szakirodalom nem erősítette meg, de nem is cáfolta. Az *Appendix* szerzőjére vonatkozóan nem találtam adatot. Az 1752-es strasbourgi kiadás tehát egy igen terjedelmes, körülbelül 200 lapnyi, a Dodsley-féle *Oeconomy*-szövegcsalád darabjaiból kompilált anyagot tartalmaz, mely kiegészül még két szövegrésszel. A kötetet egy vers vezeti be, melynek címe *Auf die Verfassung des Menschlichen Lebens, aus denen Engl[ischen] Zeitungen von Dublin*.²¹ A kompilált főszöveget egy 20 lapnyi összeállítás követi: *Sinnreiche Gedanken des berühmten Mr. Pope über allerhand Materien, aus dem Englischen übersetzt*, forrása az előszóban közöltek szerint a *Miscellanies by Mr. Pope, Swift, Arbuthnot, Gay* (vol. 1–2, London, 1747) című kötet. Az ismeretlen összeállító előszavában beszámol arról, milyen elvek alapján készítette fordítását, valamint részletesen értékeli az akkor már napvilágot látott lipcsei kiadás fordítójának teljesítményét.²²

-
- 18 [ROBERT DODSLEY], *Az Indiai bölts, vagy miként lehet az ember boldog e' társaságos életbenn. Az erköltsöket illető egynehány igen tisztá velős mondasókba foglalva, melyeket valami régi brakhmán hagyott írásbann: és ebből legelőbb Khínai Nyelvre, abból akkoribann Ánglusra, abból tsak hamar Frantziára, melyből ismét Németre, és ebből végre magyar nyelvre fordítódott* Cs. J. [Csányi János] által (Debrecen: Csáthy György, 1815).
- 19 [ROBERT DODSLEY], *Der Indianische Weltweise, die Kunst glücklich in der Gesellschaft zu leben, In eine kleine Anzahl der reinsten Grundsätze der Sittenlehre, die durch einen alten Brachmanen aufgesetzt worden, verfaßt* (Wien: Joseph Kurzböck, 1770). A francia változat: *Le philosophe indien, ou L'art de vivre heureux, dans la societé [Texte imprimé]. Renfermés dans un petit nombre de preceptes les plus épurés de la morale; redigés par un ancien bramine* (Amsterdam: E. van Harrevelt, 1760).
- 20 [ROBERT DODSLEY], *The Oeconomy of Human Life, Part the First, Translated from an Indian Manuscript, written by an Ancient Bramin. To which is prefix'd An Account of the Manner in which the said manuscript was discovered. In A Letter from an English Gentleman, now residing in China, to the Earl of C...* (Waterford: Jer. Calwell, at the Bible, in Broad-Street, [1751]); [Anon.], *The Oeconomy of Human Life, Part the Second, Translated from an Indian Manuscript, found soon after that which contain'd the Original of the first Part; and written by the same Hand. In A Second Letter from an English Gentleman residing in China, to the Earl of C... To which is annexed, An Appendix, to the First and Second Part of The Oeconomy of Human Life. In a Letter to the Earl of Chesterfield* (Waterford: Jer. Calwell, at the Bible, in Broad-Street, [1751]).
- 21 Kónyinnál a cím: *Tudósítás a' böltsességnek, és jó erköltsnek könyvére*. Angol nyelvű forrását egyelőre nem tudtam azonosítani.
- 22 [DODSLEY és mások], *Das Buch der Weisheit und der Tugend* (1752), [VI–XXIX].

A *Das Buch der Weisheit und der Tugend* további két kiadása közül az 1770-es harmadik edíciót tudtam megvizsgálni, mely lényegesen eltér az 1752-estől. Az 1764-es kiadásnak egyelőre nem találtam példányát, de a címleírás alapján feltételezhető, hogy már ez is az 1770-esben megtalálható, az 1752-eshez képest jelentős mértékben átalakított szöveget tartalmazza. Azt, hogy a három kiadást vajon ugyanaz a fordító, vagy két külön személy állította-e össze, nem sikerült kideríteni. Az *Oeconomy*-szövegek fordítása megegyezik a két kiadásban, az 1770-esben azonban a fejezetek sorrendje teljesen átalakult. A kötetben olvasható kiadói előszóból az átalakítás okáról semmit nem tudunk meg. Ehelyett az derül ki, hogy Strasbourg lakosainak életvitele tökéletes összhangban van a kötetben hirdetett alapelvekkel, éppen ezért a korábbi kiadások jól fogytak, és továbbra is nagy az igény a könyv iránt. Megtudjuk továbbá, hogy az összes német nyelvű kiadás közül ez a legjobb és legteljesebb edíció.²³ Összehasonlítva az 1752-es és az 1770-es kiadások tartalomjegyzékét, megállapítható, hogy a főszöveg azonos, csak a fejezetek sorrendje változott. Lényeges eltérés, hogy az 1770-es kiadásban nem szerepelnek Alexander Pope aforizmái, viszont a 240 oldalnyi főszöveg után belekerült egy függelék öt különálló szövegrésszel, 60 oldal terjedelemben. Az ismeretlen kiadó így indokolja döntését: „Ehhez az új kiadáshoz készítettem egy kis függelékét olyan erkölcsi témájú írásokkal és gondolatokkal, melyek véleményem szerint megfelelően illeszkednek a könyv fő tárgyához.”²⁴ A függelék tartalma: *Anhang. Rede Ueber das Schicksal der Seelen, So, wie man sie in dem zehenten Buche der Republick des Platons findet* (241–250); *Rede Ueber die Gemüths- und Seelen-Ruhe, Aus den Schriften des Pythagorischen Weltweisens Hipparchias[!] gezogen* (251–256); *Ein Traum. Die Wissenschaften, wie sie unter dem Kreuze anbeten, in einer Rede vorgestellt* (257–273); *Erklärung einiger Namen der Wissenschaften, für die, denen solche Namen nicht bekannt genug sind* (274–277); *Moralische Gedanken* (278–300).

A strasbourgi kiadás tartalmi elemzésével a kutatás eddig nem foglalkozott; magam a függelékben található öt szövegrész forrásainak azonosítását csupán az első kettő esetében tudtam elvégezni. Az első egy hosszabb idézet Platón *Államának* X. könyvéből a lélekvándorlásról. A második egy tévesen Hipparchia püthagoreus filozófusnőnek tulajdonított értekezés a lelki nyugalomról (Hipparchia cinikus filozófusnő volt, az értekezés szerzője helyesen Hipparkhosz püthagoreus filozófus). A két szöveget a 17. század óta együtt adták ki olyan francia és német nyelvű gyűjteményes kötetekben, melyek középpontjában Epiktétosz írásai és a *Tabula Cebetis* álltak.²⁵ Az *Államnak*

23 „Vorbericht des Verlegers”, in [DODSLEY és mások], *Das Buch der Weisheit und der Tugend* (1770), [V–VII].

24 „Ich habe dieser neuen Auflage noch einen kleinen Anhang moralischer Stücke und Gedanken beygefüget, welche zur Begleitung der Materie dieses Buchs mir nicht ungeschickt geschienen haben.” Uo., [VII]. (Az idegen nyelvű szövegrészek fordítása itt és a továbbiakban tőlem – L. R.)

25 *Les Caracteres d'Epictete, avec l'explication du tableau de Cebes. Par m. l'abé de Bellegarde* (Trévoux: Estienne Ganeau, 1604). Benne: *Discours sur la destinée des ames, Qui se trouve dans le dixième Livre de la Republique de Platon; Discours sur la tranquillité de l'Ame, tiré d'Hipparque, Philosophe Pythagoricien*. Németül: *Die Gemüths-Bildungen des Epictets, Nebst der Erklärung des Gemähldes des Cebes, Aus dem Französischen des Herrn Abts von Bellegardeins Deutsche übersetzt Von A. B. C.* (Leipzig–Görlitz: in der Marcheschen Buchhandlung, 1747). Benne: *Rede von dem Schicksal der Seelen, welche sich in des Platons X. Buche von*

ez a részlete már korábban is szerepelt együtt Epiktétosz *Enchiridion*jával, görög–latin nyelvű kiadásban.²⁶ A strasbourgi kiadás ismeretlen összeállítója feltehetően egyben emelte át a két szöveget a *Die Gemüths-Bildungen des Epictets* egyik kiadásából. Az általa a *Buch der Weisheit und der Tugend* függelékében közölt további három szöveg forrásainak azonosítása további kutatást igényel. Ahogyan a címeikből is látszik, az egyik egy fiktív álomleírás, melyben a tudományok allegorikus nőalakokként járulnak a kereszténen függő Krisztus elé; ezt a tudományterületek kislexikonja követi. Az utolsó szövegesség egy összesen 119 idézetből álló bölcsességgyűjtemény.

Akkor tehát, amikor Kónyi János átültette az 1770-es strasbourgi *Buch der Weisheit und der Tugend* című kötetet, nem egyszerűen Robert Dodsley *Oeconomy*jának magyar változatát készítette el, ugyanis a lefordított szöveggyűjtemésben csak egy rövid szövegrészről jelenthetjük ki teljes bizonyossággal, hogy az angol szerző eredeti munkája. Legalább ilyen érdekes továbbá, hogy Kónyi teljes egészében lefordította a strasbourgi kötetben olvasható szövegeket, ez azonban *A bölcsességnek és jó erkölcsnek könyve* nyomtatott verziójából nem, csak a cenzúrai kéziratból derül ki.

A kézirat, a cenzori jelentés és a nyomtatvány

Hübner Mihály²⁷ 1773. április 2-án készítette el latin nyelvű cenzori jelentését a kéziratról.²⁸ Ebben az *Oeconomy*-szövegek a 145. lap tetején érnek véget, ott kezdődik a *Toldalék* a fentebb már említett öt szövegrésszel. Ezek címei Kónyi fordításában: *A' Léleknek sorsáról való beszéd olyanképen, mint bölts Plátó a' köz-jóról irt könyvében láthatni* (145–153); *Az észnek, és Léleknek nyugalmáról való beszéd, melly Pythagorás Hippárkiás böltsnek írásából szedegettetett-ki* (153–158); *Egy Álom. Hogy kellessék kereszt-viselésünkben a' tudományokhoz folyamodnunk; beszédben elő-adatot* (158–171); *Némelly tudományok neveinek magyarázatja, azoknak számokra, kiknek az illetén nevek nem elegendőképen esmértesek* (171–173); *Jó erköltsi gondolatok* (173–190). A kéziratban az első négy szöveg, tehát a 145–173. lapok egy-egy ferde vonallal át vannak húzva, ami egyértelműen jelzi a cenzor véleményét: ezek a részletek nyomtatásban nem jelenhetnek meg. A jelentés 4. lapján olvasható kétsoros feljegyzés szerint 1773. április 6-án a könyvvizsgáló bizottság

---

der Republick befindet (204–211), *Rede von der Ruhe der Seele, aus dem Hipparchus, einem Pythagorischen Welt-Weisen, gezogen* (211–216).

26 *Epicteti Enchiridion, hoc est pugio, sive ars humanae vitae correctrix, una cum Cebetis thebani Tabula, qua vitae humanae prudenter instituendae ratio continetur, graece et latine, [...]. Hieronymo Wolfio interprete, una cum annotationibus ejusdem* (Basel: J. Oporinus, 1560). Benne: *Platonica fabula de sortitione animarum, cum Tabula Cebetis belle conueniens: Libro de Republica decimo*.

27 Az exjezsuita Hübner Mihály haláláig, 1792-ig töltötte be az első cenzori állást a Helytartótanácsnál Pozsonyban, majd Budán. MÁLYUSZNÉ CSÁSZÁR Edit, szerk., ford., tan., *Megbíráltak és bírálók: A cenzúrahivatal aktáiból (1780–1867)* (Budapest: Gondolat Kiadó, 1985), 344.

28 A kézirat címlapján olvasható cím: *A' Böltsességnek és a' Jó-Erköltsnek könyve, a' kegyes Ifjúságnak a' tisztelendő Öregségtől nyertt Ajándéka. Az időről, halálról és örökévalóságról való Jó erköltsi gondolatoknak toldalékával egyetemben. Németből Magyarúl világ' eleibe botsatotta Ajtatos Oskolák' rendin való Hórányi Elek. Negyedrét, terjedelme: 2 + 190 + 9 levél.*

azt a döntést hozta, hogy nem adja meg az *imprimaturt*. Ezt azonban felülírta egy két hónappal későbbi, újabb döntés, melyet Hübner a következőképpen szövegezett meg:

A Horányi Elek piarista atya által magyarra fordított két könyv, a *Böltzeség* [!] könyve és a *Bibliabéli Historia* szövegét kijavították és megtisztították a cenzori bírálatban jelzett hibáktól. Ezért azokat kinyomtathatónak ítélem, ha lehetséges.

Továbbá mivel a szerző a cenzorok ítéletére bízta, hogy a *Böltzeség* könyvében lévő függelék, azaz *Toldalék* a lélekvándorlásról Platónról, a lelkek sorsáról Hypparcha[!] püthagoreus filozófustól és a tudományokról szóló álmóról maradjon vagy legyen kihagyva, úgy ítélem meg, hogy hagyják ki, ha lehetséges.

(Cenzori jelentés, [5].)²⁹

Ez a döntés, tehát a *Toldalék*ban közölt négy szövegrész kihagyására való felszólítás minden bizonnyal a teljes kötet alapos végigolvasása után született meg. Erre utal, hogy Hübner Mihály a később kihagyandónak ítélt lapokon is tett javításokat, s bírálatában e szövegeknek külön figyelmet szentelt. Arra, hogy összevetette a magyar szöveget a német eredetivel, csak röviden utal, s egyáltalán nem beszél arról, foglalkozott-e a könyv előtörténetével, vannak-e konkrét ismeretei a benne szereplő szövegek szerzőiről.

A főszövegben, tehát abban a részben, mely a Dodsley-féle *Oeconomia*-szövegcsalád fordítása, Hübner összesen kilenc szöveghelyhez fűzött megjegyzést. Az e helyeken olvasható megállapítások tartalmát teológiai vagy morális alapon bírálta. Bevezető, összefoglaló észrevétele szerint:

Ez a könyv nyilvánvaló jelek szerint egy eretnek műve: eretnekséget és más súlyos tévedéseket tartalmaz. A magyar fordító változatlan formában ültette át magyarra. (Liber hic, ut ex certis patet indicibus, scriptus est ab Haeretico: continet heresim, et alios graves errores. Versor Hungaricus nulla re mutata ad literam in Hungaricum transtulit).

(Cenzori jelentés, [1].)

Hübner a következő szöveghelyek alapján illette az (általa nyilván nem ismert) eredeti szerzőt az eretnekség vádjával:

169. o. Az *Immanuel* névalakot az eretnekek használják az Emanuel helyett. 166. és 167. o. a Szentírás értelmezésének tudományát *Exegetikának* nevezi, a szónoklattant pedig *Homiletikának*, ez az eretnekek bevett szokása, katolikus teológusoknál nem fordul elő. Pag. 34. Úgy látszik, a szerző elismeri a feleségvétel parancsát: Végy magadnak feleséget, és engedj az Isten rendelésének.

145. o. 64. fejezet, melynek címe: *Az Halálon-valo győzedelemről*, nyilvánvaló eretnekséget tartalmaz, ugyanis az üdvözülést egyedül az ember hitének tulajdonítja: Amaz igaz vallás, *Hitből Igazulás*, Isten Asszony modjára, ditsó hajlékából, mennyei sátorából, lé-

---

²⁹ A dolgozatban idézett cenzori jelentések teljes latin–magyar szövegét a Kónyi-fordításból kihagyott részletekkel együtt külön forrásközleményben tervezem közreadni.

száll a' föld hátára... Az ember éltere hogy méltó létére, aztot *csak ő mutatja*, kit *csak ő emelhet*, s' *magán feljül tehet*, igaz érdeme által.

(Cenzori jelentés, [1].)³⁰

Hübner egy másik szöveghelyen egy Euripidész „pogány filozófustól” átvett tévedést azonosított:

21. o.: A szerző azt állítja, hogy az ember lelke az Istenség kis része: Ésmérd-meg tehát magadat mint egy tzimerét az ő teremtésének, és a' lántzot, mely az *Istenséget*, és a' *materialt* egyesítette: lásd-meg magadban *egy részét az Istenségnek*: visgáld-meg tönnon érdemedet stb. a 12. oldalon: Végy szivet, oh ember! a' te lelked az *Istenségnek szikrája*, és az ő létele az halando életnek határitol meg-nem-irattathatik. 25. o. *az emberi lelket változhatatlannak mondja*: Halhatatlan ő (az emberi lélek), *változhatatlan ő*; mindenben egész ő; mindenben *egyenlő ő*. stb.

(Cenzori jelentés, [1–2].)

Teológiai szempontból ítélte tévesnek a következő megállapításokat:

14. o. *elég nyilvánvalóan kijelenti, hogy az Atya a Fiúval jön majd el a Végűtéletkor*: Visgáld-meg ő halandó! a' nap már el-rendeltetett, noha az néked ismétlen-is, melyen a' nagy Örök Isten az ő Fiának Személjében a' felhőkben el-jön, hogy a' föld lakossit meg-itélje.

23. o.: Mért beszélnek az Árnyékok egyedül te hozzád, a' te ágyadnak ábrázatjában? Vigyázz-réa és tudd-meg, hogy még az Álmok-is onnét feljül jönnek.

175. o.: Az Angyalok valamely *főb minéműségben-valo emberek*, kik könyeb öltözetekben az egek halmai felett könyebben lebegnek... *Az emberek angyalok*, kik csak egynehány napokig terhelhetnek valamely nehézséggel, 's ingadozo lépésekkel vanderlanak stb. stb. 181. o. Az Angyalok az halálban vajúdo igaznak ágya-vánkosinál állnak. Ez nekik tisztességes helyek.

(Cenzori jelentés, [2].)

Egy másik szövegrészben az egyik általános megállapítást pszichológiai, logikai szempontból tartotta tévedésnek: „98. o. A ki ellenség volt, jo-akaro nem lehet, mert az ember hibáit nem jobbitja.” (Cenzori jelentés, [2].) Az asszonyokról szóló fejezetben azt vélte erkölcsi szempontból „veszélyes”-nek, ahogyan a szerző a női testről és a szerelemről írt:

Pag. 93. a' szép Aszszonynak fényessége tisztább a' menyei tsillagoknál, és az ő kedvelte-tése hatalmának ellent állani nem lehet. Az ő melyének Fejérsége felyül mulja a' liliomotkat, az ő kegyessége kellemetesb a' Rosás kertnél. [...] Bé-ne-zárd kebeledet az ártatlan szerelem gerjedezési előtt; az ő lángjának tisztasága szivedet nemessé, lágyá, és leg-drágab bé-oltásoknak bé-vételére alkalmasá teszi.

(Cenzori jelentés, [2].)

30 A cenzori jelentésben szereplő magyar nyelvű idézeteket változatlan formában, az eredeti kurzív kiemelésekkel közlöm.

A kötetet záró *Jó erköltsi gondolatok* közül a legutolsóról az volt a véleménye, hogy nem keresztény emberhez illő gondolat: „Pag. 190. Az életnek minden nyomorúsági ellen ez leg-jobb vizsgálat, hogy az halálban mind meg-szűnnek.” (Cenzori jelentés, [2].)

A szöveg nyomtatott változatával való összevetésből kiténik, hogyan módosított Kónyi a cenzor által kifogásolt szöveghelyeken (zárójelben a nyomtatott kiadás lapszá-
mait tüntettem fel).

Az igaz Hit Vallás,
Hitből igazulás
Isten Asszony módjára,

Esmérd-meg tehát magadat, mint egy
tzimerét az ő teremtésének, és a' lántzot,
melly az Istenséget és a' Materiát egyesítette:
lásd-meg magadban egy részét az
Istenségnek: visgald-meg tönnön érdemedet;
és magadat illetlen vagy rosz dologra
hitegettetni ne engedd.

Végy szívet, oh ember! a' te lelked az
Istenségnek szikrája, és az ő létele az halandó
életnek határitól meg-nem irattathatik.

Halhatatlan ő, változhatatlan ő, mindenben
egész ő, mindenben egyenlő ő: az egészség
látatja-ki az ő kellemetességét, és a'
szorgalmatosság a' böltességnek olajával
kenyegeti ötet.

Visgald-meg oh halandó! a' nap már-el
rendeltett, noha az néked esméretlen-is,
mellyen a nagy örök Isten az ő Fiának
Személyében a' felhőkben el-jön, hogy a' föld
lakosit meg-itélje,

Miért beszélnek az árnyékok egyedül te
hozzád a' te ágyadnak ábrázatjában? vigyázz-
réa és tudd meg, hogy még az álmok is onnét
felyül jönnek. Te, oh ember! tsak magad
tudsz beszélni,

A' ki ellenség vólt, jó akaró nem lehet, mert
az ember hibáit nem jobbitja.

Ez életnek minden nyomorúsági ellen ez a'
leg jobb vizsgálat, hogy az halálban mind
meg-szűnnek!

Az igaz Hit Vallás,
Mennyei javallás
Isten Asszony módjára, (236.)

Esmérd-meg tehát magadat, mint egy
tzimerét az ő teremtésének, és a' lántzot,
melly a' lelket és a' Materiát egyesítette: Isten
képe vagy: Visgald-meg tennen érdemedet;
és magadat illetlen vagy rosz dologra
hitegettetni ne engedd. (37.)

Végy szívet, oh ember! képe Istennek a'
te lelked, és az ő létele az halandó életnek
határitól meg-nem irattathatik. (22.)

Halhatatlan ő, és egész mindenben: az
egészség látatja-ki az ő kellemetességét, és
a' szorgalmatosság a' böltességnek olajával
kenyegeti ötet. (43.)

Visgald-meg oh halandó! a' nap már-el
rendeltett, noha az néked esméretlen-is,
mellyen az Isten Fia a' felhőkben el-jön, hogy
a' föld lakosit meg-itélje, (25.)

[kihagyott rész]
Te, oh ember! tsak magad tudsz beszélni,
(41.)

A' ki ellenség vólt, jó akaró ugyan lehet, de
észel kell ollyannal bánni. (165.)

Ez életnek minden nyomorúsági ellen ez a'
leg jobb vizsgálat, hogy az halálban mind
meg-szűnnek! (270.)

Az ő melyének Fejérsége felyül mulja a' liliomokat, az ő kegyessége kellemetesb a' Rosás kertnél.

Az ő szívének tisztasága fellyül múlja a' liliomokat; az kegyessége kellemetesb' a' rósás kertnél. (158.)

Részletekbe menően értékelté Hübner a Kónyi által *Toldalék* címen magyarított függelékben olvasható szövegeket is. Az utolsóként álló *Erkölcsei gondolatokhoz* csak egy megjegyzést fűzött; az előtte szereplő három szöveg, a Platón-részlet, a lélek nyugalalmát tárgyaló értekezés, illetve a megszemélyesített tudományokról szóló álom leírása kapcsán összefoglalóan a következőket írja:

A függelékben, vagy ahogyan ő nevezi, *Toldalékban* a 145–152. oldalakon a lelkek sorsáról és a metempszihozisról, azaz a lélekvándorlásról van szó, Platón alapján. Ez a beszéd (*sermo*), vagy inkább mesés elbeszélés (*fabulosa narratio*) hemzseg a platóni és püthagoreus tévedésektől az emberi lélek eredetére vonatkozóan.

A 153–158. oldalakon a szerző az emberi elme és lélek nyugalmaról értekezik Hipparchia [!] püthagoerus filozófus alapján. Ebben nincs semmi tévedés.

A 158–175. oldalakon egy álom leírása szerepel, melynek címe a következő: *Egy álom, hogy kellessék kereszt viselésünkben a tudománjokhoz foljamodnunk*. Ebben a fiktív elbeszélésben a szerző a tudományokat egy bizonyos Szűz kísérőiként ábrázolja, akik sorban Krisztus elé járulnak a Golgota hegyén, és mind felajánlják neki magukat. Sok olyan részlete van, mely kevésbé méltó Krisztushoz, például:

163. o. Az *Aërometria* valamely szokatlan erőből álló éppen uji, és menyei szellőt nyilatkoztatott-ki. És a' mi az ő (Krisztus) sebeiből ki-foljt vért, és vizet illeti azt az *Hydrostatika*, és *Hydraulika* tsudálkozással beszéllették.

164. o. A *Gnomonika* (ars Horologia Solaria faciendi) irt egy mennjei *Nap-orát* a' kálváriára, avagy a' Fő-koponyák-hegye oldalára, oly jelessen, hogy még *éjtszaka-is* meg-mutathatta az orákat.

Az *Artilleria* kérte azt, ki egyébkor az égben döngött, most pedik [!] a földön vérzik, hogy engedje már az üdöt el-jönni, melyben többé szolgatjára szükség ne lenne.

Az ő szegeinek festésében pedig, és az ő meg-nyilt oldalában a' *Fortificatio*, telyes gyözzhetetlen menyei várakat találá. Bé-járo utjait tudakozta, és az üdvezítőnek közzik-láinak valamely szabadon meg-maradható helyért könyörgött. etc. etc.

Ahogyan látjuk tehát, Robert Dodsley *Oeconomyja*, illetve annak azonos gondolatiságot közvetítő folytatása átment Hübner Mihály rostáján; noha a szerzőt eretneknek ítélte, a könyv e részének publikálása elé végül nem gördített akadályt. Annak megállapítása, hogy miért igyekezett megvédeni a szélesebb közönséget a platonikus és a püthagoreus filozófia bizonyos eszméitől, valamint egy keresztény tematikájú fiktív elbeszéléstől, további kutatást igényel, kontextusba állítva a Kónyi-fordítás esetét más, hasonló jelenségekkel.

Ennél egyszerűbb magyarázatot találni az erkölcsi szempontból emelt kifogásokra, melyek párhuzamaiként érdemes áttekinteni az *Unalmas időkre szabható mulató óra* szintén Hübner által készített, a fenténél sokkal rövidebb cenzori jelentésében szereplő

példákat. A bírálaton a július 23-i dátum szerepel, az év nincs megadva, de a kézirat feltehetően 1774-ben került a cenzori hivatalba, az előszót ugyanis Kónyi ebben az évben Budán keltezte.³¹ A könyv először a kéziratban szereplő címmel, évszám nélkül (talán 1774-ben) jelent meg Pesten Vaingandnál, ahol 1775-ben egy másik címlappal változatlan formában újra kiadták.³² Az új cím egyértelműen utalt rá, hogy a kötetben közölt szövegek eredeti szerzője Jean-François Marmontel. Kónyi a francia író három novelláját ültette át, melyek közül az első terjedelme miatt kisregénynek is nevezhető, címeik: *Laurettéről (Laurette)*; *Az Alpesi avagy az Havasoki juhásznéről (La Bergère des Alpes)*; *Lausus és Lidie (Lausus et Lydie)*. Eredetileg a *Contes moraux* kötetekben jelentek meg 1755–1759 között; Kónyi valamelyik német kiadást vette alapul.³³ A szerelmes történetek műfaját Hübner a következőképpen határozta meg: „Ez a könyv három fikciós elbeszélést, más néven románt tartalmaz” („Liber hic tres fictas narrationes, Roman dictus, continet”). A cenzor kifogásai a szövegek közös sajátosságára vonatkoznak, a szerelmi tematika tárgyalására, de mind tartalom, mind forma tekintetében a *Laurettét* tartja a legkirívóbbnak: „Az első [történet] tele van olyan, túlságosan gyengéd kifejezésekkel, melyek szerelemre gerjesztenek” („Prima plena est tenerrimis ad amorem incitentibus expressionibus”). A következő szöveghelyek közül az első kettőt „különösen nyíltan szeméremsértő”-nek ítélte, míg a másik kettőről azt írta, hogy „kétesek és erősen gyanúsak”:

7. oldal teteje: – Én nem tudom a' szerelemnek érzékenységén mit kell érteni. – Mitsoda! hát valamely ifjú még azon kívánsággal nem édesgetett-é?

67. o. vége és a következő: Meg-szemlélvén szép melyednek fejér Alabástromát, Gondolám hogy betegednek fogom lelmi flastromát, de hó színű kebelednek más tsokolja almáját, etc.

16. o. vége: Ha tsak ketten lettek volna, tehát a' Grófit ifjú forroságának [!] első indulata arra ösztönözte volna, hogy Laurettet üdvözlésének tiszteletével imádni kényszerítette volna.

30. o. közepétől: Nyujtsd tehát azon drága kezetskédet, hogy ezer meg ezer tsokjaimmal illethessem, és könyveimnek záporával nedvesitsem. Im hol vagyon, ugy mond Laurette sirván. Az enyimek ezek, monda Lutzi, ez a te szerelmednek első 'sengéje, etc.

Hübnernek az utolsó szöveghellyel kapcsolatos megjegyzése tartalmazza a legsúlyosabb bírálatot. Ezt a jelenetet ugyanis úgy értelmezte, hogy a szereplők között „itt nyil-

31 A kézirat címlapján olvasható cím: *Unalmas időkre szabható mulató óra. Mellyel az olvasást örvendő, és az ujságokban gyönyörködő nem tsak henye óráiban, hanem az olvasással kárt nem valló idejében is magát kedveltethetőképén mulathatja. Mi végre is, A fő tudományal híres neves embereknek német nyelven való írásibul ki szedegettetvén magyarra fordított Kónyi János. Akkori együgyü Hadi szolgálja a Magyar Hazának. Negyedré, terjedelme 182 levél.*

32 *Díszes erköltszereket tanító beszédek mellyeket nagyobb rész szerint Marmontel írásiból össze-szedegettetvén magyarrá fordított Kónyi János (Pest: Vaingand és Koepf, 1775).*

33 Lásd WESZELY, „Marmontel és négy magyar író”; SZILÁGYI Ferenc, „Báróczinál Bécsben”, *Irodalomtörténet* 18/68 (1986): 156–170.

vánvalóan a nemi érintésről van szó” („non obscure tactus venerei hic exprimuntur”). Az alpesi juhászné történetéről azt írta, hogy „ártatlan szerelemről” („amores innocuos”) szól, és csupán egyetlen szemérmetlen megfogalmazást talált benne („108. o. Minden esze forgását reája kormányozván tetézet örömet tsak egyedül ohaitott szerelmes juhásznéjának kebelében termett drága két arany almájának bimbojában feltalálni hitte”). A harmadik elbeszélésnek – írja a cenzor – „szintén a szerelem a témája, de minden a legnagyobb méltósággal adatik elő”. Mindezek alapján végső ítélete úgy szólt, hogy az első szöveget ne, csak a másik kettőt nyomtassák ki. További kutatást igényel a kérdés, hogy az egyértelmű cenzori javaslat ellenére hogyan jelenhetett meg a három elbeszélés mégis egy kötetben; elképzelhető, hogy Kónyi vagy a kiadó nem fogadta el az elutasítást, és egy másik, magasabb szinten sikerült engedélyeztetniük a kinyomtatást.³⁴ Mindenesetre a könyv megjelent, és így lehetőségünk van ellenőrizni a nyomtatvány szövegét. Ez alapján azt látjuk, hogy Kónyi nem fogadta el Hübner javaslatait, a kéziratához képest csak igen kis mértékben módosított a szövegen. Lényegi változtatást a fent idézett szöveghelyek közül csak az elsőnél és a harmadiknál látunk („Mitsoda! hát valamely Ifjú még azon kívánsággal nem ébresztgetett-é, hogy ő téged feleségül venne?”; „Ha tsak ketten lettek vólna, tehát a’ Grótot ifjú forróságának első indulatja arra ösztönözte vólna, hogy Laurette előtt térdre-esni és ötet üdvözlésének tiszteletével imádni kényszerítette volna”). A másik három, köztük a két legkényesebb szövegrész változatlanul, csupán helyesírásbeli eltérésekkel jelent meg.

A cenzori véleményekből kitűnik, hogy Hübner elsősorban a katolikus teológia tanuaival, illetve a korban elfogadott általános erkölcsi normákkal kapcsolatos tévedéseket, hibákat szűrte ki a megbírált szövegekben, azok általános eszmei, tartalmi, stilisztikai vagy esztétikai értékelésével nem foglalkozott.

„The Oeconomy of Human Life”: francia és német vélemények, bírálatok

Dodsley életvezetési kézikönyvének egy éven belül három különböző francia fordítása készült. Közülük az elsőt Michel Despréfays, korábbi királyi tanácsadó, Saint-Pierre-Moûtier-ben állomásozó hadnagy készítette, címe *L’oeconomie ou la règle de la vie humaine*.³⁵ Despréfays előszavában kifejtette, hogy a könyv olyan hasznos tanácsokat tartalmaz, melyek bárki, különösen az ifjúság javára válhatnak, noha idézett egy újságban megjelent bírálatot is, melynek szerzője szerint az *Oeconomy* értéktelen, közhelyes bölcsességek unalmas gyűjteménye, nem több mint a *Biblia* utánzata.³⁶ Despré-

34 Köszönöm Szelestei N. Lászlónak, hogy felhívta a figyelmemet erre a lehetőségre.

35 [Robert DODSLEY], *L’oeconomie ou la règle de la vie humaine*, ford. Sieur Michel DESPRÉFAYS, ancien Conseiller du Roi, Lieutenant Assesseur au Présidial de S. Pierre le Moûtier (London: LAuter, aux Trois Couronnes, proche Durham Yard, et Paul Vaillant, Libraire, vis-à-vis la rue Southampton, dans le Strand, 1751).

36 „J’ai aussi tâché de relever l’expression de celles qui ont excité la critique du Journaliste François & Littéraire de Londres, qui les caractérise de propositions *identiques*. Nos Livres Sacrés n’en sont pas moins bons, moins vrais, ni moins utiles, pour contenir des pensées & des similitudes simples qu’il plait à notre Critique d’appeller pensées *triviales* ou propositions *identiques*. Il fait, sans y penser, beaucoup

fays ezzel nem értett egyet, úgy vélte, bármely szerzőnek dicséretére válik, ha a stílusa és mondanivalója a *Bibliával* rokonítja, illetve sohasem haszontalan figyelmeztetni a keresztény embert kötelességeire, a vallás előírásaira. A folyóirat címét nem adta meg pontosan, de a hivatkozás alapján megkockáztathatjuk a feltevést, mely szerint a folyóirat a francia–holland emigráns orvos, Matthew (Matthieu) Maty 1750 és 1755 között kiadott havilapja, a *Journal Britannique* volt. A folyóirat 1750. decemberi számában rövid híradás volt olvasható az eredeti angol *Oeconomy* megjelenéséről, melyben Maty azt is megemlítette, hogy hosszabb cikket készül szentelni a könyvnek.³⁷ Az ígért cikk hamarosan, 1751 februárjában jelent meg a lapban. (Egyik cikk oldalszámai sem egyeznek a Despréfays által a fordítása előszavának jegyzetében megadottakkal.) Az *Oeconomy* szerzőjeként Maty egyértelműen Robert Dodsleyt nevezte meg. Recenziójában meghatározta Dodsley fő célját, és kijelölte helyét az erkölcsstani irodalomban. Maty szerint az emberek hajlamosak megfélemlkezni az alapvető erkölcsi szabályokról, kötelességekről, de a rossz döntéseknek elejét lehet venni, ha jókor érkezik a tömören megfogalmazott figyelmeztetés. (Párhuzamként Gulliver laputai utazásának történetére hivatkozott, a repülő szigeten élő férfiakra, akiket csak felfújt hólyagokkal felszerelt szolgálk tudnak kikökkenteni álmodozásukból.) Az *Oeconomyt* tartalmilag, eszmeileg Ezópus meséihez, Szókratész iróniában bővelkedő tanításaihoz, Platón allegóriáihoz hasonlította. Felhívta a figyelmet arra is, hogy a szöveg számos helyen tartalmaz olyan gondolatokat, melyeket a *Bibliából* ismerünk, s feltette a kérdést, vajon miért hagyott ki az angol szerző olyan, szintén bibliai témákat, mint a fősvényesség, a szerencsejáték, a részegség. A szöveget sem tartalmi, sem formai szempontból nem tartotta hibátlannak, ugyanis számos téma többször ismétlődik, a fejezetek szerkezete unalmasan egyforma, és túlsúlyba került az értelemre ható érvelés a képes kifejezések, hasonlatok helyett. Ízelítőül közreadta az eredeti kerettörténet rövid összefoglalását és néhány fejezet francia fordítását.

Egy másik francia változat címe jelentősen eltér az angol eredetietől, feltehetően a fordító vagy a kiadó figyelemfelkeltőbbnek gondolta a *Le Bramine inspiré* címet.³⁸ Fordítóként a címlapon egy bizonyos Mr. L'Escallier nevét találjuk, a könyvben az ajánlás után olvasható fordítói előszó végén azonban nem szerepel aláírás. A kötetben megtalálható cenzori vélemény 1751. szeptember 9-én kelt. A kinyomtatási engedélyt Simon Pelloutier francia pap, egyházi előljáró, a Porosz Tudományos Akadémia könyvtárosa,

---

d'honneur à l'Auteur Anglois en disant que son ouvrage est une imitation des Proverbes & du Livre du fils de Sirach: on doit toujours favoir bon gré à ceux qui par de telles imitations, rappellent à la mémoire des Chrétiens, les préceptes de la Réligion." Uo., III–IV.

37 *Journal Britannique* 1, 3. sz. (1750. septembre-décembre): 436–437.

38 [ROBERT DODSLEY], *Le Bramine inspiré*, ford. Mr. L'Escallier (Berlin: Étienne de Bourdeux, Libraire du Roy et de la Cour, 1751). A nyomtatványnak létezik egy másik változata is, lásd: [ROBERT DODSLEY], *Le Bramine Inspiré*, [ford. DÉSORMES] (Berlin: Friedrich Wilhelm Birnstiehl, 1751). Az előszóban szerepel az állítás, mely szerint a fordító nem kívánta kiadni munkáját, de amikor megtudta, hogy a kézirat alapján mások már elkezdték a kinyomtatását, mégis úgy döntött, hogy inkább saját maga intézi a dolgot. Ez alapján bizonyos feltételezések szerint a szöveget II. Frigyes udvari színésze, az akkor már Berlinbe emigrált La Mettrie barátja, Désormes készítette, nem pedig ez utóbbi titkára, L'Escallier. Lásd: TARNAI, „Egy tibetinek álcázott...”, 178.

királyi cenzor adta ki, aki szerint a könyv tartalma nem áll ellentétben a vallással és a jó erkölccsel.

A németországi kiadások és recepció történetének több részletét Evelyn Gottschlich tárta fel.³⁹ A német kutató számos példával igazolja, hogy Európa más részein nem érvényes John Bray megállapítása, mely szerint a Dodsley könyvében kifejtett „deista nézetek illeszkedtek a felvilágosodás filozófusainak világképébe, de nem tartalmaztak semmi olyat, amit egy püspök rossz néven vett volna”.⁴⁰ Gottschlich véleménye szerint a protestáns német teológusok az *Oeconomyt* egyértelműen egy deista szabadgondolkodó művének tartották, vallásos tartalmát részletekbe menően bírálták, s a többségük egyáltalán nem foglalkozott a Dodsley-féle fiktív kerettörténettel. Ebből a szempontból kivételt képezett Karl Gottfried Stühner (1721–?) sziléziai teológus, aki *Der durch die Bibel begeisterte Bramine* című könyvét egy másik, szintén fiktív keretbe helyezte.⁴¹ Az előszóban azt írja, hogy a könyv szerzője egy Trangebarban (ma Tharangambadi) működő dán misszionárius volt, aki nem tett mást, mint hogy kigyűjtötte a Bibliából a párhuzamos helyeket, és ezekkel ellátva jelentette meg az *Oeconomy* szövegét. Gottschlich megállapítja, hogy Stühner sajátos álláspontot foglalt el, amennyiben azt állította, hogy a Dodsley által az *Oeconomy* eredeti szerzőjeként feltüntetett brahmin szerzetes nem valamiféle tibeti bölcsességet jegyzett le, hanem a Bibliából másolt, amit a szövegpárhuzamok nyilvánvalóan bizonyítanak. Stühner úgy vélte, hogy ez alapján érthetetlen és alaptalan divathóbort, hogy az emberek nem a Bibliát, hanem az *Oeconomyt* olvassák, hiszen az utóbbi csak utánpótlás, míg az előbbi tartalmazza az eredeti, Istentől kinyilatkoztatott tanítást. Más német szerzők, így Friedrich Wilhelm Kraft, Johann Christoph Mylius és Johann Anton Trinius enciklopédiáikban, lexikonjaikban ugyanezt a véleményt hangoztatták: hiba és eretnokség egy pogány szerző szájába bibliai bölcsességeket adni. Ez a kritikus megközelítés volt az oka annak, hogy míg angol nyelvterületen az *Oeconomy* nagyjából változatlan formában, az eredeti kerettörténettel együtt jelent meg számos kiadásban még a 19. században is, addig német nyelvterületen a főszöveg igen korán elszakadt tőle, és nem mint tibeti vagy kínai bölcsélet, hanem mint keresztény morálfilozófiai munka jelent meg újabb és újabb változatokban.⁴²

39 Evelyn GOTTSCHLICH, „Der begeisterte Bramine und die englischen Deisten im Spiegel der deutschen Übersetzungen der *Oeconomy of Human Life*, 1751–59”, in *Schleifspuren: Lesarten des 18. Jahrhunderts*, szerk. Anke FISCHER-KATTNER és mások, 139–155 (München: August Dreesbach, 2011).

40 John BRAY, „The Oeconomy of Human Life: An ‘Ancient Bramin’ in Eighteenth-Century Tibet”, *Journal of the Royal Asiatic Society*, Series 3, 19 (2009): 439–458, 454, doi: [10.1017/S1356186309990058](https://doi.org/10.1017/S1356186309990058).

41 [Karl Gottfried STÜHNER], *Der durch die Bibel begeisterte Bramine. Ausgefertiget von einem Missionar zu Trangebar. Nebst einer kurzen Critik über den Begeisterten Bramine, vom Herausgeber* (Leipzig: Carl Ludwig Jacobi, 1752). Stühner a következő kiadásban megjelent német szöveget vette át: *Der begeisterte Bramine. Aus dem Französischen des Herrn Lescallier übersetzt* [ford. Friedrich Gotthilf FREYTAG] (Leipzig: Wendler, 1752).

42 GOTTSCHLICH, „Der begeisterte Bramine...”, 151, 152, 155.

Ahogy láttuk, Robert Dodsley szövege a hozzá illesztett terjedelmes kiegészítésekkel, de a fiktív kerettörténet nélkül került bele a strasbourggi kiadásokba, ebben a formában közvetítette Kónyi János, és olvasta az elsők között magyarul Hübner Mihály. Benne emiatt fel sem merülhetett a kérdés, vajon hogyan viszonyulnak egymáshoz a keleti és a nyugati vallás tanai, s nem ezen az alapon ítélte eretneknek a könyv számára ismeretlen szerzőjét. Sajátos összehasonlítást kínál a cenzúra szempontjából Faludi Ferenc ugyanazon kiadás alapján készült fordítása. A *Bölds ember* (1778) tartalma nagy vonalakban azonos *A bölcsességnek és jó erkölcsnek könyvével*: fordítója a Dodsley-szövegcsalád kompilációja mellett a *Moralische Gedanken* című összeállításból összesen 80 bölcs mondást vett bele, míg a Hübner által Kónyi átültetéséből kihagyásra ítélt négy szövegrész hiányzik. 1776-ban Rohoncon kelt előszavát Faludi azzal vezeti be, hogy bevallja, nem tudja, ki és milyen formában hozta létre az általa használt német kiadás alapjául szolgáló eredeti szöveget. Elárulja azt is, hogy ő maga valláserkölcsei szempontból megrostálta és átalakította.⁴³ Az alábbi táblázatból jól látszik, hogy a jezsuita esetében, aki 1762–1766 között könyvvizsgáló volt, és jól ismerte a vonatkozó előírásokat, öncenzúra érvényesült. A *Buch der Weisheit und der Tugend* 65 fejezetéből nála mindössze 50-et találunk, a kimaradtak között vannak például a nőket is érintő, a házassággal és szerelemmel kapcsolatos témák: XI. Weibliches Geschlecht; XII. Ehemann; XVIII. Lediger und verehelichter Stand; XLII. Verlangen und Liebe. Külön vizsgálatot érdemelne a további kihagyások annak megállapítására, pontosan milyen okok motiválták Faludi egy-egy döntését. (Az 1770-es strasbourggi kiadás, Kónyi és Faludi fordításainak tartalmi összehasonlítását lásd a 2. táblázatban.)

További összehasonlítás lehetőségét kínálja Sófalvi József fordításának a szakirodalomban eddig nem vizsgált cenzúrai kézírata. A részben latin című *Oeconomia vitae humanae* Samuel de La Douëspe francia fordítása alapján készült.⁴⁴ A fordító IV. Vilmos orániai herceg, az Egyesült Tartományok helytartója akkor 7-8 éves lányának, Karolinának szóló ajánlással látta el, amely a magyar változatban nincs meg. Ebben La Douëspe azt írja, hogy a munkára a hercegtől kapott megbízást, aki úgy vélte, egy ilyen, az erényes életre buzdító könyvet érdemes megismertetni hazája polgáraival is. Sófalvi Faludival egy évben készítette átültetését; ajánlását 1776. március 9-én Leidenben keltezte. Fordítótársánál jóval közelebb volt az *Oeconomy* eredeti keletkezési helyéhez, így több információval rendelkezett róla: szerzőjéről pontosan tudta, hogy Angliában élt, és feltételesen Dodsley nevét is felvetette. Azt is jól látta, hogy a fiktív kerettörténettel „csak az ujságon kapó Emberek elméjét kívánta az *Auctor* ezen köny-

43 „A' mondott könyvetskében ollyast is találtam, mi nem fér az igaz keresztyén valláshoz, ollyast is, a' hol a' *contrarium* igazab' annál, a' mit elönkbe ad, ollyast is, a' mi a' Szent emberbe már imitt amott meg vagyon, ezek mellet szépet is, jót is eleget. Ezek így lévén, magam sem általlattam, hogy eszem kedvem szerint más színt ne adnék néki, és más rendet ne tartanék benne. Eleje 's utólyla üdvességünket néző dolgokat hoz elő, közepe más sokfélélt. Nem lészen haszontalan forgatása.” [DODSLEY és mások], *Bölds ember...*, [I–II].

44 [DODSLEY], *L'economie de la vie humaine*.

vetskének olvasására fel-gerjeszteni”. Úgy vélte, jól tette a szerző, hogy az erkölcsi tanítást ebben a formában, mintegy mézzel bevonva kínálta fel olvasóinak, ahogyan a *Példabeszédek* könyvében, az *Énekek énekében* vagy *Jób* könyvében is megtalálhatók. További irodalmi párhuzamként Samuel Richardson *Pameláját*, valamint Addison, Steele és Pope folyóiratát, a *Spectatort* hozta fel.⁴⁵

A Sófalvi-fordítás cenzúrai kézírata az Országos Széchényi Könyvtár Kézírtárában található (jelzete: Oct. Hung. 23.).⁴⁶ Cenzora Bíró Antal volt, aki 1777. május 3-án Nagyszébenben adta meg a kinyomtatási engedélyt. Jelentést nem készített a munkáról, csupán egyetlen apró javítást kért a nyomdába adás előtt.⁴⁷ A Dodsley-féle bevezető, fiktív levél következő szöveghelyéről van szó, Tibet, egész pontosan „Poutala” és az ott élő lámák és templomaik, a pagodák (azaz a Potala-palota) leírásánál:

A’ hegy allyában, söt az egész *Lasa* tartományában külömb külömb méltóságú számtalan sok *Lámák* vagy kisebb ’s nagyobb Papok vagynak, kik a’ magok tiszteletére nagy *Pagodákat* vagy Templomokat építettek, mellyekben a’ *Fő Lama* után valo tisztelettel illettetnek. [átsatírozott, olvashatatlan sor] Ez a’ Tartomány bővölködik sok Papokkal, kik mindnyájan azon gazdag ajándékokból élnek, a’ mellyeket *Tatár Országnak* utolso határiból, a’ Nagy *Mogol Birodalmából*, és *Indiának* majd minden részeiből küldenek ö nékik.
(OSZK, Oct. Hung. 23., 14v.)

A cenzor az általa kifogásolt néhány szót olyan erősen kisatírozta, hogy a kéziratban nem lehet elolvasni, mi állt ott Sófalvi fordításában. Az eredeti francia szövegben, La Douëse változatában a kérdéses hely második fele így hangzik: „Olaszországhoz hasonlóan az egész ország hemzseg a papoktól, akik Tatárország szélső végeiről, a Nagy Mogul birodalmából és India szinte minden részéről küldött gazdag ajándékokból élnek.”⁴⁸ Bíró Antalnak tehát egyetlen kitétel szűrt szemet, valamely okból nem tartotta helyénvalónak Tibet és Olaszország papjai nagy számának összehasonlítását. Sófalvi fordításának 1777-es kiadásában, melynek szövege a kézírathoz képest számos jelentéktelenebb, helyesírási, központozási, szórendbeli változtatást tartalmaz, a kérdéses helyen a cenzori javaslatnak megfelelő, a franciához és az eredeti angolhoz képest hiányos szövegváltozat olvasható.⁴⁹

45 Lásd erről: GyÖRgy Lajos, *Egy állítólagos Pancsatantra-származék irodalmunkban*, Erdélyi tudományos füzetek 17 (Kolozsvár: Lapkiadó Nyomda Műintézet R.–T., 1929), 12–14, doi: [10.36240/etf-017](https://doi.org/10.36240/etf-017).

46 A Sófalvi-hagyaték sorsára vonatkozó érdekes adat, hogy a szennycímlapon olvasható bejegyzés szerint a kötetet Demjén Sámuel vásárolta meg 1805-ben „Szent György Havában” Gaál Jánostól, „a N(emes) Kolosvári Ref(ormátus) Kollégyiom’ egy nagy reménységű Tagjától”.

47 OSZK, Oct. Hung. 23., 2r. „Imprimatur demptis nonnullis vocibus pag. 14ta post verba ’tisztelettel illettnek’ per Commissionem cassatis et punetis Cibinii 13. Mayi Anno 1777. Antonius Biro Actuarius Commissionis Librorum Censoriae.”

48 „Comme l’Italie, le país entier fourmille de Prêtres, qui subsistent par la quantité de riches présens, qui leur sont envoyés des extrémitez de la Tartarie, de l’empire du Grand Mogol, & de presque toutes les parties des Indes.” [DODSLEY], *L’economie de la vie humaine*, 14.

49 [DODSLEY], *Oeconomia vitae humanae*, XVII–XVIII. Használt példány: MTA KIK Philos. O. 807. Benne a címlapelőzőken: „Illustrissimo ac Magnifico D. Domino S. R. I. C. Josepho Teleki de Szék, S. C. R. et Ap.

Norbert Bachleitner a 18–19. századi osztrák cenzúra történetéről szóló monográfiájának előszavában az újabb szakirodalom alapján felhívja a figyelmet arra, hogy egy-egy társadalomban, kulturális erőterben két nagy rendszer alakulhat ki, az úgynevezett régi és az új cenzúra.⁵⁰ A régi cenzúra azt az alapállást jelenti, amikor a cenzúra intézményesen működve kontrollálja a készüléfében lévő, illetve az elkészült szellemi alkotásokat. Az új cenzúra egy előrehaladottabb állapot, melyet lényegében a régi cenzúra képes megteremteni: azt a normarendszert jelenti, melyet a társadalom alkotó tagjai olyannyira belsővé tesznek, hogy már annak alapján készítik műveiket, melyek így az öncenzúra révén további beavatkozás nélkül megfelelnek a közösség elvárásainak. Bachleitner rámutat, hogy a két rendszer általában egymástól függetlenül, különböző időszakokban működik, de számos esetben létrejönnek vegyes vagy köztes állapotok. Ezt a megállapítást támasztja alá az *Oeconomy of Human Life* három magyar fordításának összehasonlító vizsgálata. Akadt olyan cenzor, aki semmi kivétnevalót nem talált a szövegben, az exjezsuita Faludi maga cenzúrázta azt, elhagyva a vallási vagy morális szempontból kényes részeket. Könyi János átültetésének esetében pedig ezt külső cenzor, a szintén exjezsuita Hübner Mihály végezte el. A vizsgálat a gyakorlatban mutatja a cenzúra működését, és jelzi, milyen változatos cenzurális feltételek mellett dolgoztak, hogyan próbáltak egy-egy esetben tágítani a lehetőségeken a 18. századi írók és fordítók. Csak remélhetjük, hogy akár Hübner számos további, többek között az ELTE Egyetemi Könyvtár Kézirattárában található cenzori jelentése, akár a más korabeli cenzorok tevékenységére vonatkozó adatgyűjtés tovább gazdagítja majd a 18. századi magyarországi irodalom ellenőrzésére, külső és belső normarendszereire vonatkozó ismereteinket.⁵¹

M. Camerario et I. Tabulae Regiae Judicariae in M. Tran(silva)niae Principatu Adessori, D(omi)no ac Patrono aetatem colendo humillime offert Jos. Sofalvi [!]

50 Norbert BACHLEITNER és mások, *Die literarische Zensur in Österreich von 1751 bis 1848*, Literaturgeschichte in Studien und Quellen 28 (Wien–Köln–Weimar: Böhlau Verlag, 2017), 21, doi: [10.7767/9783205207078](https://doi.org/10.7767/9783205207078).

51 További kutatás segédlete lehet az az anyaggyűjtés, mely a HUN-REN BTK Irodalomtudományi Intézet (a korábbi MTA ITI) XVIII. Századi Osztályán készült Hopp Lajos osztályvezetése alatt, az MNL Országos Levéltárának cenzúrahivatali aktái alapján.

**1. táblázat. Az *Oeconomy I–II.* eredeti kiadásának
és német fordításának tartalmi összehasonlítása**

The Oeconomy of Human Life I. (1751) Contents	Das Buch der Weisheit und der Tugend (1752) Register
Introduction	
Part I. Duties that relate to Man consider'd as an Individual	Erster Theil, erstes Buch
1. Consideration	Überlegung
2. Modesty	Bescheidenheit
3. Application	Fleiss
4. Emulation	Eifer
5. Prudence	Klugheit
6. Fortitude	Tapferkeit
7. Contentment	Zufriedenheit
8. Temperance	Mässigkeit
Part II. Of the Passions	Ersten Theils zweytes Buch
1. Hope and Fear	Hofnung [!] und Furcht
2. Joy and Grief	Freude und Traurigkeit
3. Anger	Zorn
4. Pity	Mitleiden
5. Desire and Love	Verlangen und Liebe
Part III. Woman	Ersten Theils drittes Buch Vom weiblichen Geschlecht
Part IV. Consanguinity, or Natural Relations	Ersten Theils viertes Buch
1. Husband	Ehemann
2. Father	Vater
3. Son	Sohn
4. Brothers	Gebrüder
Part V. Providence, or the accidental Differences of Men	Ersten Theils fünftes Buch
1. Wise and Ignorant	Weise und Unweise
2. Rich and Poor	Reiche und Arme
3. Masters and Servants	Herren und Knechte
4. Magistrates and Subjects	Obrigkeit und Unterthanen
Part VI. Social Duties	Ersten Theils sechstes Buch
1. Benevolence	Gütigkeit

The Oeconomy of Human Life I. (1751) Contents	Das Buch der Weisheit und der Tugend (1752) Register
2. Justice	Gerechtigkeit
3. Charity	Gutthätigkeit
4. Gratitude	Dankbarkeit
5. Sincerity	Aufrichtigkeit
Part VII. Religion	Ersten Theils siebendes Buch, handelnd Von der Religion
The Oeconomy of Human Life II.	
Preface	
Book I. Man considered in the general	Zweyter Theil, erstes Buch
1. Of the Human Frame and Structure	Von der Bildung und dem Gebäude des Menschen
2. Of the Use of the Senses	Vom Gebrauch der Sinnen
3. The Soul of Man, its Origin and Affections	Von der Seele des Menschen ih rem Ursprünge und Eigenschaften
4. Of the Period and Uses of Human Life	Von dem Zeitlauf und Nutzen des menschlichen Lebens
Book II. Man considered in regard to his Infirmities, and their Effects	Zweyten Theils zweytes Buch
1. Vanity	Eitelkeit
2. Inconstancy	Unbeständigkeit
3. Weakness	Schwachheit
4. Of the Insufficiency of Knowledge	Unhinlänglichkeit der Erkänntniß
5. Misery	Elend
6. Of Judgment	Urtheil
7. Presumptions	Einbildung
Book III. Of the Affections of Man, which are hurtful to himself and others	Zweyten Theils drittes Buch
1. Covetousness	Geitz
2. Profusion	Verschwendung
3. Revenge	Rache
4. Cruelty, Hatred and Envy	Grausamkeit, Haß und Neid
5. Heaviness of Heart	Schwermuth
Book IV. Of the Advantages Man may acquire over his Fellow-Creatures	Zweyten Theils viertes Buch
1. Nobility and Honour	Adel und Ehre
2. Science and Learning	Wissenschaft und Gelehrsamkeit

The Oeconomy of Human Life I. (1751) Contents	Das Buch der Weisheit und der Tugend (1752) Register
Book V. Of Natural Accidents	Zweyten Theils fünftes Buch.
1. Prosperity and Adversity	Glük [!] und Wiederwärtigkeit
2. Pain and Sickness	Schmerzen und Krankheit
3. Death	Tod
	Ergänzung von der Reue
Advertisement to the Public To the Earl of Chesterfield The Introduction	Bericht an den Leser An den Grafen von Chesterfield Die Einleitung
Part I. Totus Mundus agit Histriõnem	Dritten Theils erstes Buch.
Man considered as an Actor on the Stage of the Universe The Omnisciency of the Deity Directions for his Oeconomy and Behaviour	I. Abschnit. Die Welt als ein Schauplatz betrachtet
	II. Der Mensch als unsterblich betrachtet
Part II.	Dritten Theils zweytes Buch.
Considerations on the different Periods of human Life	I. Abschnit. Betrachtungen über die verschiedenen Zeitläufte des menschl. Lebens
The State of Infants	II. Betrachtungen über den Stand der Kindheit
On Youth; the Follies and Temptations to which it is exposed	III. Betrachtungen über die Jugend; derselben Thorheiten und Versuchungen, welchen sie ausgesetzt ist
Part III.	Dritten Theils drittes Buch.
On Manhood. The wise Employment of Time the only Method to make Life happy	I. Abschnit. Von den männlichen Jahren, und der weisen Anwendung der Zeit, als dem einzigen Mittel, das Leben glücklich zu machen
	II. Trunkenheit, Spielen und Schwelgerey
	III. Vom ledigen und verehelichten Stande
Part IV.	Dritten Theils viertes Buch.
Considerations on Riches, Grandeur, and Ambition	I. Abschnit. Reichthum
	II. Hoheit und Ehrgeitz
Part V.	Dritten Theils fünftes Buch.
Reflections on old Age, on Death and the Grave	I. Abschnit. Betrachtungen über das Alter
	II. Betrachtungen über Tod und Grab

The Oeconomy of Human Life I. (1751) Contents	Das Buch der Weisheit und der Tugend (1752) Register
Part VI.	Dritten Theils sichtiges Buch.
On Immortality, Judgment, and Eternity The Conclusion	I. Abschnitt. Kurze Betrachtungen über die Unsterblichkeit, das Gericht und die Ewigkeit
	II. Triumph über den Tod
	I. Beschluß.
	Anhang
	Mr. Popens und Swifts sinreiche Gedanken

**2. táblázat. Az 1770-es strasbourgi kiadás,
Könyvi és Faludi fordításainak tartalmi összehasonlítása**

Das Buch der Weisheit und der Tugend (1770)	A bölcsességnek és jó erkölcsnek könyve (1774)	Bölts Ember (1787)
Anrede an die Einwohner der Erde		
I. Kapitel, die Welt als ein Schauplatz betrachtet	A' Világot mint egy játék-néző helyet vizsgálni	§. 1. Isten és Ember
II. Der Mensch als unsterblich betrachtet	Az ember mint egy halhatatlan állatot meg-vizsgálni	§. 2. Halhatatlanság
III. Überlegung	A' Meg-fontolásról	
IV. Religion	A' Vallásról	
V. Von der Bildung und dem Gebäude des Menschen	Az embernek képzéséről és szerkeztetéséről	§. 3. Az Embernek képe
VI. Vom Gebrauch der Sinnen	Az elmével való élésről	§. 4. Az Embernek külső Érzékenységirül
VII. Von der Seele des Menschen ihrem Ursprünge und Eigenschaften	Az embernek lelkéről, annak eredetéről és tulajdonságáról	§. 5. Az Ember Lelkéről különösen
VIII. Stand der Kindheit	A' Gyermeki állapotról	§. 6. A' Gyermekség
IX. Von der Jugend, derselben Thorheiten und Versuchungen, welchen sie ausgesetzt ist	Az Ifjúságról, annak késértetiről és bolondságiról, mellyre ki- tétetett	§. 7. Az Ifjúság
X. Von den männlichen Jahren, und der weisen Anwendung der Zeit	Az emberkori időkről, és az időnek böitsen való el-töltéséről	§. 8. A' meg érett Emberi kor

Das Buch der Weisheit und der Tugend (1770)	A bölcsességnek és jó erkölcsnek könyve (1774)	Bölds Ember (1787)
XI. Weibliches Geschlecht	Az Asszonyi Nemről	
XII. Ehemann	Az házas emberről	
XIII. Vater	Az Atyáról	§. 43. Atya
XIV. Sohn	A' Fiúról	§. 44. Fiu
XV. Gebrüder	Az Atyafiakról	§. 45. Atyafiak
XVI. Von dem Zeitlauf und Nutzen des menschlichen Lebens	Az idő folytatásáról és az emberi életnek hasznáról	§. 9. Az Emberi életnek forgása
XVII. Betrachtungen über die verschiedenen Zeitläufte des menschlichen Lebens	Az emberi élet folyásának különbömből megvizsgálásáról.	
XVIII. Lediger und verehelichter Stand	A' Nötelen és házas Rendről.	
XIX. Glück und Wiederwärtigkeit	A' Szerentséről, és Szerentsétlenségéről	§. 10. Jó és Bal szerentse
XX. Zufriedenheit	A' Békességről	§. 20. A szívnek lenyugasztalása
XXI. Bescheidenheit	Az Ertelmességről	§. 21. Az okos le tartás, és maga viselés
XXII. Fleiss	A' Szorgalmatosságról	§. 12. Buzgóság
XXIII. Eifer	Az Igyekezetről	§. 13. Iparkodás
XXIV. Klugheit	Az Okosságról	§. 11. Okosság
XXV. Tapferkeit	A' Vitézségről	§. 18. Bátorság
XXVI. Mässigkeit	A' Mértékletességről	§. 17. A' Mértékletességről
XXVII. Gütigkeit	A' Jóságáról	§. 14. Jóság
XXVIII. Gerechtigkeit	Az Igazságról	§. 15. Igazság
XXIX. Gutthättigkeit	A' Jó-tételről.	§. 22. Jó tétel
XXX. Dankbarkeit	A' Meg-Hálalásról	§. 23. Háladás
XXXI. Aufrichtigkeit	Az Hűségről	§. 16. Az igyenes igaz szív
XXXII. Geitz	A' Fösvénységről	§. 26. A' Gazdagságra való Vágyódás, és Fösvénység
XXXIII. Verschwendung	A' Tékozlásról.	§. 30. Tékozlás
XXXIV. Rache	A' Boszszú-Állásról	
XXXV. Grausamkeit, Haß und Neid	A' Kegyetlenségről, Gyűlölségről, és irigységről	§. 32. Kegyetlenség

Das Buch der Weisheit und der Tugend (1770)	A bölcsességnek és jó erkölcsnek könyve (1774)	Bölds Ember (1787)
XXXVI. Reue	A' Bánatról	§. A' Búban el merült szív
XXXVII. Schwermuth	A' Kedvetlenségről.	
XXXVIII. Hoffnung und Furcht	A' Reménységről és Félelemlről	§. 28. Reménység, Félelem
XXXIX. Freude und Traurigkeit	Az Örömről, és Szomorúságról.	§. 29. Öröm, Szomorúság
XL. Zorn	Az Haragról	§. 31. Harag
XLI. Mitleiden	A' Szánakozásról	§. 19. Könyörületesség
XLII. Verlangen und Liebe	A' Kivánságról, és Szerelemről	
XLIII. Eitelkeit	Az hijában Valóságáról	
XLIV. Unbeständigkeit	Az Álhatatlanságról	§. 36. Álhatatlanság
XLV. Schwachheit	Az Erőtleniségről	§. 37. Gyarlóság (2-szer szerepel!)
XLVI. Elend	A' Nyomorúságról	§. 38. Nyomorúság
XLVII. Urtheil	Az Itéletről	§. 39. Meg Itélés
XLVIII. Einbildung	A' Képzelésről	§. 40. Kevélység. Mérészség
XLIX. Reichthum	A' Gazdagságról	§. 24. Gazdagság
L. Hoheit und Ehrgeiz	A' Méltóságról, és kevélységre való vágyódásról	§. 27. Hivság, Kérkedés
LI. Trunkenheit, Spielen und Schwelgerey	A' Részezségről, Játékról, és Dobzódásról	§. 33. Részezség, Játék
LII. Adel und Ehre	A' Nemességről és Becsületről	§. 25. A' Nemesség, Betsület
LIII. Wissenschaft und Gelehrsamkeit	A' Tudományról, és Böltsességről	
LIV. Unhinlänglichkeit der Erkäntniß	Az Esméretségnek elégte lenségéről	
LV. Weise und Unweise	A böltsről, és Tudatlanról	§. 34. Okossak. Oktalanok
LVI. Reiche und Arme	A'Gazdagról és Szegényről	§. 35. Gazdagok. Szegények
LVII. Herren und Knechte	Az Urakról, és Szolgákról	§. 42. Ur és Szolga
LVIII. Obrigkeit und Unterthanen	A Felsősegről és Jóbbágyságról	
LIX. Schmerzen und Krankheit	A' Fájdalomról, és Betegségről	§. 47. Betegség
LX. Alter	Az Öregségről	§. 46. Öregség

Das Buch der Weisheit und der Tugend (1770)	A bölcsességnek és jó erkölcsnek könyve (1774)	Bölds Ember (1787)
LXI. Tod und Grab	Az Halálról, és Sírrol	§. 48. Temető hely
LXII. Tod	Az Halálról	§. 49. Halál
LXIII. Unsterblichkeit, das Gericht und die Ewigkeit	Az Halhatatlanságról, Itéletről, és örökké valóságról	§. 50. Az Ítélet. Örökkévalóság
LXIV. Triumph über den Tod	Az Halálon való Győzedelemről	
LXV. Beschluß.	Bé-Fejezés	
Anhang	Toldalék	
Rede über das Schicksal der Seelen	A' Léleknek sorsáról való beszéd olyanképen, mint bölds Plátó a' köz-jóról irt könyvében láthatni	
Rede über die Gemüths- und Seelen-Ruhe	Az észnek, és Léleknek nyugalmáról való beszéd, melly Pythagorás Hippárkiás böldsnek írásiból szedegettetett-ki	
Die Wissenschaften[:] ein Traum	Egy Álom. Hogy kellessék kereszt-viselésünkben a' tudományokhoz folyamodnunk; beszédben elő-adatott	
Moralische Gedanken	Jó erköltsi Gondolatok	Meg szerzés. Erköltses tellyes mondások

„...hogy tudósítsam, mellyik órán mit, és miképpen tanítok”

A debreceni *Methodus* (1770, 1791) hatása a karcagi iskola tananyagára

---

ÉLIÁS János

Debreceni Egyetem Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola, PhD-hallgató

ORCID: 0000-0001-7751-1288

“...to inform you what I teach in which class and how I teach it.” The influence of the *Methodus* of Debrecen (1770, 1791) on the curriculum of the Reformed School of Karcag

Abstract | The Reformed School of Karcag had a significant role in the education system of Debrecen until 1850, however, the literature only states that all lower schools followed the guidelines of the College of Debrecen. In our research, we have found sources that allow a detailed reconstruction of the curriculum and teaching methods of the School of Karcag. The curriculum, syllabus, and library holdings from the 19th century of the school provide insights into the subjects taught and the general quality of education. Three detailed reports of the former schoolmaster, BENEDEK László (1804–1805) form the basis of the research presented in this article. No detailed description of the curriculum of the Karcag School has been published so far, and the goal is to shed light on the influence of the school in the history of education. The aim of this paper is to provide a detailed overview of the teaching methods and curriculum of the School of Karcag, in order to contribute to a better understanding of the history of Hungarian education in the 18th and 19th centuries.

Keywords | Reformed School of Karcag; Schoolmaster BENEDEK László, curriculum reconstruction, 18–19th-century education; history of Hungarian education

* A tanulmány a Kulturális és Innovációs Minisztérium ÚNKP-23-2 kódszámú Új Nemzeti Kiválósági Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.

A Debreceni Református Kollégium partikulái a 18–19. század folyamán rendkívül fontos szerepet tölthettek be a környező vidékek, sőt, az egész Magyar Királyság oktatásügyében. A partikulák különösen a református oktatás sajátos intézményei, fő céljukat tekintve résziskolák, amelyek valamelyik református kollégiumhoz, mint anyaiskolához csatlakoztak.¹ A partikularendszer fontosságát könyvtárnyi szakirodalom igazolta már, ismerjük a Kollégiumban tanított anyagot is, arról azonban kevés szó esik, hogy mit és hogyan tanítottak ezekben a kisebb intézményekben. A karcagi iskolával kapcsolatban semmit nem tudunk a tanított anyagról a 18. századra vonatkozóan, kizárólag egy hiányos és szűkszavú könyvrajstromból tudunk következtetni rá. E jelenséget megfigyelhetjük általánosabb keretek között is: jellemzően a 19. század közepére vonatkozóan rendelkezünk primer forrásokkal, a 18. század tananyagáról viszont csak szórványosan fennmaradt könyvtárjegyzékekből tájékozódhatunk.

Ennek fényében igen fontos leletre bukkantunk a Nagykunsági Református Egyházmegye kutatása során. Leletünk fő tárgya Benedek László karcagi iskolamester (1804–1805), Benedek Mihály tiszántúli egyházkerületi főjegyző unokaöccsének a rectori szolgálata alatt írt levelei, amelyben többek között részletesen ír az általa tanított anyagról is. Bár maguk a levelek nem a 18. században keletkeztek, meggyőződésünk, hogy a 19. század első évtizedében még mindig erőteljes a 18. századi debreceni tanmenetek, különösen az 1770-es *Methodus* hatása. A „*Kedves Tiszteletes Bátyám Uram*” kezdetű levelek új megvilágításba helyezhetik a partikularendszer rectorainak életmódját, illetve tanítási módszereit: jelenlegi ismereteink szerint ugyanis sem a karcagi, sem a térség iskolamestereitől nem maradt fenn egyéb autográf forrás. Mivel ez egy korábban nem vagy csupán érintőlegesen kutatott kérdés, Benedek László leveleiből új és értékes információkat nyerhetünk a karcagi iskolamesterség mindennapjairól, nehézségeiről és a rectori javadalmakról.

Dankó Imre a debreceni partikularendszert bemutató tanulmányában az anyaiskola és a partikulák között egy hármass kapcsolatot fogalmazott meg. Eszerint a partikula tanerőit az anyaiskola biztosította, a partikulában tanított anyagnak meg kellett egyeznie a Kollégiuméval, illetve a partikulisták az anyaiskolában folytatták tanulmányukat.² A jelen tanulmányban Dankó második állítását szeretnénk kiemelni: „a partikulák tananyagának, módszereinek mindenben meg kellett egyeznie, azonosnak kellett lennie az anyaiskola tananyagával, módszerével és tanulmányi célkitűzésével.”³ Továbbá a partikulákban a Kollégium tanárai által összeállított tantervek váltak iránymutatókká. 1660-ban Martonfalvi Tóth György vezetett be oktatási reformot,⁴ amelyet

1 DANKÓ Imre, „A Kollégium partikularendszere”, in *A Debreceni Református Kollégium története*, szerk. BARCZA József, 776–810 (Debrecen: A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1988), 776.

2 Uo.

3 Uo.

4 MAKKAJ László, „Debrecen iskolájából ország iskolája (1660–1703)”, in BARCZA, *A Debreceni Református Kollégium története*, 43–65, 54.

Maróthi György munkáival tovább gondolva⁵ jöhetett létre a *Methodus* című tanterv 1770-ben. Az 1777-ben bevezetett *Ratio Educationis* rendelkezései alaposan átformálták volna az oktatási rendszert, ezt azonban elutasította a Kollégium, erre válaszul az 1782-re kidolgozott *Ordo Studiorum* című tanterv adott iránymutatást a Kollégiumnak és a partikuláknak.⁶ Dankó állításával nem célunk vitába szállni, hiszen egy ilyen nagy és többnyire homogén rendszerből, mint amilyen a debreceni kollégium partikularendszere, óhatatlanul következik egyfajta egységesítésre való törekvés: azt azonban még senki sem bizonyította mikrotörténeti mélyfúrással, hogy a tananyag megegyezett az anyaiskolában és a partikulákban.

E korszakban két mérvadó tantervvel számolhatunk, az 1770-es *Methodusszal*, amelyet 1791-ben kisebb kiegészítésekkel újból kiadtak, illetve az 1782-es *Ordo Studiorum*-mal. E tantervek minden bizonnyal hatással voltak Benedek László oktatási módszereire, hiszen ő maga is ezek szerint nevelkedett a Kollégiumban. Mivel azonban az *Ordo Studiorum* csak általános irányelveket fogalmazott meg a tanítóknak,⁷ a jelen esetben nem szolgál megfelelő összehasonlítási alapként: éppen ezért kizárólag az 1770-es tantervvel hasonlítottuk össze a karcagi oktatásra vonatkozó leveleket. Tanulmányunk célja tehát megvizsgálni a debreceni *Methodus* hatását Benedek tanítási módszereire és az általa leadott tananyagra. Feltevésünk, hogy a debreceni tanterv szignifikáns hatást fejtett ki a partikulai oktatásban még a 19. század első évtizedében is.

Kutatásunk legfőbb alapját a Benedek László által 1804 és 1806 között írt mintegy 18 levele képezi, amelyeket nagybátyjához, Benedek Mihály egyházkerületi főjegyzőhöz intézett.⁸ A kor viszonyai szerint igen élénk volt a kapcsolattartás a két fél között, hiszen havi, kéthavi gyakorisággal váltottak levelet.⁹ A levelek tartalma változatos: szó esik a rectori szolgálat leírásáról, segítség kéréséről (Benedek László élelmet, dohányt, pénzt kér kölcsön nagybátyjától), a rector egy botrányának leírásáról, végül házassági tervéről is.

A karcagi iskola állandó jelleggel az első négy osztályt, de időszakosan hat classist működtetett a syntaxistákkal bezárólag.¹⁰ A diákok évenkénti számáról csupán becslések állnak rendelkezésre, Soós szerint az egyes classisok létszáma évenként a követke-

5 Itt főként az *Idea* (1740) és az *Opiniones* (1741) című munkájára gondolunk. Bővebben lásd: TóTH Béla, *Maróthi György* (Debrecen: s. n., 1994), 229–245.

6 ZSIGMOND Ferenc, *A Debreceni Református Kollégium története 1538(?)–1938* (Debrecen: Debreczen sz. kir. város és a Tiszántúli Református Egyházkerület, 1937), 113, 116.

7 Az 1781-es verzió latin szövegét és Szabó András fordítását lásd: G. SZABÓ Botond, *A Debreceni Református Kollégium a „pedagógia századában”: Neveléstörténeti tanulmány XVIII. századi forrásgyűjteménnyel* (Debrecen: Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, 1996), 363–372.

8 *Püspökök iratainak gyűjteménye 1728–1987* (3. doboz, Hunyadi Ferenc, Vecsei Sámuel és Benedek Mihály iratai), Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára (a továbbiakban: TtREL), I. 2. 3. (42, 44–45, 47–48, 52, 54, 61–65, 67–68, 71, 73, 83, 109. sz. levelek).

9 Nagy szívfájdalmunk, hogy Benedek Mihály főjegyző Lászlóhoz írt levelei elvesztek, vagy ismeretlen helyen, magánkézben találhatóak, így a levelezésnek csupán egyoldalú anyaga van birtokunkban.

10 Soós Adorján, „A karcagi református reálgimnázium története”, in *A Karcagi Református Nagykun Reálgimnázium Értesítője az 1929–1930. iskolai évről*, szerk. GAÁL László, 49–98 (Karcag: Kertész József Könyvnyomdája, 1930), 55–56.

zőképp alakult: a collectorok 150-200 főt, a lectorok 100-150 főt, a declinisták 50-80 főt, a conjugisták 50-80 főt, az etymologisták vagy grammatisták 30-40 főt, a syntaxisták pedig 15-20 főt tettek ki.¹¹ E számok alapján a tanulók évenkénti száma 395 és 570 körül mozoghatott. A fiúiskola vezetése a rector vagy iskolamester feladata volt, aki rendszerint az anyaiskolában már végzett, jellemzően 20-24 esztendősen diákként vállalta a 2-3 évre szóló megbízatást.¹² A rector kezdetben kettő vagy négy, később viszont átlagosan öt praeceptor publicussal együtt tanított egy partikulában előre meghatározott menetrend szerint.¹³ Az egyes osztályokban leadott tananyagról a 18. század második felére vonatkozóan keveset tudunk, annyi viszont bizonyos, hogy az egyes classisok elnevezése utal a latin nyelv oktatásának, tanulásának szintjeire. Ezen kívül biztosra vehető, hogy a gyermekek a kor protestáns iskoláiban bevett műveltségi tárgyakat, így ókori irodalmat, történelmet, egyháztörténetet, vallástant, földrajzot, természettudományt és egyházi éneket tanultak.¹⁴ Az iskolai szintéren a latin nyelvű kommunikáció volt az elvárás, a felsőbb szinteken tehát így tanított a rector, a praeceptor, valamint a gyermekeknek egymás között is ezen a nyelven kellett beszélniük. Már a 16. században is találunk bizonyítékot arra, hogy a református kollégiumokban a diákok közt használt nyelv kötelezően a latin. E szabály betartását Debrecenben az oconomus, Sárospatakon pedig az ún. besúgó vagy corycaeus diák ellenőrizte, aki kihágás esetén jelentette a magyar nyelv használatát a professzoroknak. Tudomásunk van arról is, hogy Debrecenben a 18. század második felében is e szabályt követték, így feltehetően a karcagi iskolában is ez volt az iránymutató.¹⁵ A latin nyelv elsajátítása azonban igen sok gyermeknek nehézséget okozott, ezért gyakori volt a lemorzsolódás, kimaradás. Mindez azzal a veszéllyel járt, hogy az iskolába járnivaló gyermekek egy része nem tudott megtanulni olvasni és írni,¹⁶ így ezt elkerülendő, a gyengébb képességűeket magyarul is taníthatta az iskolamester.¹⁷

---

11 Uo., 55.

12 Balogh Péter rector (1818–1821) feljegyi az iskolai anyakönyvbe, hogy a karcagi partikulában bevett szokás volt a rectorok 2 vagy 3 évre szóló megbízatása szemben más helyekkel, ahol akár több évtizedig is szolgálhatnak az iskolamesterek. *A Karcagi Református Elemi Fiúiskola iratai, Liber Scholae Reformatae Kartzagujszállásiensis...*, Magyar Nemzeti Levéltár Jász-Nagykunszabolcs-Vármegyei Levéltára (a továbbiakban: MNL JNSzVL) VIII. 125. a. 6, 31.

13 A praeceptorok adattárát lásd ÉLÍÁS János, „Források a karcagi református fiúiskola történetéhez, 1722–1850”, *Lymbus: Magyarságtudományi forrásközlemények* 20 (2022): 613–714, 680–709.

14 MNL JNSzVL VIII. 125. a. 6, 285.

15 BARTÓK István, „Tőlünk telhetőleg művelni és gazdagítani”: *Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1530–1580 között* (Budapest: Universitas Kiadó, 2023), 39.

16 „Sokan a tanulók közül a deák nyelvet nem tudják tanulni, s emiatt több gyermek kimarad az oskolából [...] az ilyen gyermekek külön választassanak és csak egy nyelvre, a magyarra taníttassanak.” Karcagi Református Egyházközség Irattára (a továbbiakban: Karcag REI), „H” jelű iratcsomó: Iskolával kapcsolatos iratok. Az iratcsomó a jelenlegi állapotában rendezetlen, nincs további fondokra osztva.

17 A partikula működésébe részletesebb bepillantást nyújthat a korábbi tanulmányunk. ÉLÍÁS, „Források a karcagi...”, 613–620.

Benedek László 1781. július 9-én született Nagydorogon, Tolna vármegyében, Benedek József nagydorogi tiszttartó és Tari Ráhel gyermekeként.¹⁸ A Benedek név nagy felelősséget jelentett az ifúnak Debrecenben, hiszen nagybátyja volt az a Benedek Mihály,¹⁹ aki tudós debreceni lelkészként, tiszántúli egyházkerületi al-, majd főjegyzőként, végül szuperintendensként szignifikáns szerepet játszott a Tiszántúl korabeli egyházi életében. Benedek László gyakran támaszkodott nagybátyjára már kollégiumi, majd iskolamesteri évei alatt is, erről tanúskodnak az ifjú diák hozzá írt levelei. Magától értetődő, hogy Benedek László alsóbb tanulmányait Debrecenben végezte, ahol felsőbb évfolyamokra 1796. április 26-án subscribált.²⁰ Itt olyan professzorok keze alatt tanult, mint Piskárkosi Szilágyi Gábor, Kocsi Sebestyén István, Budai Ézsaiás, Sárvári Pál és Lengyel József,²¹ akik megadták számára azt a 18. századi műveltséget, amelyet még az 1770-es, felvilágosult szellemű *Methodus* iránymutatása szerint plántáltak az ifjú elméjébe.²² A Kollégiumban 1804-ig tanult, ezt követően választották ki a karcagi iskolamesterségre, amelyet 1805-ig, tehát egy évig töltött be.²³ Rectori szolgálata után azonban nem ment külföldi egyetemekre, és nem aspirált a lelkészi pályára nagy nevű nagybátyja, Benedek Mihály nyomában, hanem Karcagon telepedett le és gazdálkodó lett.²⁴ Iskolamestersége után, 1805-ben vette el Láposi József nótárius özvegyét, Balog Máriát.²⁵ Ezután 1820 körül helyi nótáriussá, majd 1830 körül Nagykun kerületi útibiztosná választották, ez utóbbi tisztséget egészen 1847. november 12-i haláláig betöltötte.²⁶

---

18 Nagydorogi Református Egyházközség Irattára, Kereszteltek, házasultak és meghaltak anyakönyve, 1786–1815, 104.

19 Benedek Mihály 1748. október 7-én született a Tolna vármegyei Nagydorogon, Benedek András és Látos Erzsébet gyermekeként. Tanulmányait szülővárosában, Modorban és Debrecenben végezte. 1764-ben iratkozott be a Debreceni Református Kollégiumba, majd tanulmányai után külföldi egyetemeket látogatott: Baselben, Utrechtben, Franekerben, Oxfordban, Hágában és Göttingenben tanult. Egyházi pályafutása 1777-ben kezdődött debreceni ispotályi lelkészként, később 1791-ben egyházkerületi al-, majd 1798-ban egyházkerületi főjegyzővé választották. 1806-tól egészen 1821. április 23-i haláláig tiszántúli püspökként tevékenykedett. CSATÓ Gergely, „A maga szolgálatját ékesítő lelkipásztor”, in *Három halotti beszédek, melyek néhai Fő Tiszteletű Benedek Mihály úrnak [...] utolsó tisztességétéleire tartattak április 26-dik és 27-dik napjainn* (Debrecen: Tóth Ferentz, 1821), 17–34.

20 SZABADI István, szerk., *Intézménytörténeti források a Debreceni Református Kollégium Levéltárában* (Debrecen: Tiszántúli Református Egyházkerület, 2013), 2:812.

21 RÁCZ István, *Debreceni deákok* (Debrecen: Tiszántúli Református Egyházkerület, 1997), 56.

22 G. SZABÓ, *A Debreceni Református Kollégium...*, 310–372.

23 ÉLIÁS, „Források a karcagi...”, 672.

24 „Mezei ember vagyok, már többnyire majd a mezőn fogok lakni. A szállónknak nagyon ártott a Tűri vásári hideg, és Orbán uram, de csak még is reménylünk valamit.” TtREL I. 2. 3. (83. sz.)

25 Karcag REI, Kereszteltek, házasultak és meghaltak anyakönyve, 1791–1829, 385; TtREL I. 2. 3. (65. sz.)

26 Karcag REI, Kereszteltek, házasultak és meghaltak anyakönyve, 1830–1849, 201.

Az iskola tanrendje a levelek szerint összesen tíz órában oszlik meg: naponta reggel hattól tizenegy óráig, majd délután kettő és hét óra között zajlik oktatás. A gyermekek 2×2 órában tanulnak, amelyből átlagosan 2 órában a rector tanítja őket, a maradék időben pedig gyakorolnak, készülnek a délutáni órájukra, de praktikus okokból néha felcserélte az egyes classisok óráit a kötelező templomba járás okán.²⁷ Benedek Lászlótól tudjuk azt is, hogy a következő rector, Balogh Mihály idejében is ugyanaz volt a tananyag,²⁸ így általánosságban elmondható, hogy a rectorok követtek valamilyen tantervet a szolgálatuk alatt.

Az iskolamester körülbelül 75 gyermeket tanított személyesen, ezt a számot ő maga írja le a levelében.²⁹ A fő módszere a délelőtti tanításban, majd a tananyag délutáni kikérdezésében merül ki, ennél több pedagógiai módszert nem tudunk meg a levelekből. Több kötetet is megnevez a nagybátyjának írt jelentésben, ezek közül ma számos könyv megtalálható az iskola könyvtárában.³⁰ Az 1805-ös leltárjegyzékből hiányzó kötetek valószínűleg az iskolamester saját példányai voltak, amelyeket a szolgálata után a karcagi iskola részére adományozott.³¹ Ezáltal jó eséllyel azonosíthatók a Benedek László által forgatott kiadványok, amelyeket leveleiben említ. Az alábbiakban ezekre a kiadásokra hivatkozunk, amikor feltételezhető forrásait említjük:

1. CAESAR, Caius Iulius. *Caii Julii Caesaris commentarii de bello gallico et civili. Accedunt libri de bello Alexandrino Africano et Hispaviensi. E recensione Christoph. Cellarii, cumque selectis ejusdem notis...* Debrecini: Michael Szigethy, 1797. 8°
2. CELLARIUS, Christoph. *Latinitatis probatae et exercitae liber memorialis sub quolibet primitivo derivata singula memoriae juvandae caussa exponens.* Debrecini: Georgius Kállai, 1754. 8°

---

27 A praepceptoroknak és a gyermekeknek kötelességük volt az Úr napjain templomba menni, ennek feladatkorét írja le az iskolai szabályzat is: „10ik. A Praepceptorok az Urnak napjainn mind dél előtt, mind dél után a Templomba elmenjenek, azon az egyenn kívül, a ki az oskolai tsendesség és rend kedvéért ekkor is ide haza maradni köteleztetik.” MNL JNSzVL VIII. 125. a. 6, 264.

28 TtREL I. 2. 3. (109. sz.)

29 TtREL I. 2. 3. (54. sz.)

30 A karcagi iskola könyvtárjegyzékéről van némi információnk 1805-ből, tehát Benedek László rectorágának idejéből. Ez alapján a következőkből állt az iskolai bibliotéka, amelyeket Benedek használhatott a tanításban: „Az Oskolának ezen könyvei találtattak: 1. Két darab Cornelius / 2. Két Colloquium / 3. Egy Rudimenta / 4. Hét A, B, C / 5. Kilencz Kis Káté / 6. Hét Kiss Historia / 7. Tiz Oskolai Ujj Átlás kisebb / 8. Tiz Oskolai Ó Átlás bekötve in 4o. / 9. 4 Oskolai Magyar Ujj Átlás in fol[io] / 10. Tiz Rámás Mappa.” MNL JNSzVL VIII. 125. a. 6, 284.

31 Oláh Róbert megjegyzi a munkájában az iskolamesteri könyvtárakról: „amennyien nem kerültek be valamelyik közgyűjteménybe, szétszóródtak.” Természetesen Benedek könyvtára sem maradt fenn maradéktalanul, az iskola könyvtárában csak a tankönyv jellegű köteteket találtuk meg. OLÁH Róbert, „A beregi oskolamesterek olvasmányai a 18–19. század fordulóján”, in *A tiszántúli református iskolák 18. századi könyvöröksége*, szerk. MONOK István, 151–238 (Budapest–Eger: Eszterházy Károly Főiskola, 2012), 192.

3. CICERO, Marcus Tullius. *Ad Quintum fratrem dialogi tres de oratore. Edidit ac notis aliorum et suis instruxit Esaias Budai.* Debrecini: Michael Szigethy, 1795. 8°
4. HORATIUS, Quintus Flaccus. *Quinti Horatii Flacci Opera. Interpretatione et notis illustravit Ludovicus Desprez...* Tyrnaviae: Academicis Societatis Jesu, 1757. 8°
5. HÜBNER, Johann. *Száz és négy bibliabéli históriák, a melyeket az ó és új testamementomi szent írásokból a gyengéknek kedvéért össze-szedett Hübner János.* Mostan pedig a nemzetében lévő apróságnak és más rendbéli gyenge keresztyéneknek javokra némethi nyelvből magyar nyelvre... ford. FP. MA. RE. TH. és DE. Debreczen: Margitai István, 1769. 8°
6. LANGE, Joachim. *Colloquia latina, tenerae puerorum aetati prae aliis convenientiora, una cum praemisso tirocinio paradigmatico, in viam tironum linguae separatim edita.* Debrecini: Georgius Kállai, 1754. 8°
7. LOSONCZI Hányoki István. *Hármas kis tükör, melly I. A szent históriát, II. Magyar országot, III. Erdély országot, annak földével, polgári állapotjával, és históriájával, gyenge elmékhez alkalmaztatott módon, a nemes tanulóknak, summáson, de világosan elő-adja és ki-mutatja...* Posony: Landerer Mihály, 1773. 8°
8. MARÓTHI György. *Arithmetica, vagy a számvetésnek mestersége, mellyet irt és közönséges haszonra, főképen a Magyarországon előfordulható dolgokra alkalmaztatni igyekezett...* Debreczen: Margitai István, 1782. 8°
9. NIEUPOORT, Willem Hendrik. *Succinta explicatio rituum, qui olim apud romanos obtinuerunt, ad intelligentiam veterum auctorum facili methodo conscripta.* Budis-sae: David Richter, 1761. 8°
10. *Oskolai új Átlás.* Az alsó classisok számára metsződött és nyomtatódott a ref. collegiumban... Debreczen: Budai Ésaías vigyázása alatt, 1800. 4°
11. PHAEDRUS. *Phaedri Augusti liberti fabularum Aesopiarum libri V. Ad editionem P. Burmanni Leidensem anni 1722. expressi. Accedunt Publii Syri Mimi, sive sententiae. Item. Quinti Horati Flacci liber de arte poetica in usum tironum linguae latinae.* Debrecini: Stephanus Margitai, 1774. 8°
12. *Statuta pro judiciis Jazygum, et Cumanorum.* Pesthini: Franciscus Josephus Patzko, 1800. 8°
13. URSINUS, Zacharias. *Keresztyén Catechismus, Az-az: A' Keresztyeni Hitnek Ágazatira Kérdések és Feleletek által való Rövid Tanítás...* Basilea: Im-Hof Rodolf János és Fia, 1760. 8°

A classisok tananyagának ismertetését, bár a *Methodussal* ellentétes sorrendben történik, mégis a Benedek László által alkalmazott rendben tartjuk célszerűnek bemutatni. A Benedek által először említett csoport a „subscribálandó partikulisták”. Itt azokra a diákokra kell gondolni, akik a karcagi iskola után a debreceni Kollégiumban folytatják a tanulmányaikat. Benedek másfél éves rectorsága alatt összesen öt ilyen diákja volt, név szerint Bodoki Márton és Veress Ferenc³² 1804-ben, illetve Szűts János, Gyulai Gá-

³² Bodoki Márton 1802 és 1804 között volt praceptor a karcagi iskolában. Karcagon (Nagykun Kerület) született, alsóbb iskoláját Debreczenben végezte, a Kollégiumban 1804. szeptember 19-én subscribált.

bor és Mészáros József³³ 1805-ben. Ezekre a diákokra különösen nagy figyelmet fordított a rector, hogy lehetőleg minden tudást átadjon számukra, amelyre a kollégiumi éveik alatt szükségük lesz. Benedek leírása alapján a napot velük kezdi, így reggel hattól hétfélig csak a partikulistákra összpontosít. A levél alapján kijelenthető, hogy a latin nyelvet viszonylag biztosan ismerik ezek a diákok, hiszen már eredetiben exponálja számukra az ókori auctorokat. A debreceni tanmenet előírja, hogy a tanítók viseljének gondot arra, hogy a tanulók hozzáférhessenek az auctorok szövegkiadásaihoz. Ezek elsősorban válogatott, oktatási célzatú textusok voltak, amelyeket a debreceni nyomdák is nagy számban nyomtattak,³⁴ és vélhetően a karcagi iskolában is ezeket használták az oktatásra.³⁵ Benedek a *Methodusszal* összhangban tanítandó művekként említi Horatius ódáit, amelyek már a 18. században is gyakran szolgáltak tananyagként a református iskolákban akár nyelvi, akár poétikai gyakorlás gyanánt alkalmazva a műveket.³⁶ A karcagi református iskolában megtalálható egy kiadás a költő ódáiból, minden bizonnyal ebből a műből taníthatott Benedek László is. Természetesen nem hiányozhattak az órákról Cicero művei sem, a *De Oratorét* is gyakran elővette Benedek az oktatás során. Cicero egyik legfontosabb szónoklattani műve kiemelt tananyagként szolgált a partikulisták és az oratorok között, és a Debreceni Kollégiumban is előírták a mű alapos megismerését.³⁷ Ahogy fentebb jelezzük, a római szónok munkájának egy példánya megtalálható a református iskola könyvtárában is, Benedek valószínűleg ezt használta a tanítás során. Az 1791-es *Methodus* szerint „a római régiségek ismerete a latin irodalommal annyira összefügg, hogy anélkül a latin szerzőket nem lehet megérteni.”³⁸ Ennek megfelelően párhuzamosan olvasták és tanulták az ókori auctorokat, (például Horatiust, Vergiliust, Pliniust, Cicerot, Phaedrúst stb.) és ismerték meg a római régiségeket. Ennek során Róma köztársaságkori történetét, a magistratusokat, illetve a társadalmi csoportok jellemzőit tanulták.³⁹ Körülbelül egyazon időből, 1796-ból ismerjük a kisújszállási iskola

---

Veress Ferenc 1802 és 1804 között volt praecceptor a karcagi iskolában. 1783. november 14-én született Matolcsón (Szatmár vm.). Alsóbb iskoláját Debrecenben végezte, a Kollégiumban 1804. szeptember 19-én subscribált. ÉLÍÁS, „Források a karcagi...”, 683, 708–709.

33 Szűts János 1804 és 1805 között volt praecceptor a karcagi iskolában. 1787. szeptember 3-án született Kisújszálláson (Nagykun Kerület). Alsóbb iskoláját Debrecenben végezte, a Kollégiumban 1805. szeptember 19-én subscribált. Gyulai Gábor 1804 és 1806 között volt praecceptor Karcagon. Szentimrén (Héves–Külső-Szolnok vm.) született, alsóbb iskoláját Karcagon végezte, a Kollégiumban 1815. szeptember 20-án subscribált. Mészáros József 1804 és 1806 között volt praecceptor Karcagon. 1787. február 13-án született Karcagon (Nagykun Kerület). Alsóbb iskoláját Karcagon végezte, de beiratkozásának nyomát nem találjuk a kollégiumi anyakönyvekben. Benedek leírása alapján inasként folytatta tovább az életét ÉLÍÁS, „Források a karcagi...”, 691, 697, 706; TtREL I. 2. 3. (71. sz.)

34 OLÁH, „A beregi oskolamesterek...”, 166.

35 A karcagi iskola jogutódja, a Karcagi Nagykun Református Gimnázium jelenlegi 1850 előtti könyvtárlományának mintegy 40%-a ezen auctorok műveiből áll, e becslésre a könyvtár leltárkönyvei alapján jutottunk.

36 G. SZABÓ, *A Debreceni Református Kollégium...*, 151–152, 404, 413.

37 Uo., 350–351.

38 Uo., 351.

39 Uo.

tanrendjét és néhány tankönyvét,⁴⁰ és a számos egyezés miatt úgy gondoljuk, hogy mi-
ként Kisújszálláson, úgy Karcagon is Nieupoort tankönyvét használhatta az iskolame-
ster, amelynek egy példánya megtalálható az iskola könyvtárában.

A Benedek által tanított következő diákcsoportról szűkszavúan írt az iskolamester.
A három *novitius orator*⁴¹ diákját a partikulisták után, tehát héttől nyolcig oktatta. E di-
ákok főleg a szónoklattant tanulták, bonyolultabb fordítási gyakorlatokkal, logikával.⁴²
Az osztályt két részre szedték, az új („novitius” – elsőéves) és régi („veteranus” – má-
sodéves) oratorokra. Itt a már említett római antikvitás ismertetése és számonkérése
mellett Caesar *De bello Gallico* című művét exponálja. Caesár gall háborúról szóló írása
is kiemelt tananyagként szolgált mind a kollégiumban, mind a partikulákban, an-
nak ellenére, hogy ezt a művet nem említi a *Methodus*. Benedek minden bizonnyal egy
debreceni, Cellarius által magyarázott kiadványt forgathatott.⁴³ Ugyancsak említi még
a *Közönséges Historia* című munkát, amelyet olvasva több könyvre is gondolhatunk.
A debreceni kollégium partikuláiban irányadóként szolgáltak a Kollégium professzo-
rainak tankönyvei. Jelen esetben Benedek utalhat Budai Ézsaiás professzor kötetére,
amely az ókortól a Bizánci Birodalom bukásáig taglalja a történelmet,⁴⁴ de valószínűbb-
nek tartjuk, hogy a bibliabeli történeteket feldolgozó, és a korszakban igen gyakran
forgatott Hübner-tankönyvre utal,⁴⁵ amelyet a kisújszállási iskolában is használtak,⁴⁶ és
a *Methodus* is gyakran emlegeti.⁴⁷ Délután kettőtől háromig a *novitius oratorok*nak stí-
lust diktál, illetve megtanítja nekik a periódusok, azaz a versekben elforduló ismétlődő
sorok írását. Este hattól hétig a *veteranus oratorokkal* foglalkozik, ekkor az iskolamester
minden bizonnyal a *Methodus* által is előírt Hieronymus Freyer *Oratoria* című művéből
olvastatja őket, amelyből megtanulhatják a szónoklattan alapjait, tehát a tropusok, fi-
gurák és periódusok használatát.⁴⁸ Végül, ezt követően javítja és olvastatja a reggel fel-
adott chriát, azaz kidolgozandó tételt.

A következőkben Benedek a *syntaxistákról* ír, akiket nyolctól fél tízig oktattott. A syn-
taxisták osztályában főleg a mondattant (az iskolamester szavai szerint *syntactica régu-
lákát*) tanulták, bonyolultabb fordítási gyakorlatokkal. Az osztályt két részre szedték, a
novitius és veteranus syntaxistákra. A mondattant a *Methodusban* előírt,⁴⁹ és a latinta-
nításban szinte egyeduralgoló Christoph Cellarius-tankönyv segítségével plántálták a

40 DÉVAI József, „Mit tanultak száz évvel ezelőtt?” in *A Kisújszállási államilag segélyezett Ev. Ref. Főgymna-
sium Értesítője az 1899–900. tanévről*, szerk. PALLAGI Gyula, 4–26 (Kisújszállás: Szekeres József Könyv-
nyomdája, 1900), 16.

41 A későbbiekben Benedek egy másik megnevezéssel illeti őket, ezért fontosnak tartjuk megjegyezni,
hogy a novitius és veteranus rhetor megnevezés is rájuk utal.

42 G. SZABÓ, *A Debreceni Református Kollégium...*, 350–351.

43 CAESAR, *Commentarii de bello gallico...*

44 BUDAI Ézsaiás, *Közönséges história. Készítette tanítványi számára* (Debreczen: Szigethy Mihály, 1800), 8°.

45 HÜBNER, *Száz és négy bibliabeli históriák...*

46 DÉVAI, „Mit tanultak...” 23.

47 G. SZABÓ, *A Debreceni Református Kollégium...*, 340.

48 Uo., 349.

49 Uo., 347.

gyermekük fejébe,⁵⁰ e mű egyik debreceni kiadását használták a karcagi iskolában is a mondattani szabályok tanítására. Az oktatás során megjegyzi Benedek, hogy a novitiusoknak ugyan még magyarul tanítja nyelvtant, de a veteranusoknál már teljes mértékben latinul, előbb megmagyarázva és példákkal ellátva, majd a diákokkal próbálgatva a mondatalkotást. Érdekes, hogy az iskolamester Phaedrus meséit is exponálja a tanulók számára, holott a *Methodus* csak az oratorok vagy rhetorok osztályában írja elő, hogy a diákok a mesék tartalmához és szereplőikhez kapcsolódó kitalált dialógusokat, vádló- és védőbeszégeket írjanak.⁵¹ Benedek László ezt a syntaxisták osztályában adja elő, amiből arra következtethetünk, hogy a diákok későbbi tanulmányait készíti elő azzal, hogy előzetesen megismerteti velük a szöveget. Phaedrus meséit minden bizonnyal egy debreceni kiadású műből exponálhatta a rector, amely megtalálható az iskola könyvtárában. Az óra végén stílust, azaz írásmódot, fogalmazást diktál nekik, többnyire abból, amit az adott órán vettek. Délután négytől ötig aztán tovább gyakorolnak a *Kis Tükör*ből. Losonczy Hányoki István nagy hatású magyar nyelvű tankönyve igen népszerű volt a református oktatásban, egészen a 19. század második feléig,⁵² ennek ellenére ez a *Methodus*ban nem szerepel használandó tankönyvként. Mivel a könyv számos kiadást megért, nem tudjuk teljes biztonsággal megállapítani, hogy Benedek László mely kiadásból taníthatott, így az első kiadás adatait vettük alapul. A magyar nyelvű tankönyvet a hittani, földrajzi, alkotmánytani és történeti ismeretek elsajátítása mellett arra használták, hogy a magyarról latinra való fordítást gyakorolják.⁵³

Az iskolamester végül a *grammatistákról* ír, akiket fél tiztől tizenegy óráig oktat. Itt főként a declinatiókat tanulták, kisebb fordítási gyakorlatokkal. Itt a legfontosabb tankönyv kétségkívül Joachim Lange *Colloquium* néven emlegetett nyelvtankönyve, amelyet főleg az alsóbb classisokban használtak, és amelyet a *Methodus* is említ mint használandó munkát.⁵⁴ E könyvet kisebb mértékben használták, mint Cellarius művét, legalábbis a fennmaradt jegyzékek alapján ezt feltételezhetjük.⁵⁵ Benedek valószínűleg egy karcagi iskolában fennmaradt kötetet használt a tanítás során. Az iskolamester ezt oly módon dolgozta fel, hogy egy fél vagy egy egész colloquiumot előbb a jobbakkal, majd a „selejtesebbekkel” mondatja fel, majd ezt gyakorolják tovább. Végezetül a syntaxistákhoz hasonlóan nekik is stílust diktál, mielőtt hazaengedi őket. Ezt követően a délutáni órára is rátér: a grammatistákat háromtól négyig tanítja ismét, ekkor a délelőtti stílusfeladatokat javítja ki, majd velük is megpróbálkozik a *Kistükör* latinra fordításával, „de minthogy kevés Deák szót tudnak még”,⁵⁶ inkább félbehagyta e gyakorlatot, későbbre halasztva.

50 Oláh Róbert is megjegyzi, hogy a „Nagy Cellarius” a beregi iskolamesterek körében is széles körben elterjedt. OLÁH, „A beregi oskolamesterek...”, 165.

51 G. SZABÓ, *A Debreceni Református Kollégium...*, 350.

52 OLÁH, „A beregi oskolamesterek...”, 167.

53 Benedek itt azt írja, hogy „a Királyokból” fordított. A *Hármas kis tükör* második részében Magyarország történetéről esik szó, itt a második könyv III. részének IV. szakára utal (*A magyar keresztény királyokról*).

54 G. SZABÓ, *A Debreceni Református Kollégium...*, 346.

55 OLÁH, „A beregi oskolamesterek...”, 165.

56 TITREL I. 2. 3. (42. sz.)

Benedek ugyancsak kitér azokra a tantárgyakra, amelyeket általánosan, minden diáknak tanított. Elsőként a számtanról ír, amelyet szerdánként és szombatonként tanít. Az alsóbb iskolákban többnyire az alapvető műveleteket, tehát az összeadást, kivonást, szorzást és osztást tanulták. A *Methodus* iránymutatóul Maróthi György *Arithmetica* című tankönyvét jelölte ki, amelyet egyébként a 19. század folyamán is gyakran használtak a tanításban.⁵⁷ Benedek minden bizonnyal a második vagy harmadik kiadásból dolgozhatott. Ugyancsak kiemeli, hogy bár az előző rector alatt az esperes, Ercsei Dániel nem engedte a vallás tanítását, ő vasárnaponként tanítja a *Nagy Káté* néven emlegetett művet. A káték kiemelt szereppel bírtak a református iskolákban, mivel a vallás alapjait ezek segítségével sajátíthatták el, de fontos megjegyezni, hogy megfelelő ábécéskönyv hiányában olvasni is ezekből tanulhattak. Oláh Róbert beregi iskolamesterek könyvtárát vizsgáló tanulmányában a leggyakoribb kátékiadványok között szerepel a baseli Ursinus-katé (öt példány). Mivel a *Heidelbergi Káté* volt az alapja a diákok vallásoktatásának, illetve a használt kötetnek magyar nyelvűnek kellett lennie, hogy az olvasás tanulására is alkalmas legyen, Benedek László valószínűleg a Svájcban nyomtatott, magyar nyelvű Ursinus-katéra utalt a levelében. Ezzel párhuzamosan azt is megjegyzi, hogy gyakoroltatja diákjaival az éneklést is. Az éneklésre az 1791-es *Methodus* külön függelékét szentelt,⁵⁸ mivel az már a korai tanulmányokban is meghatározó szereppel bírt. Itt elsősorban a zsoltárokat, énekeket tanulták és gyakorolták a diákok minden classisban: időnként ugyanis a templomban és temetések során is énekszolgálatot tettek, gyakran a kántort segítve vagy akár helyettesítve.⁵⁹

A karcagi partikulában lefolyt vizsgák Benedek László levelei alapján

Benedek László ahogy a tanmenet leírásáról, úgy a vizsgák menetéről is részletesen közöl adatokat. A tavasszal tartott vizsgák fontos szereppel bírtak az iskolamesterek életében, hiszen itt tudták megállapítani az egyházi elöljárók, hogy a rector alkalmas-e a feladatára. A tavaszi vizsgák áprilisban voltak, jellemzően József napja környékén. A számonkéréseket 1792 óta ellenőrizte egy, az egyházközség által kirendelt iskolai inspektor, aki mind a rectorokat, mind a praeceptorokat és ezzel együtt az általuk oktatott classist is hetente ellenőrizte egy városi vagy egyházi tanácstag társaságában. Az év végi vizsgákat, a classis előmenetelét, illetve a tehetséges tanuló gyermekeket legalább az egyik lelkésszel és egy egyháztanácstaggal ellenőrizte.⁶⁰

57 G. SZABÓ, *A Debreceni Református Kollégium...*, 347; OLÁH, „A beregi oskolamesterek...”, 153.

58 G. SZABÓ, *A Debreceni Református Kollégium...*, 354–362.

59 Az iskolai szabályzat pontjai a következőket írja: „az elkerülhetetlen szükségű esetekben a Cantor helyett a Templombann és a halotti temetéseknel énekeljenek [...] az Urnak szent asztalánál minden előforduló alkalmatossággal tiszta, de nem czifra öltözetben [...] megjelenjenek, és ugyanakkor [a templomban] a Cántornak az éneklésben egymást váltva segítsenek.” MNL JNSzVL VIII. 125. a. 6, 264.

60 „Notarius Láposy József Úr kineveztetik olly instructióval hogy akárkit a Bírák Uraimék közül maga mellé vévén, hirt adatván Tiszteletes Prédikátor Uraknak is, legfellyebb minden héten az Oskolat megtekintse.” Karcag REI H.

A tavaszi vizsga ismertetése előtt fontos kiemelnünk, hogy a leveleiben nem ír az oratorok examenjeiről, de a többi leírás alapján következtethetünk arra, hogy esetükben is hasonló tananyagból történhetett a számonkérés. Benedek egyébként nem panaszkodhatott az elvégzett munkájára, leírása szerint „az examenem jó volt és megditsértek”,⁶¹ ami alapján az iskolamester jól végezte a munkáját a tanév során.

A vizsgákon a partikulisták számat adtak a kollégiumi tanulmányok elkezdéséhez szükséges tudás meglétéről, így rendre visszaköszönnék azok a szerzők és műfajok, amelyeket Benedek tanított nekik a korábban leírt módszer szerint. Itt már feltételezték a vizsgáztatók, hogy a latin nyelvet kellőképpen elsajátították, így nyelvtudásukat külön nem, csak a megoldandó feladatok teljesítésében mérték. A partikulisták ennek megfelelően logikából és chriairásból, valamint Caesar és Cicero műveiből, ehhez kapcsolódva pedig a római régiségekből feleltek.

Érdekes esetre leltünk a syntaxisták vizsgájának leírásánál. Mivel a classis fő célja a mondattan elsajátítása volt, így ebben az esetben a nyelvi készségeket és a fogalmazások stílusát is vizsgálták. A számonkérés alapja itt is az év során tanult anyag volt, Benedek említi tehát Cellarius grammatikáját, Phaedrus műveit, illetve vallástanból a *Nagy Kátét*. Meglepő, hogy az iskolamester említi a *Kun Törvényeket*, mint vizsgaanyagot. Ezek alapján Benedek tanította a diákoknak a jászok és kunok történetét, valamint a Jászok (Hármas) Kerület különleges jogait is tartalmazó törvényeket. Természetesen a kun törvények nem szerepelnek a *Methodusban*, ezek belefoglalása a tanmenetbe egy helyi sajátosság. A tananyag ezirányú megváltoztatása egyedülállónak bizonyult a korban, mivel többnyire teljes mértékben a Kollégium tanrendje szerint folyt az oktatás. Az 1751-ben Mária Terézia, majd 1799-ben József nádor által megerősített statútumokat Benedek az iskola könyvtárában is megtalálható kötetből taníthatta a syntaxisták számára.

Hasonlóan alakult a grammatisták vizsgája is, természetesen ebben az esetben is a latin nyelvtan állt a fókuszban, ezt többek között stílusírással ellenőrizték. A Cellarius-grammatika mellett Lange *Colloquium*ából, illetve a *Nagy Kátéből* is felkérdezték őket. Ezen kívül itt is fellelhető a *Kunok Historiája*, ami ugyancsak a jász és kun törvényekre utal, de a grammatistáknak csak a kerületek történetét kellett ismerniük.

Benedek itt is kitér azokra a tantárgyakra, amelyekből általánosan minden diák vizsgázott, így a „számvetésre”, amelyet a Maróthi-tankönyv alapján kért számon az egyes classisok anyagának megfelelően, valamint az egyházi énekekre és a földrajzra. Ez utóbbinak különlegessége, hogy tanítása ismertetésekor nem említette. A karcagi iskolában a földrajzot a már korábban említett *Hármas Kis Tükör* című könyvből és a Budai Ézsaiás professzor keze alatt készült *Oskolai új Átlás* című munkából tanították a tanmenet szerint.

---

61 TtREL I. 2. 3. (54. sz.)

Összegzés

Igyekeztünk egy átfogó összehasonlítást végezni és párhuzamot vonni a *Methodus* és a karcagi partikula tanmenete, tanítási anyaga, illetve a partikulában lefolyt vizsgák menete között. Mivel a kisebb iskolákkal kapcsolatban igen keveset tudunk a tanított anyagról a 18. századra vonatkozóan, a legtöbb esetben kizárólag szórványosan fennmaradt könyvtárjegyzékekből tájékozódhatunk; ez igaz a karcagi iskola esetében is. Karcagon a legrégebb forrásunk a könyvtár tartalmáról 1805-ből származik, ezért is kiemelt jelentőségűek Benedek László iskolamester részletes leírásai az általa tanított anyagról.

Előzetes feltevésünk volt, hogy a debreceni *Methodus* szignifikáns hatást fejtett ki a partikulai oktatásban még a 19. század első évtizedében is. A részletes elemzés ezt visszaigazolta: nemcsak a használt tankönyvek, hanem az egyes classisokban oktatott anyag minősége és mennyisége is megegyezik a debreceni tantervben és a levelekben írtakban. Egyedül két kivételt találtunk: Benedek László a syntaxista osztályban, nem pedig az oratoroknál tanította Phaedrus meséit, valamint, hogy a kun törvények is tananyagként szolgáltak. Előbbit Benedek azért taníthatta hamarabb, mint azt a debreceni tanterv előírta, hogy előkészítse a syntaxista osztályt az oratorok tananyagára; utóbbit pedig a helyi Nagykun kerület sajátos jogállásának (szabad kerület) megismerése végett. A *Methodus* követése továbbá megmutatkozik a könyvtár 1805-ös jegyzékén is, ami ugyancsak alátámasztja állításunkat.

Forrásközlés

1. Benedek László levele nagybátyjához, amelyben leírja az iskolamesteri teendőit és étkezési szokásait (Karcag, 1804. 06. 02.)⁶²

Kedves Tiszteletes Bátyám Uram!

Azt méltóztatott írni Tiszteletes Bátyám Uram, hogy tudósítsam, mellyik órán mit, és miképpen tanítok. Egésznap munkámnak ez a rendje. – Reggeli 6–7ig exponáltam még eddig. Két ősszel subscribálandó Particulistának Horátziusnak az Ódáit, a jövő héten pedig Cicero de Oratorét fogom exponálni, amit osztán reggel exponálok, dél után ki kérem tőllök. Ezenkívül tanultatom velek a Romai Antiquitást, és a Litteraria Historiát, legelől kezdvén. 7–8ig 3 novitius Orátornak exponáltam Julius Caesárt, de bello Gallico, hasonlóképpen ezektől is, dél után ki kérvén a reggeli expositiót. Ezekkel még fordítottam a Közönséges Historiát; ezeknek is szintugy kell tanulni még a romai antiquitást is. Ezeknek oráit néha fel tserélem, minthogy vagy egyik, vagy másik megy a Templomba. 8–tizedfélig a Veteránus és Novitius Syntaxistáknak exponálok Phaedrúst, ezt könyv nélkül tanultatom velek; hasonlóképpen a nagy Cellariust, és a Syntactica régulákat; a novitiusokkal ugyan magyarul /: vagynak 14en :/ a Veteranusokkal

---

62 TtREL I. 2. 3. (42. sz.)

Deákul, elébb jól meg magyarul, és példákat mondok magam először egynehányat, azután magokkal próbáltatok. A tizedfél óra el telvén, Stílust diktálok nékik, többire abból, amit exponáltak. Ezután a Grammatistáknak exponálok Colloquiumot, még eddig hol fél, hól pedig egy egész Colloquiumot. Azt osztán először 7 vagy 8 jóval el exponáltatom, azután a selejtesebbekkel; és mindég példákat formálok belőlle, amelylyeket Deákul kell ki tenni nekik. Ezt el végezvén, Stílust diktálok nékik ugyan tsak a Colloquiumból; s míg ezt fordítják, addig a syntaxistáknak corrigálok a stílusokat XI-ig. Ekkor haza eresztem őket.

Dél után 2–3ig a Novitius Rhetoroknak⁶³ Stílust diktáltam még eddig, hanem a jövő héten a periódusok írását mutatom meg nékik, és tanítom. 3–4ig a Grammatistákat exponáltatom és reggeli Stílusokat corrigálok meg. Ezekkel próbáltattam ugyan a Kistükört fordíttatni; de minthogy kevés Deák szót tudnak még, ezt félbe hagytam, továbbra halasztván. 4–5ig vagy tovább is a Kis és Nagy Syntaxistákkal⁶⁴ Deákra fordíttatom a Kis Tükört, a Királyokat, a jobbakkal először, azután a rosszabbakkal. Azután, ami kis idő van még hátra 6ig letzkét hagyok mind a két rendbélieknek. De soha el nem mulatom a letzke ki kérését is. – 6tól fogva hétig a Veteranus Rhetorokkal⁶⁵ olvastatom és corrigálok a reggel ki hagyott propositiőről irt Chiát. – Ekkor egy kitsinyt pihenek, vagy készülök.

Ami ebédemet illeti: Délbe van, levesem néha, perkelt, néha tehénhus leves, többnyire tészta, rizskása, aprókása, köminymagos. Mindég hozatok egy font húst,⁶⁶ azt meg főzi a Gazdasszony,⁶⁷ hol tormával, hol Gulyásoson, hol ami telik azzal. Azután főzni szokott, néha borson törve, vagy lentsét vagy paszulyt, tepertőt reá. Meg esik az is, hogy bárány húst főz, minthogy azt is mérnek, fontját 2 garas egy pénz.⁶⁸ Estve van leves vagy bundás kenyér vagy tojás, salátán feljül, vagy néha sült bárány vagy téhen. De mondhatom, hogy jól főz. Ódor László Uram⁶⁹ hagyott még káposztát is és nekem adta; azt is főzetek néha. – El felejtettem még, hogy szerdán Szombaton dél után Számot

63 Más szóval a kisebb, elsőéves oratoroknak.

64 Ti. a novitius és veteranus syntaxisták.

65 Más szóval a nagyobb, másodéves oratoroknak.

66 1 magyar font tömege kb. 0,49 kg. 1 font ismeretlen fajtájú hús értéke 0,1 Rft volt 1804-ben. BOGDÁN István, *Magyarországi űr-, térfogat-, súly- és darabmértékek 1874-ig*, (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1991), 623; ELEK György, „Árak Karcagon a XVIII. század második felében”, *Zounuk, A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár Évkönyve 7* (1992): 251–266, 260.

67 A rectorok természetbeni fizetéséhez tartozott, hogy a település lakosainak és gazdáinak asszonyai főztek számukra, ennek anyagi hátterét az egyházközség biztosította. Karcag REI, *Protocollum Ecclesiae Reformatae Privilegiali Oppidi Cumanialis Kardszagujszállás Quod anno MDCCLXXXI (1781)*, 7; POCSAINÉ EPERJESI Eszter, *Református egyházlátogatási jegyzőkönyvek néprajzi vonatkozásai, 16–17. század: Tiszáninnen egyházvidék* (Sárospatak: Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, 2007), 33.

68 1 garas = 3 xr. ELEK, „Árak Karcagon...”, 253.

69 Azaz a Benedek László előtt szolgáló iskolamester. Ódor László 1802 és 1804 között szolgált rectorként a karcagi iskolában. A Debreceni Református Kollégiumba 1793-ban subscribált, ezt követően vállalt hivatalt Karcagon. Hivatali idejének leteltével 1804-ben iratkozott be a göttingeni egyetemre, majd innen hazatérve foglalta el Géresen a lelkészi állást. Ezt követően még Feldebrőn vállalt lelkészséget. ÉLÍÁS, „Források a karcagi...”, 677.

tanitok. Vasárnap pedig Nagy Kátét, minthogy a Vallást az előttem való Rektor alatt Tiszteletes Ertsei Uram⁷⁰ nem engedte meg tanítatni. Gyakorlom még őket az éneklésben is. – Így folyik az én életem; Istennek hála most nints semmi bajom; Tiszteletes Bátyám Uramnak is állandó és Friss egészségét kívánván vagyok, és maradok

Kedves Tiszteletes Bátyám Uramnak

Kardszagonn, 2. Junii 1804.

Örökre háládatos és tisztelő Ötse

Benedek László maga kezével.

P. S. Tiszteletes Tsató uram⁷¹ alázatosan kéri általam Tiszteletes Bátyám Uramat, méltóztasson tudositani a Klobusytzkiána Fundatio⁷² felől.

Címzés: Kardszagino. Admodum Reverendo ac Clarissimo Domino Domino Michaeli Benedek, Ecclesiae Reformatae Debrecinensis Pastori solertissimo, nec non Venerabilis Superintendentiae Transtibiscanae Generali Notario meritissimo Domino ac Fratris singulariter Colendissimo. Debrecini.⁷³

70 Ertsei Dániel 1763-ban subscribált a Debreceni Református Kollégiumba, ahol könyvtárnokként, majd seniorként szolgált. 1774-ben iratkozott be a baseli egyetemre, majd innen hazatérve 1777-ben foglalta el mezőtúri lelkészi állását, amelyet 1809-es haláláig betöltött. 1801-től 1804-ig a Heves-nagykunsági Református Egyházmegye főjegyzője, ezt követően pedig 1804-ben, tehát Benedek László rectorátusának évében választották meg az egyházmegye esperesévé, melyet 1809. február 5-i haláláig betöltött. Tóth Dezső, *A Hevesnagykunsági Református Egyházmegye multja: Az egyházi élet hétköznappjai*, 2 kötet. (Debrecen: Hevesnagykunsági Református Egyházmegye, 1942), 1:261–263; HEGYI Ádám, *Magyarországi diákok svájci egyetemeken és akadémiákon 1526–1788 (1798)* (Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, 2003), 61.

71 Csató Gergely 1791 és 1840 között szolgált lelkészként a karcagi egyházközségben. A Debreceni Református Kollégiumba 1779-ben subscribált, ezt követően 1786 és 1787 között Hajdúböszörményben vállalt rectorátust. 1789-ben iratkozott be a göttingeni egyetemre, majd innen hazatérve 1791-ben foglalta el karcagi lelkészi állását. 1825-ben megválasztották a Heves-nagykunsági Református Egyházmegye esperesévé, melyet 1840. október 16-i haláláig betöltött. Tóth D., *A Hevesnagykunsági...*, 265–266; Szógi László, *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon 1789–1919* (Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, 2001), 227; ÉLÍÁS, „Források a karcagi...”, 638.

72 A Klobusiczky–Pallay Fundatio egy alapítvány, amelyet Klobusiczky Pál és neje, Pallay Erzsébet alapítottak 1798-ban Sátoraljaújhelyen. Az alapítvány célja az volt, hogy támogassa azokat a Zemplén, Szabolcs, Bihar megyei és debreceni 12 éves református diákokat, akik vagy teljesen árvák, vagy egyik szülője él, de nem képes eltartani a gyermekét. BUZÁS Pál, Kovács János és Joó István, szerk., *Értesítvény a reformátusok Debreczeni Főiskolájáról, 1874–75. tanévről* (Debrecen: A város könyvnyomdája, 1875), 48.

73 A címzés az utolsó kivételével mindegyik levélben ugyanaz. Ennek fordítása: „Kardszagról. Benedek Mihály Nagytiszteletű Úrnak, a Debreceni Református Egyházközség legeszesebb lelképásztorának, valamint a Tiszántúli Superintendia Tiszteletreméltó Főjegyzőjének, a legméltóságosabb Úrnak és különösen szeretett Testvérnek. Debrecenbe.” Ahogy azt említettük, Benedek Mihály nem a testvére, hanem a nagybátyja volt Benedek Lászlónak.

2. Benedek László levele nagybátyjához, amelyben a tavaszi vizsgákról számol be és néhány zöldséget kér (Karcag, 1805. 04. 17.)⁷⁴

Kedves Tiszteletes Bátyám Uram!

Az examenban Tanítványim speciment adtak im elkövetkezendőkből; a Három Párticulisták a Logicából, Római Antiquitásból, Julius Caesárból, és Cicero oratióiból és Chria írásból. A Veteranus és novitius Syntaxisták feleltek a Nagy Kátéból, Cellarius Grammatikájából, Cellariusból, Phaedrusból, a Kun Törvényekből, és Stilust is irtak. A Grammatisták a Grammatikának Három Elsőbb részeiből, Cellariusból, Colloquiumból, a Nagy Kátéből, a Kunok Historiájából, és stilust is irtak. Ezenkívül Geographiából, Számvetésből, ének mesterségéből. Ezen kívül még exercitiumokat is irtak. Az examenem jó volt és meg ditsértek.

De Kedves Tiszteletes Bátyám Uram én magamtól most ki nem telik hogy Gál Andrásnak meg fizessek, mert ki van minden pénzem, és még őszre fizetnek. A Gazdaszszonyom is változik; és annak is fizetnem kell. Hasonlóképpen húsért is, instálom ezért Tiszteletes Bátyám Uramat, méltóztassa most le tenni helyettem a 48 Rft és 30 Xr-okat a mellyekkel neki tartozom. És mihelyt kerül hozzám pénz, mindjárt meg küldöm. Debretzenbe én nem megyek, arra is instálom tehát Tiszteletes Bátyám Uramat, méltóztasson nékem procurálni Főzni valókat, petreselymes sáfrányt, borsot, rizkását, apró kását, krumplit, tövis és murok répát, zellert, paszternákot, tormát, veres és fokhagymát, tzéklát, hogy ha vólna Tiszteletes Bátyám Uramnak, karalábét is, majd valamelly alkalmatossága bé megy a Városnak, talán kettő vagy három is, és rá bízom, hogy hozza ki. Istennek legyen hála jó egészségem van, hanem minthogy sok ujj gyermekeim vagynak, /75en/ és a húsvéti énekekre tanítottam őket, magamnak kellett velek sokat énekelni, és most Kedden reggel valóságos vért köptem 4szer, de már most nem tapasztalok semmit is. Jó egészséget kívánván maradok

Kedves Tiszteletes Bátyám Uramnak

Kardszagon, 17. Aprilis 1805.

Holtig szerető és tisztelő öttse
Benedek László maga kezével.

U. I. A most Legatustól küldött levelét Tiszteletes Bátyám Uram nem petsételte le.

Címzés: Kardszagino. Admodum Reverendo ac Clarissimo Domino Domino Michaeli Benedek, Ecclesiae Reformatae Debrecinensis Pastori solertissimo, nec non Venerabilis Superintendentiae Transtibiscanae Generali Notario meritissimo Domino ac Fratris singulariter Colendissimo. Debrecini.

74 TtREL I. 2. 3. (54. sz.)

3. Benedek László levele nagybátyjához, amelyben az új karcagi rectorról,
Balogh Mihályról ír (Karcag, 1806. 11. 01.)⁷⁵

Kedves Tiszteletes Bátyám Uram!

Szándékoztam volt az el múlt vásárkor magam is be menni, de a széna és más takarmány hordatása meg akadályoztatott; hanem két hét múlva bizonyosan be fogok menni, addig a szántás miatt nem mehetek. Akkor a mostoha fiamat⁷⁶ is be vinném tanulni, minthogy teljességgel nintsen kedve Balogh Mihály⁷⁷ elibe járni. Magam is által láttam, hogy hijjába jár elibe, a múlt esztendőben is nem tanult egyebet Kis Tükörnél, azt Deákra akarta fordíttatni, de az examenben egy sem tudta. Phaedrúst exponálta előtök, abból sem volt semmi, soha jól meg nem magyarázta nekik ahogy meg érthették volna. Tsak egy regulát sem tanított, már a gyermekek is ki kaptak rajta, és tsak Miskának hívják /: majd el beszéllek róla eleget :/. Már hát én tsak fel tettem magamban, hogy be viszem: mellyre nézve alázatosan instáljuk Tiszteletes Bátyám Uramat, ha lehetséges lesz addig, méltóztasson valami jó szállást tudakozni neki, a fizetést akármit kívánának, az Ipammal együtt meg fogjuk adni. Nagy Mihály uramhoz szeretném szállásra adni,⁷⁸ úgy közelebb lenne Tiszteletes Bátyám Uramhoz. Akkorra méltóztasson, instáljuk alázatosan Tiszteletes Bátyám Uramat, vagy kétszáz fő káposztát számunkra venni. A szalonna el engedését alázatosan köszönöm, meg szolgálom. Ha valami heverő dohánnya volna is Tiszteletes Bátyám Uramnak, instálnék vagy két tsomót. Anyám asszony majd ki hozná, /: mert attól küldöm ezen leveletem :/. Istennek legyen hála jó egészségem van, mellyhez hasonlót kívánván vagyok és maradok

Kedves Tiszteletes Bátyám Uramnak

Kardszagonn, 1. Novembris 1806.

Holtig szerető és tisztelő Öttse
Benedek László maga kezével.

75 TtREL I. 2. 3. (109. sz.)

76 Itt Láposi Józsefre, feleségének gyermekére utal Benedek.

77 Balogh Mihály 1805 és 1807 között szolgált karcagi iskolamesterként. 1777. augusztus 27-én született Érsemjénben. 1798. április 24-én iratkozott be a Debreceni Református Kollégiumba, ahol 1804-ben és 1805-ben előbb a syntaxisták, majd a rhaetorok praeceptora volt. Ugyanebben az évben Karcagra került iskolamesternek, ahol két évet szolgált. Több összetűzése volt az egyházközséggel a tiszteletlensége, valamint a rosszul végzett munkája miatt. Szolgálatát követően Nagykörösön volt professzor 1808 és 1836 között, ahol 1837-ben meghalt, egy évvel nyugdíjazása után. ÉLÍÁS, „Források a karcagi...”, 672.

78 A Debreceni Kollégiumban tanuló diákok vagy a Kollégium fennhatósága alatt álló épületeiben, vagy debreceni magánházakban laktak. Előbbi esetén ingyen vagy némi bérleti díj ellenében lakhattak, míg a magánházaknál való szállásért magasabb összeget kellett fizetni. Láposi József egy ilyen magánháznál, nevezetesen Nagy Mihály szállásadónál lakott a tanulmányai alatt. RÁCZ István, *Az ország iskolája: A Debreceni Református Kollégium gazdasági erőforrásai* (Debrecen: Debreceni Református Gimnázium, 1995), 40–41.

U. I. Egy kő sőt is méltóztasson Tiszteletes Bátyám Uram venni számunkra. Az ágostai kortsmáros Biró András mondta, hogy fel fogadná a Fiamat, de oda nem igen szeretném adni.

Címzés: Kardszagino. Admodum Reverendo ac Clarissimo Domino Domino Michaeli Benedek, Venerabilis Superintendentiae Transtibiscanae Superintendenti dignissimo,⁷⁹ Domino ac Fratri singulariter Colendissimo. Debrecini.

---

⁷⁹ A levelek címzése egyedül itt változik meg: ekkorra ugyanis már püspökké választották Benedek Mihályt. Benedek László a címzésben ezért már nem egyházkerületi főjegyzőként, hanem superintendensként szólítja meg a nagybátyját.

Vélemények Petőfi Sándorról és Táncsics Mihályról Pompéry János naplójából

---

MARGÓCSY István

Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Irodalom és Kultúratudományi Intézet,

XVIII–XIX. Századi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, ny. egyetemi docens

ORCID: 0009-0000-0341-1700

Opinions on PETŐFI Sándor and TÁNCICS Mihály from the diary of POMPÉRY János

Abstract | POMPÉRY János (1819–1884) was a renowned literary and public figure in mid-19th-century Hungary. In his diary, he provides valuable insights into the literary life and characters of the 1840s. Two fragments of his diary are published here. The first one discusses how POMPÉRY became acquainted with PETŐFI Sándor, and it offers insight into their friendship. This fragment is highly important because POMPÉRY was sharply opposed to the literary movement around PETŐFI. The second one reveals POMPÉRY's profound respect for TÁNCICS Mihály, particularly regarding his contributions to public education. This is significant as it contrasts with POMPÉRY's later disassociation from TÁNCICS, which was influenced by TÁNCICS's involvement in revolutionary activities.

Keywords | POMPÉRY János's diary, PETŐFI Sándor, TÁNCICS Mihály, 19th-century Hungary

A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Budapest Gyűjteményében található Pompéry János naplójának két kötete.¹ Az első kötet javarészt a szerző 1843-as, pozsonyi országgyűlési élményeit és véleményeit rögzíti, de a második kötetben (*Naplóm, II. Posen és Miskolcz – Bécs – Szered és Pápa – Marczalthéon. 1843 – 1844 – 1845 – 1846 – 1847*), ha szórványosan is, találhatók érdekes utalások az 1840-es évek irodalmi életére.

Pompéry János (Miskolc, 1819. június 21.– Budapest, 1884. szeptember 28.) a maga korában ismert irodalmi és közéleti szereplő volt. Makedón (cincár) származású, görögkeleti vallású családból származott. Felmenői jómódú gazdálkodók és kereskedők voltak, apja nemességet is szerzett magának. A család elszegényedett, Pompéry Pesten és Eperjesen végezte jogi tanulmányait, ügyvédi vizsgát is tett. Az 1843-as pozsonyi országgyűlésen Szemere Bertalan mellett dolgozott, majd két és fél évig Győrött Esterházy Károly főispánnál volt nevelő, a gróf fiát tanította, majd 1847-ben marcaltói ügyvéd volt. 1847-ben a királytól megújított magyar nemességi oklevelet nyert. 1848–1849-ben a magyar belügyminisztérium titkáráként működött, 1849-ben pedig a jászkunok túrkevei kerületének országgyűlési képviselője volt; 1850-ben kegyelemben részesült. Az 1850-es években folyamatosan szerepelt a sajtóban, a *Pesti Napló* munkatársa volt; 1859-től az MTA levelező tagja lett. A *Magyarország* című újság alapítója volt, egy esetben e lap sajtóvétsége miatt börtönbüntetésre is ítélték (1863). A magyar írók segélypénztára ügyében ő indította meg a mozgalmat; jelentős szerepet vitt a magyarországi biztosítási intézetek működésében propagandistaként is, s az Első Magyar Általános Biztosító igazgatóságának tagja is volt. Igen művelt, a természettudományok iránt is érdeklődő, sokat utazó ember volt (beutazta Európát Hamburgtól Rómáig, Párizstól Stockholmon át Szentpétervárig). Haláláról az Akadémián emlékbeszédet tartott Joannovics György.

Az 1840-es években folyamatosan jelen volt az irodalmi sajtóban, beszélyei, versei, naplórészletei gyakran megjelentek az *Athenaeumban*, a *Honderúben*, az *Életképekben*; 1853-ban jelentős terjedelmű, kétkötetes *Beszélyek* című könyve is megjelent. Részt vett az irodalmi életben, szoros barátságot ápolt Császár Ferencsel és Frankenburg Adolffal. Naplójában szórványosan említi társasági élményeit (1845 szeptemberében Győrben Stettneréknél Vörösmartyval találkozik, itt Vörösmarty felolvassa *Jó bor* című versét; 1846 májusában egy koncerten Frankenburg bemutatja Lisztnek; 1846 nyarán Császár lakomát ad a Zugligetben színésznők társaságában, ahol Frankenburg, Garay János is jelen van – Pompéry szerint ma ő a legjobb költő; 1846 vége felé megjegyzi, hogy a továbbiakban Császár a rágalmak miatt álnév alatt fogja kiadni *Aba* című drámáját és *Esti dalok* című kötetét, ugyanekkor dönt Hazucha Ferenc is a Vas Andor, Kelmenffy álnevek mellett; megemlíti, hogy 1846 végén Frankenburg az *Életképek* sorsát illetően „egyezkedett az ellenzék képviselőivel: Battyányi Kázmér, Ráday G., Pulszky, Teleky Laczi és Kossuthal”; majd 1847 közepén a Jókay és Vahot, valamint *Szépirodalmi Szemle* és Sükei Károly közötti vitákat „békaegérharcnak” nevezi), de részletesebb fejtegetésekbe nem bocsátkozik.

1844 végén Dardanus álnév alatt igen szigorú bírálatot írt a kortárs fiatal irodalom szerinte káros kilengéseiről:

1 POMPÉRY JÁNOS, *Naplóm*, FSZEK, B 0910/265/1, B 0910/265/2.

sokat nem szabadna elhallgatnom, főleg azon bal irányt nem, melyet ifjabb költőink kedvencz előszeretettel követni jónak látnak s mely szerint a népiességet akként kívánják kifejezni, hogy káromkodnak és virágokkal élnek, melyek a bogrács mellett csak elcsúszhatnak, de költői műben botrányosak. [...] Lehet, hogy csalódom; de hitem az, hogy a jelen szak a magyar irodalom legszerencsétlenebb időszaka, mikor minden ifjú, előkészület, hivatás és tehetség nélkül, ha már két rimet össze tud faragni, avagy emésztetlen olvasmány után egyikét gondolata van, költővé, íróvá lesz.²

A cikkben név szerint senkit nem említ meg, de az idézett kitételek miatt Petőfi – joggal – magára vette a bírálatot, s mint ismeretes, gyors és fulmináns választ adott rá: *A természet vadvirága* című versét ily alcímmel adta ki: *Dardanus-féle kritikusaimhoz*.³ Később, 1846 végén többször is szerepeltek Petőfivel együtt: mikor az *Életképek* szerkesztése válságba került, s a győri *Hazánk* átalakítása is szóba kerülhetett, Győrben, ahová a gőzhajón együtt utaztak, november 27-28-án, egy kisebb „költő-kongresszuson együtt léptek fel Petőfi, Pompéry, Lisznyai Kálmán, Frankenburg Adolf, Kovács Pál, Irinyi József, Kuthy Lajos”.⁴ Későbbi érintkezéseikről nincs adat.

Épp ezért érdekes a *Napló* azon két részlete, amely Petőfit említi:

Bánffy barátom Császárt a' magyar Goethenek tartja; szerintem Császár nem azon tűz lélek, azon emelkedő szellem, melly önkénytelen magával ragadna, de mindenütt kedves hurokon halljuk énekelni a' költőt; ő olyan, mint egy szép éji dal, melly édesen hat a' kedélyre, mellynek csendes elhaló hangjai még sokáig rezegnek a' lelkekben, míg Petőfy olyan, mint az alföld, mint a' Hortobágy, határán mint egy bűv fátyol leng a' délibáb, zenélve zúg a' nád-erdő, mellyből tarkatollú madársereg repked fel, az arany vetésből énekelve emelkedik a' pacsirta, és mire fellobog a' pásztortűz, a' távortorony harangja szaggatott hangokban hirdeti az est' közeledtét, és az esti légen át mint álmainkon átlibbenő szellem fehérlik a' tó' hatyúja és az ékes kócsag; itt a' nyájörző legény' bús nótája szaggatja meg a' végtelen csendet, amott szedett virágával tér haza a' pusztá' ifjú leánya; de szinte itt kerget a' szél ördögszekeret a' poros úton, itt roskadozik bedúlt oldallal a' rongyos csárda, 's mellette mint egy rosz rím nyikorog a' roszlábú gémes, amott szaggatott bundával kullog a' házi őr, a' veszekedő kuvasz, 's zsíros gatyájú szilaj betyár száguld a' bojtorjános farkú csikón, hej haj (?), hogy a' különféle burjánt növelő és félmérföldre terjedő ganéjdombot ne is említsem.⁵

Illetve:

2 DARDANUS [POMPÉRY János], „Belföldi levelezések – Sajóvölgye”, *Életképek* 2, 24. sz. (1844): 783–785, 783; új kiadása: ENDRÓDI Sándor, *Petőfi napjai a magyar irodalomban* (Budapest: Kunossy, Szilágyi és Társa Kiadóvállalat, 1911; reprint kiadás: Budapest: FSZEK, 1972), 31–33.

3 PETŐFI Sándor, „A természet vadvirága”, *Pesti Divatlap* 1, 25. sz. (1844), 192.

4 Az esetet részletesen leírja: MARTINKÓ András, „Petőfi útja a győri Hazánkhoz”, in *Petőfi és kora: Tanulmányok*, szerk. LUKÁCSY Sándor, VARGA János, 81–142 (Budapest: Akadémiai, 1970), 108–110.

5 POMPÉRY, *Napló*, 105 (1846. júniusi bejegyzés).

Az Életk. számára írtam egykét érdektelen sort Adolf asztalán, midőn az általam megnyitott ajtón Petőfy Sándor lépett be. Örültem, hogy vele találkoztam, mert vágytam ismerni közletről is e' minden hibája mellett is geniális költőt, ki eddig olyan volt, mint az alföld, kinek azonban legfőbb hibája volt, hogy sokat, mit magán körben felolvastván megkellett volna égetnie, kinyomatott. Őt, mint Dardanus név alatt megjegyzém, Vahot 's az újabb íróseleg bálványzása rontá el irányában, 's míg a' feltétlen dicséret kizárta a' tökéletesedés utáni vágyat, addig a' felette elmondott igazságtalan ítéletek is mint útjában konokká, úgy az ereje tüzlelke tudatában, önbecsülve daczossá tevék, 's a' sors-tól üzőtt szegény emberben, kin addig is annyi sebet ütött már az élet 's ki, mert lehetlen volt pesszimistává nem válnia, többnyire rozsz akaratra látott, az embergyűlöletet idézvéen fel, mint midőn a' gyöngy hazája, a' mély tenger, megtámadatva – színére sziklaszigetet emel. – Hidegen üdvözölt, midőn magam megnevezém, mert bennem alkalmasint Dardanus-t tekinté. Nyugtalanul járt fel 's le a' szobában, várva Adolfot, 's mert ismerni kívántam, kérdésekkel kellett ostromolnom, hogy beszédbe ereszkedjek. – Megvetéssel emlékezett bírálóiról, őt, mondá, dicséret vagy rágalom többé megnem indít, neki elég öröm, hogy ha Deákhoz megy, ez barátira nyújtja neki kezét 's keblére öleli. – Azonban még is szenvedélylyel törtki Császár 's egyúttal 'a sonett ellen is, miután az észszel, a' lélek szabadságával. a' költészet fogalmával ellenkezőbb valamit nem tud képzelni, a' vers' e' neménél, melly meghatározza a' korlátot, min tul a' költő lelke nem terjedhet – közbe közbe szöve az első sonettíró ellen egykét mennydörgést. Szegény Dante! „A' sonett ép olyan – mond – mint midőn (gondolkozik) midőn egy szomjas embernek egy itcze bort tesznek elé 's annál többet innia nem szabad. – Elmosolyodtam a' hasonlaton és én a' sonettet a lovardához, azon körhöz hasonlítottam, mellynél nagyobb kört a' lo' minden erejét megfeszítése mellett sem futhat, mindig ugyanegy körben kényelmesen futni. – A' véletlen ugy akarta, hogy az nap Császárnál ebédelvén, asztalán ép a' Kisfaludy Társ. által kitűzött sonett jutalomra érkezett 4 pályaműt találjam. – Mindjárt eszembe jutott Petőfy hasonlata. – Addig beszélgettünk, míg végre megszelidülve 's barátságosan vált el, másnap, m. m. (?) 25én a' tüzlelkű kis korhelylyel Lisznyayval a' gőzösön volt Petőfy, itt még jobban megismerkedtünk 's Győrött hol 3 napot mulattak, barátok levénk. Egy becsületes kebellet több szeret ismét 's e' kebel egyszersmind legjelesb költőink' egyikének aranybányája, melylyből annyi kincset emelt már ki. Mint gyönyörű dalai, hiszem, barátsága is fog nekem örömet szerezni. – Hát a' kis Priprinye (?), az én tékozló barátom, a' virágnyelvű Lisznyayról mit se szóljak? E' jó fiú engem mondhatlanul szeret, és én örülök a' tüzlélek ragaszkodásának, mert ő minden hibája mellett is áldott jó fiú. Mi sokszor emlékezem meg vele Máriámról! hisz Lisznyay volt, ki Máriám' édes anyjának Pozsonyban bemutatott.⁶

*

A következő irodalmi érdekességű bejegyzés Táncsics (ebben az időben még Stancsics) Mihályról szól, akivel 1846 nyarán véletlen találkozás során ismerkedett meg. Itt Poméry rendkívüli rokonszenvvel írja le Táncsics alakját és nemzetnevelő nézeteit, bár az

6 Uo., 115–116 (1846. decemberi bejegyzés).

figyelemre méltó, hogy Táncsics radikális, lázadó társadalmi elképzeléseiről egy szót sem szól (lehet, hogy műveit még nem olvasta):

Azonban barátim' koszorúja mellyről bővebben írtam az Életképekben, két illatozó virággal gazdagula; értem a' derék Csatóty Ottót (Kovách Laczit) 's a' római jellemű Stancsicsot, kivel jun. 26án találkoztam először Frankenburgnál. – Stancsics minden pessimismusa mellett is a' legnemesebb szívvel s a' legáldozóbb emberszeretettel bír. Valaha minden vagyona egy tehénbül állott, melly családját táplálta, 's ő csak hogy Kosuthon segítsen, e' tehéntül is megvála, ő kinek nem volt semmije. De tekintsük ez ember egész életét, melly küzdés és önfeláldozás szakadatlan láncolata, 's igazolva találandjuk nála azon állítást, hogy nagyot, de semmit, mi áldást árasztthat kis körre vagy az egész emberiségre, a' mint az erő nagyobb vagy kisebb, a'nyit a' kor méltányosabb vagy figyelmetlenebb a' nem mindennapi jellemek iránt, azomban semmit sem vihetünk véghez bizonyos rögeszme nélkül, legyen ez bár a' világ ítélete szerint, ábránd vagy órült vágy. Ki egy célra nem függeszti szemeit, az a' sok felé ágazó úton eltéved, a' sok kerengés elfárasztja, 's útja felén kidől siker 's haszon nélkül. – Stancsics husz éves volt majd nem, midőn a' betűket kezdé ismerni, elébb a' faluban mellyben született, mezőn és istállóban tölté életét, de valaha istállóban az emberek' legnagyobbika Jezus született, Judda üldözése nem ölhetette el benne az isteni szellemet, 's a' nap kitört, fényt terjesztve a' félvilágra, így Stancsics sem élheté le ott napjait hová taszítá őt egyideig a' sors, mellynek szeszélyei megfoghatatlanok 's elnyomhatlan sovárgással ismeret után indult el – iskolába. Már itt lehet bámulnunk a' rendkívüli kitartást, a' férfiú erőt, melly lankadni őt nem engedé, helyzete annyi apró gyermekek közt bár mi szégyenítő is volt, azonban bámulatunk tiszteletté változik ha őt már mint író, – családtyát keressük fel. Stancsics, maga is az elbutított, 's a' neveletlen nép' gyermeke, mélyen érezve az átkot, melly e' hazára a' nép' kiskorúsága, neveletlen állapotából származik, minden erejét annak nevelése, ismeretterjesztésre és sorsának (köréhez képest – írói tehetsége szerint) javítására fordítá; ezért a' nép számára több apró kézi könyvet íra, a' nép' jólétét előmozdító törvényes intézkedések' életbeléptetése felől értekezett és minden a' legújabb időben értelmiség és szabadság érdekében megjelent és többnyire üldözött röpirat tőle van, így p. o. a' földművelési ipar emelkedésének módjáról, mint állítják, a' sajtószabadságról értekezett; e' munkákban, igaz, sok ábrándosság, sok izgató elem van, de ennek kútforrása nemes, Stancsics' emberszerető szíve 's világosság és értelmiség, meg szellemi szabadság után törő lelke. És lehetlen itt ellentétbe nem állítanom e' derék férfiút hazánk' magas arisztokrátiájával! Stancsics a' haza' árva gyermeke, a' törvény nem adott neki jogokat, csak kötelességet rótt reá, de ő szereté a' magyar eget, melly fölé boltozott, a' földet, mellyet izzadó tenyérrel kellett feltörnie, hogy éljen, imádtá a' hazát, mellyet szerencsétlennek tudott, 's ez imádatában oltárt emelt szívében a' hazának, 's erre áldozta fel minden erejét. Nélkülözésben tölte el napokat, éveket, kínos éveket a' szó' teljes értelmében, és éhezett, és éhezett családjával, asztalán gyakran megfogyatkozott a' kenyér és só, egyedüli étke az öntermesztett burgonya volt és illy napok, évek alatt a' legszenetebb czállal írva munkáit, néhány filléren árultatá – csak hogy terjedjenek, és velök az ismeret. – És míg Pest' külső városának egyik legtávolabb telkén e' férfiú éhezett, addig

aristokratiánk, a' hazának ez édes gyermeke Bécs és Pesten érzéki örömben merülve élte le napjaikat. És hány gondolt e' sok választott közül a' szegény hazára? Egynehány, ez-reiből néhány futva dolgoza a' szegény hazának, s dicsőség lón jutalma, Stancsics életét, mindenét a' hazának szentelvé, s' jutalma – mi lón? Csak kevesen ismerik nevét, még Császár is örjögőnek tartja e' legnemesebb kebelt, csak kevés, tán egyiket kalap emelkedik fel előtte tisztelettel, pedig az egész arisztokratia összes koronája nem ér fel e' férfiú fejével, mint egy darab gyémánt többet ér egy darab palakónél. De e' kor csak álfény után indul, az aljasodás úgy be ette magát egész státuséletünkbe, hogy kötelességteljesítés, sőt a' vétek' el nem követése is erénynek neveztetik, és, mert épp az ellentétek szoktak találkozni, teljesítése annak, mi nem kötelesség, mi más korban erénynek tartatna, örjögőségnek kereszteltetik el. De e' nép nevetve beszéli most el az éhező palócz' történetét is, s a' historicust, ki feljegyzé fillérhazafiságunkat, elfeledve a' becsületes ember' nevét, ki önkíeheztetésével akarta Budát a' töröktől bevenni. És mi e' kis anecdoton nevetünk, nem sejtve, alatta mi satyra rejtezik a' kötelességfelejtő arisztokrátiára, melly most a' hazáért csak enni és elmámorolni tud. – Volt egy lelkes hölgy, Szisziányi Euphemie – isten nyugtassa – ki Stancsicsnak, mint nyelvmesterének 5000 pfrot végrendelkezett, és ez iránt most a' czudar rokonokkal perelnie kell. – Miért nem segíthetek én e' derék férfiún, segítségem ő elfogadná, evvel meg nem sérteném a' nemes kebelt, melly, miután hason esetben szinte így cselekednék mással is, ezt kötelességnek tekintené embertársunk iránt. – Stancsics helytelennek tartja e' kifejezést: „népnevelés”. Ő általános nevelést lát szükségesnek, mert szerinte nemcsak egyedül a' nép neveletlen, több kötelességfelejtésre találunk fent, mint a' nép közt, pedig mívelt, nevelt ember kötelességét teljesíteni szokta. – Stancsics pessimismusa abban is nyilatkozott, hogy megvetéssel beszélt a' németről, mellynek nagy szellemeit ő is tiszteli, de történetünk miatt a' német nevet nem tudjuk Ausztriától, multunktól elválasztani, aztán ott áll a' tehetetlen nagy Germania. – Engem első pillanatban tegezett, irántam bizalmas lón, én őt igen tisztetem.⁷

Mindez azért érdemel különös figyelmet, mert az itt megjelenő együttérzés a későbbiekben, úgy látszik, teljesen megszűnt, s Pompéry elzárkózott Tánccsictól. 1863-ban ugyanis, mikor Pompéryt sajtóvétség okán börtönbe zárták, épp Tánccsics börtöne mellett kapott helyet, de a Tánccsicsal való érintkezéstől teljes mértékben tartózkodott. Amint Tánccsics írja önéletrajzában:

Ekkor zárták be Jókait sajtó vétség miatt, kit éppen a fölöttem levő börtönszobában helyeztek el. Őt többen látogatták meg, de mindegyiküknek be kellett nevéit írnia; velem egész ottléte alatt háromszor találkozott. Látogatói közt családom számára 20 frtot gyűjtött; attól fogva politikai lapját is küldötte; szóval ő mindig jóindulattal viseltetett családom iránt, ha velem nem igen rokonszenvezett is. Nemsokára Jókai kiszabadulása után Pompéry János került be, s a mellettem levő börtönbe zárták; ő soha egy szót sem váltott velem; amolyan fertály-mágnási szerepet erőlködött játszani, azért restellt velem, mint proletár-demokratával érintkezni. Hallám fiát oktatni, mondván neki: tanulj, mert más-

7 Uo., 101–104 (1846. júniusi bejegyzés).

ként disznópásztor lesz belőled. Pompéri a „Magyar ország” című lapot adván ki, kegyes volt feleségemnek megígérni, hogy nekem szolgál velem, ha leányom minden számért elmegy. Nem tartottuk érdemesnek oly hosszú útra fáradni érte.⁸

*

Pompéry naplói az irodalomtörténeti szakirodalom számára ismeretlenek voltak, Kiss József sem foglalkozott velük, pedig a *Petőfi-adattárban* a Pompéry-levelezés több darabját is ismerteti. A *Napló* első kötete bizonyára tanulságos lehet a történészek számára, mert nem kevés leírás található benne az országgyűlés nyilvános és nem nyilvános működését illetően. – A szövegeket betűhíven írtam át, egy-két helyen a bizonytalan olvasat miatt (?) jelet alkalmaztam.

---

8 TÁNCICS Mihály, *Életpályám*, szerk. CLAIR Vilmos, 4 kötet, Tánics Mihály művei 4–7 (Budapest: Heckenast Gusztáv–Müller K., 1873–1885), 4:174.

Tóth Árpád két dedikációja

Köztük egy ismeretlen versrögtönzéssel

BÍRÓ-BALOGH Tamás

Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Kar, Alkalmazott Pedagógia Intézet,
Tanítóképző Tanszék, főiskolai docens
ORCID: 0000-0001-5808-2780

Two inscriptions by TÓTH ÁRPÁD. Including an unknown improvisation in verse

Abstract | The literary historical perception of TÓTH ÁRPÁD (1886–1928) has changed significantly in recent decades. While he was once considered one of the most important authors of the journal *Nyugat*, he is now referred to as a “second-rate” poet. Literary historians base this on cultural policy grounds. That is precisely why he is less written about today. In the 1950s and ’60s, his complete oeuvre was explored, but since then literary historians have practically been ignoring him. However, he is still loved by his readers and book collectors, and his signed books and manuscripts sell for very high prices at auctions.

This essay was also written with the aim of breaking the professional silence surrounding TÓTH ÁRPÁD. It examines two signed copies, one of the book *Hajnali szerenád* and the other of *Lomha gályán*. The paper outlines the genesis of the two dedications and places the recipients in TÓTH ÁRPÁD’s network of literary contacts. The first dedication is mainly biographical: when the poet was still teaching in 1913 (being a home tutor), he gave the book to a relative of his employer as a wedding present. It was a polite gesture. The other, however, is decidedly literary: it enriches the poet’s oeuvre by including a playful dedication in verse. This small, improvised poem was previously completely unknown.

Keywords | TÓTH ÁRPÁD, inscription, literary network, occasional poem, biographical document

Tóth Árpád irodalomtörténeti megítélése erősen változott az utóbbi évtizedekben. Míg Schöpflin Aladár 1917-ben még „az új magyar líra” egyik „legtisztábban és legszebben szóló” költőjének tartotta,¹ Margócsy István az *Élet és Irodalom* 2023. kárcsonyi számában már csak a „tisztas másodvonalbéli írók” közé sorolta (Gyöngyösi István, Bajza József és Sarkadi Imre társaságában),² és egy korábbi beszélgetésben ki is fejtette ennek okát, illetve azt, hogy Tóth Árpád valójában sohasem volt elsővonalbeli költő. Abban a beszélgetésben Tóth kánonbeli helye a vidékiség kapcsán került szóba, miszerint a *Nyugat* első generációjából azok a vidékről indult költők kanonizálódtak, akik Budapestre költöztek (például Ady, Babits, Kosztolányi), és a velük együtt indult, de vidéken maradt költők (Juhász Gyula és Tóth Árpád) ismertsége és elismertsége már életükben csökkent. Ma pedig már alig beszélnek róluk érdemben. Erre a felvetésre válaszolta Margócsy:

Eszerintem nem elsősorban a vidékiséggel függ össze. Hanem azzal, hogy a hatvanas években, amikor már enyhébben építették föl a szocialista irodalom kánonát, akkor a *Nyugat*-ból Tóth Árpádot és Juhász Gyulát messze túlpreferálták, hisz tizenkilencben mind a ketten szerepet vállaltak, művekkel is képviselték magukat. És emiatt Babits és Kosztolányi nem volt érettségi tananyag, de Tóth Árpád és Juhász Gyula igen. És nyilván ennek a hatása volt az, hogy pár nemzedék úgy nőtt fel, hogy ők első osztályú nyugatosok, aztán egy idő után ez kikopott. Itt volt egy erős politikai túlpreferencia.³

Mindez egybevág azzal, hogy ennek a két életműnek készült el a kritikai kiadása (Juhászé egy kötet híján), a hozzájuk tartozó vagy egy nagy-, vagy több kisebb részmonográfiával.⁴ És igaz az is, hogy ezeknek a filológiai munkáknak javarésze az 1950-es, '60-as években folyt.

A látványos és befejezettnek, teljesnek tűnő földolgozottság teremtette meg annak illúzióját, hogy már minden munkát elvégzett velük kapcsolatban az irodalomtörténet-írás, s ez magával vonzotta azt, hogy sem a Juhász-, sem a Tóth-kutatás nem tudott fölmutatni azóta sem relevánsan újat hozó filológiai eredményt. A szegedi „lo-

1 SCHÖPFLIN Aladár, „Tóth Árpád”, *Pesti Napló* 68, 106. sz. (1917): 11.

2 MARGÓCSY István, „Hogyan lehet látnunk Petőfit? A Petőfi Irodalmi Múzeum *Költő lenni vagy nem lenni* című kiállításáról”, *Élet és Irodalom* 67, 51–52. sz. (2023): 25.

3 MARGÓCSY István, „A kultusz fenségétől a karnevál parodisztikus játékaig: Bíró-Balogh Tamással és Nyáry Krisztiánnal Margócsy István beszélgetett”, *2000* 28, 3. sz. (2016): 5–22.

4 TÓTH ÁRPÁD, *Összes művei: 1. Költemények; 2. Műfordítások; 3–4. Próza művek; 5. Levelei*, szerk. KARDOS László és mások (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1964–1973); és KARDOS László, *Tóth Árpád* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1955, bővítve: 1965); JUHÁSZ Gyula, *Összes művei: 1–3. Versek; 4. Elbeszélések, színpadi művek; 5–8. Próza írások; 9. Levelezése I.*, szerk. PÉTER László, ILIA Mihály és mások (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1963–1981); KISPÉTER András, *Juhász Gyula* (Budapest: Művelt Nép, 1956); SZALATNAI Rezső, *Juhász Gyula hatszáz napja* (Budapest: Magvető Kiadó, 1962); PÉTER László, *Juhász Gyula a forradalmakban* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1965). Itt kell még megemlíteni utóbbi „monográfiapótló”, hatszáz oldalas cikkgyűjteményét: PÉTER László, *Juhász Gyula: Válogatott írások* (Budapest: Argumentum Kiadó, 2005). De éppen ez a szétaprózás eredményezte azt, hogy az igazi nagymonográfia még hiányzik Juhász Gyuláról.

kálpatrióta” helyi kutatók időnként írnak róla ezt-azt, de Tóth Árpád ennél rosszabb helyzetben van Debrecenben, róla gyakorlatilag teljes a hallgatás. Még bulvárosítani is nehéz, hiszen egyetlen nő, ráadásul a felesége mellett élte le nyugalmas, botránymentes életét, és nyugodt, nem erőszakos halált halt. Erre utalt Schöpflin is már idézett írásában:

Tóth Árpádnak halk hangokra, intimitásokra berendezett egyénisége, elvonult élete mintha arra volna berendezve, hogy megnehezítse ismertté válását. [...] Azt lehet mondani, elbűvik betegségével, amelyet pedig lírai költőnek [...] igen jól lehetne értékesíteni részvétre fogékony lelkek megnyerésére.⁵

Hosszú évek alatt mindössze két írás foglalkozott vele érdemben: Szénási Zoltán egy Babitsékkal folytatott frivol költői játék közben született és Szabó Lőrincről szóló,⁶ Kardos András pedig egy Lukács Györgyről írott versét közölte.⁷

Alábbiakban Tóth Árpád két dedikációját adom közre: közös bennük az, hogy a költő életrajzához és életművéhez is adalékok.⁸ Az első inkább kapcsolathálózatához, utóbbi pedig inkább életrajzához húz egy-egy új vonást; ráadásul a második darabban még egy alkalmi bökvers is található. Tóth Árpád dedikált kötetei ritkán bukkannak fel a piacon, újabban megnőtt irántuk a gyűjtői érdeklődés. Mondhatni, szerencsére, mert legalább ennyi „megmaradt” neki: ha az irodalomtörténeti kánon élvonalából le is csúszott, az olvasói megbecsültsége mellett a könyvgyűjtők egyre jobban kedvelik a dedikált köteteket, kéziratokat. Mert kétségtelen, hogy a kánon és a bibliofil könyvpiac sok esetben összefügg, s a piac követi a kánon diktálta irodalmi érték meghatározást (például Nemes Nagy Ágnes könyvei-kéziratjai esetében határozottan ez figyelhető meg), de Tóth Árpádnál inkább a könyvészeti ritkaság a döntő: a gyűjtők nem vesznek tudomást Tóth Árpád irodalmi értékének devalvációjáról, esetleg nem is tudnak róla, vagy talán pusztán csak kedvelik Tóth Árpád verseit.

5 SCHÖPFLIN, „Tóth Árpád”, 11.

6 SZÉNÁSI Zoltán, „Tannhäuserék a Veneziában: Egy frivol költői játék dokumentumai Szabó Lőrinc hagyatékából”, in *Doromb: Közköltészeti tanulmányok* 8, szerk. Csörsz Rumen István, 453–465 (Budapest: Reciti Kiadó, 2020).

7 KARDOS András, „A lélek és a tormák: Tóth Árpád ismeretlen verse Lukács Györgyről”, *Élet és Irodalom* 67, 10. sz. (2023): 6.

8 Az első kötet (*Hajnali szerenád*) az Antikvárium.hu 2023. február 26-án zárult 18. Dedikált könyvek és kéziratok árverésének 211. számú tételeként kelt el, a második (*Lomha gályán*) pedig az Antikvárium.hu vezetőjének, Chovanecz Balázsnak magángyűjteményében található, akinek ezúton köszönöm a segítségét.

A *Hajnali szerenád* nemrég felbukkant példányának ajánlása így szól:

Fényes Piroskának / baráti kézszorítással / Tóth Árpád / Svedlér, 913, juni 19.

Nem irodalmi darab: a dedikáció címzettje nem irodalmi személy, nevét az irodalomtörténet-írás éppen csak hogy feljegyezte – annál izgalmasabb kérdés, hogy a költő miért adott neki mégis az első könyvéből nem sokkal annak megjelenése után egy példányt.

A *Hajnali szerenád* – Tóth Árpád debütáló kötete – 1913 tavaszán jelent meg, a *Corvina* című könyves szaklap 1913. április 10-én adott hírt róla. Tóth ekkor még a *Debreceni Nagy Újság* munkatársa volt, de a lap – kétévi működés után – megszűnt, és a költő rendszeres jövedelem nélkül maradt. Ősztől viszont már újra állásban volt: Budapesten lett házitanító, Bródy Sándor (1868–1923), a Magyar–Osztrák Szénkartell elnökének fiait tanította (aki természetesen nem azonos a jóval ismertebb Bródy Sándor [1863–1924] íróval).

A két munka – és a két város – közötti nyarat Tóth a Szepes vármegyei, ma Szlovákiában található Svedléren töltötte, ahol 1910-től kezeltette nyaranként tüdőbaját. (Egyik volt gimnáziumi társa, Schötlag Alfréd szüleinek volt itt gyógyüdülője; és a költő, aki 1920-ig járt ide rendszeresen, nászútra is ide jött, és több verset is írt a jó levegőjű helyen.) A dedikáció arról tanúskodik, hogy már a nyár elején megtudhatta, hogy őstől a Bródy család alkalmazásában fog állni. A dedikáció címzettje ugyanis ennek a családnak a tagja volt.

Fényes Piroška (1891–1968) édesapja dr. Fényes Vilmos ügyvéd, édesanyja Bródy Gizella volt. Gizella pedig testvére volt Bródy Sándornak; a címzett tehát a költőt alkalmazó családfő unokahúga volt. Tizennégy évesen – kitűnő tanulóként – ő mondta az ungvári magyar királyi állami polgári leányiskolában a végzősök búcsúbeszédét.⁹ Mint minden jól nevelt úri kisasszony, járt tánciskolába, tanult zenét és éneket, már fiatalon részt vett különböző társadalmi rendezvényeken, esteken, bálakon, ahol szavalt és/vagy zongorázott – ezekről a sajtó is hírt adott.

1913. április elején jegyezte el Sándorfi Kamill (1880–1953, 1931-től Sándorfy) királyi aljárásbíró,¹⁰ későbbi jogi szakíró, egyetemi tanár. Az esküvőre pár hónappal később, a menyasszony családjának városában, Ungváron került sor, a pár 1913. június 29-én kötött házasságot. Az eseményről, amely megmozgatta a helyi társadalom színe-javát, a lapok is beszámoltak:

Ragyogó családi ünnep színhelye volt tegnap délben a neológ izr. hitközség Megyeház téri imaháza, hol Sándorfi Kálmán [helyesen: Kamill] dr. budapesti VI. ker. kir. járásbíró tartotta esküvőjét Fényes Piroskával, Fényes Vilmos dr. ügyvéd és neje Bródy Gizella le-

⁹ DEÁK Gyula, szerk., *Az Ungvári M. Kir. Áll. Polgári Leányiskola Értesítője az 1905–6. iskolai évről* (Ungvár, 1906), 27.

¹⁰ „Házasság”, *Budapesti Hírlap* 33, 82. sz. (1913): 11.

ányával. Az egyházi szertartást megelőzőleg Fincziczky Mihály polgármester lendületes beszédben adta össze az ifjú párt. Az egyházi szertartást dr. Klein kassai rabbi végezte, ki magas színvonalon álló, tartalmas eszmékben gazdag beszédet intézett az ifjú párhoz. Az esküvőn a hozzátartozókon kívül a vármegye intelligenciájának színe-java volt jelen, kik üdvözlésükkel elhalmozták az új párt és hozzátartozóikat.¹¹

Ez az az időszak, amikor a *Hajnali szerenád* megjelent, és Tóth Árpád dedikált egy példányt Fényes Piroskának, aki a dedikáció kelteztéskor még éppen csak jegyese volt későbbi férjének. Tóth Árpád ugyanis nászajándékként küldhette könyvét az irodalom iránt is érdeklődő fiatal nőnek, ehhez viszont értelemszerűen tudnia kellett a leendő frigréről. Gesztust gyakorolt, pozitív benyomást érve el ezzel későbbi munkaadójánál, s talán a család több tagjának is küldött a kötetből dedikált példányt.

A dedikáció címzettjét ekkor még nem ismerte személyesen, de később minden bizonnyal találkozottak: a költő négy évig állt a család szolgálatában.

Bródyék a Gresham-palotában laktak, és Tóth Árpád minden délután föl járt hozzájuk. [...] Andort a leckéiben segítette, de Pállal, aki lelkes rajongója volt az új magyar irodalomnak, inkább az idősebb, műveltebb barát módjára bánt: beszélgettek, olvasgattak, vitáztak. [...] Másutt is vállalt házitanitást, de igazában csak Bródyéknál érezte magát otthonosan, biztonságban.¹²

Fényes Piroska és férje a házasságkötés után továbbra is Budapesten éltek, Piroska különböző társadalmi szervezetekben (Nőegylet, Veres-Kereszt stb.) vállalt szerepet. Két gyermekük született, Marianna (1918–1946) és Kamill (1920–2006), a későbbi kémikus, egyetemi tanár. Lányuk korai halála (1946) után férjével éltek tovább, majd annak 1953-as halálával egyedül maradt. Fia, Kamill, már a negyvenes évek óta külföldön, Franciaországban és Kanadában élt. 1968-ban a párizsi Pierre és Marie Curie Egyetem vendégprofesszora volt, és Fényes Piroska ekkor szintén Párizsba költözött egy időre. Itt is halt meg, 1968. március 8-án, de „hamvaiban hazatért” Magyarországra, temetése április 9-én volt a Farkasréti temetőben.¹³

*

Tóth Árpádot a társasági kapcsolat mellett egy szomorú esemény költőileg is a Fényes családhoz kapcsolta. 1915. május 30-án, 22 éves korában tüdővészben meghalt Fényes Lenke (1893?–1915), Piroska húga. A rákoskeresztúri temetőben található nyughelyének „kövét [...] Tóth Árpád baráti felirata ékesíti”:

11 „Házasság”, *Határszéli Újság* 6, 26. sz. (1913): 4.

12 KARDOS L., *Tóth Árpád* (1965), 155.

13 „Halálkozás”, *Magyar Nemzet* 24, 80. sz. (1968. ápr. 4.): 4.

Ifju virág volt, mit se tudott lét viharáról,
S máris törve pihen, s törve sir érte szívünk...

A disztichont – és még két alkalmi verset – Tóth Árpád egyik családi tanítványa és későbbi barátja, Bródy Pál (1898–1978) tette közzé.¹⁴ Az ekkor *F. L. úrleány sírkövére* címet kapott vers három másik változata is ismert, azokat a költő 1915. június 6-án küldte a gyászoló apának.¹⁵

2

A *Lomha gályán* 1917 áprilisában jelent meg,¹⁶ most előkerült példányába a költő ezt a kétsoros kis alkalmi verssel „megfejtelt” dedikációt írta:

Egy *svedléri* bölcs mondás:

[„]Kedves Márta, szép a lórum (,vér”-lórumot gondol(ok))
De azért a költészet sem épen utolsó dolog_ _”

Emlékül a Pádival töltött lórum-estékre; 1917 X/19

Tóth Árpád

Sajnos a könyvkötő lemetszette az idézett „bölcs mondás” első sorának legvégét (így azt csak kikövetkeztetni lehetett), de így is jól felfejthető: Tóth Árpád a kártyajátékot és a költészetet állítja szembe egymással benne. Természetesen álmondásról van szó, ilyen nem létezik, Tóth Árpád találta ki s verselte meg, vélhetően egy ma még nem azonosított Márta nevű ismerősével való kártyázás közben. (A kezdő idézőjelet maga a költő hagyta le.)

A beírt vers teljesen szabályos, két tizenöt szótagos sor, belső tagolással: 8||7a – 8||7a. Trochaikus tendencia, ugyanakkor ütemhangsúlyos is – azaz szimultán verselésű. Tóth Árpád „címet” is adott neki: *Egy svedléri bölcs mondás*.

A lórum egy olyan egyszerű, 32 lapos magyar kártyával játszott kártyajáték, amelyet négy személy játszhat, s célja az, hogy a játékosok kezéből minél hamarabb elfogyjanak a lapok. Ennek céljából pedig – mivel rájöttek, a Svedlénen található paklikkal már nem lehet rendesen játszani – Tóth Árpád szinte napra pontosan a dedikáció keltezésénél egy hónappal korábban, szeptember 18-án levelet írt volt tanítványának, ekkor már barátjának, Bródy Pálnak, s kérte: „Andinak [Bródy Andor] mondd meg, hogy addig is, míg írhatok, üdvözlöm, s kérem, küldjön azonnal vagy 3 csomag magyar kár-

14 BRÓDY PÁL, „Tóth Árpád hagyatékából”, *Nyugat* 21, 23. sz. (1928): 765.

15 TÓTH ÁRPÁD, *Levelei*, szerk. KOCZTUR Gizella és KARDOS László, Tóth Árpád összes művei 5 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1973), 75–76. (A továbbiakban: TÁL.)

16 „Újonnan megjelent magyar könyvek”, *Corvina* 40, 10. sz. (1917): 45.

tyát, mivel az itteniek már őskori ragacs-leletekhez hasonlíthatnak.¹⁷ Két hét múlva azonban, mivel kérése nem teljesült addigra, meg kellett ismételnie azt: „Írok majd Andor úrnak is, ki úgy látszik, addig nem akar megkönyörülni zsíros és bacillusos kártya-viszonyainkon”.¹⁸ Ezt követően viszont már nem hozta többet szóba leveleiben, tehát közben megkapta a friss paklikat, így Mártával már azokkal tudtak játszani. Jól érezték közben magukat, „szép a lórum”, írta a költő a dedikációba.

Ugyanakkor szembe is állította vele a költészetet, miszerint az „sem ép[p]en utolsó dolog”. Ekkor a költő már kétkötetes, nem sokkal korábban jelent meg a második versgyűjteménye, s a kártyakéréssel kapcsolatban már idézett egyik levelében nemcsak a túlon túl használt paklikról ír, hanem arról: „Ami engem illet, [...] új, különös események itt nem teremnek. Verseket írok, a Naplóba meg a Nyugatba is küldtem. Van köztük szép is.”¹⁹ És hogy mennyire komolyan gondolta mindezt (a költészetet), arra talán legjobb bizonyíték egy éppen ekkoriban, október 2-án pártfogójának és munkaadójának, a *Pesti Napló* tulajdonosának, Hatvany Lajosnak írt levele:

valóságos kényszerképzetem, hogy holmi hibás szedéssel agyonütik a verset derék szedőink. Pl. félek attól, hogy A régi házban az első strófa „agg” szavát „agy”-nak szedik, ami rémes lenne! Azután meg, mint eddigi verseim szedéséből látom, a Naplónál nem ügyelnek az ékezetekre! Így aztán a jeles jámbusokból sánta trocheusok lesznek a szedő kezén. Az Elégia szedése tele volt ilyesmivel. Nagyon kérem Önt, hogy legalább a *rímek* ékezesét ne engedje elrontani. Például A régi házban a negyedik strófa két szélső ríme: „*búsulj*” és „*bús új*” – itt a *bús*-tagnak okvetlen hosszú ékezetűnek kell lenni, tehát semmiképp sem szabad „busulj”-nak meg „bus új”-nak szedődni!²⁰

És persze ugyanezt igazolják maguk az ekkoriban írt és/vagy megjelent versei,²¹ amelyek szintén azt mutatják, valóban „komolyan” gondolta a költészetet.

*

Tóth Árpádot sokan csak bús, elégikus hangjáról ismerik, akinek versei a már egyre súlyosbodó betegség árnyékában születettek. De 1917 nyarán-őszén még jó „formában” volt. Májusban végre feleségül tudta venni Lichtmann Annát, akivel ekkor hat éve ismerték egymást, megjelent második verseskötete, állandó munkát kapott Hatvany Lajos napilapjánál, a *Pesti Naplónál* és a formálódó irodalmi folyóirat, a szintén Hatvany-tulajdonú *Eszendő* egyik szerkesztőségi székének is várományosa volt.

17 TÁL, 157.

18 TÁL, 158.

19 TÁL, 157.

20 TÁL, 159–160.

21 Tóth Árpád, „Elégia egy rekettyebokorhoz”, *Pesti Napló* 68, 225. sz. (1917): 9; „Szeptember”, uo., 231. sz. (1917): 15; „Spleen”, uo., 237. sz. (1917): 15; „Őszi szántás”, uo., 302. sz. (1917): 2; „Éjféli litánia” és „Örök tavaszban járnék”, *Nyugat* 10, 19. sz. (1917): 512–514; valamint „Egy régi ház előtt”, *Eszendő* 1, 3. sz. (1918): 19–20.

Egy hasonló „játékos” esetre egy visszaemlékezés mutatott rá; csak ekkor Tóth Árpádék éppen nem kártyajátékot űztek, hanem elmesportot. Tóth Árpád egyik nyaralótársa, Beer Adél emlékezett erre vissza. Őt nem sikerült teljes bizonyossággal azonosítani, de nagy valószínűséggel ő az a Beer Adél (1895–1976 u.), aki később (1923) Léczián István (1894–1967) mérnök felesége lett, és a háború után Szathmári Sándor így dedikálta neki *Kazohinia* című regényének legújabb kiadását: „Beer Adélnak, a Nagy / Lajos kör költőjének / az együtt töltött irodalmi / esték emlékére szeretettel: / Szathmári Sándor / Bpest, 1959, ápr. 20”.²² Ez alapján Beer Adél verseket is írt, és tagja volt az 1958-tól működő Nagy Lajos Irodalmi Körnek.

És bár e név alatt nem találtam egyetlen verset sem, egy forrásértékű visszaemlékezése megjelent. Ebben írta le, hogy, 1917 nyarán, az iskolaév vége után, szüleivel Svéd-léren nyaralt; ott találkozott Tóth Árpáddal. „Minket persze izgatott a tudat, hogy egy elismert irodalmi nagysággal szívunk közös levegőt, sőt baráti kapcsolatban vagyunk vele.”²³ Közös kártyázásról éppen nem ír, de a költő játékos kedve megnyilatkozott például a barkochbázásokban és a bök- vagy halandzsaversék írásában. Egy közös ebéd során Adél megkérte a költőt, írjon róla verset, és ez a rögtönzés született az asztalnál:

Adél, Adél,
Ha jön a dél,
Mögötted fal,
S a szájad fal.

Vagy ez a halandzsavers:

Lemorha csengyi lébe gál
Amonao ribe gége fáj
Saberla csöndi méla hú,
Efürti pépi szaráébú.

és a magyarázata:

A fentieknek nincs értelme,
mert ilyeneket nem ért elme.
De ha Ibi száját nyalja,
Annak van értelmi alapja.
Mert ha meg nem nyalja, hát az,
Ami a száján nőtt, lesz száraz.

Természetesen nem a költői életmű fő darabjai ezek, de jól mutatják a könnyedebb hangú Tóth Árpádot. A most előkerült dedikáció szempontjából az utóbbi vers keletkezés-

²² A tétel a Múzeum Antikvárium 2019 májusában tartott 34. árverésén szerepelt, 285. számú tételként.

²³ BEER Adél, „Egy nyár Tóth Árpáddal”, *Élet és Irodalom* 5, 1. sz. (1961): 10.

történeti leírása különösképp beszédes. Beer Adél leírásából lehet tudni, hogy a rögtönzés „értelmi alapja”, azaz a megírt költői képnek a valósággal való közvetlen kapcsolata az volt, „hogy az Ibi nevű vendég az ajkát szokta nyalni, amit mi értelmetlen, rossz szókásnak tartottunk és bosszantottuk vele, ő pedig ugratásunk alatt hevesen magyarázta, hogy az ajkán száraz a bőr”. Sőt, ugyanehhez kapcsolódik Tóth Árpádnak az ekkor Beer Adélnak adott dedikációja: „Adélnak, úgysis, mint dr. Czilka Balázsénak tisztelettel. Tóth Árpád”, és annak felfejtése: „A dolognak az a magyarázata, hogy az *Új Idők*-ben akkoriban jött folytatásokban Gábor Andornak *Doktor Senki* című regénye. Ennek egyik alakját Adélnak hívták, férje után pedig dr. Czilka Balázsénak”.²⁴ Bár Beer Adél természetesen sohasem volt dr. Czilka Balázséné, a közös keresztnév lehetőséget adott a költőnek az azonosításra, a játékra.

Szinte egészen bizonyos, hogy ezen kulcsinformációk nélkül a dedikáció nem érthető, mint ahogy magyarázatra szorulna az Ibi száraz száját emlegető bökvers utalása sem. Olyan belső utalások ezek, és ilyen a most felbukkant dedikáció is, hogy a vicc poénját csak ők ketten, a szerző és a címzett értik, külső személy csak magyarázattal. Jelen dedikációban a „vér-lórum” ehhez hasonló belső utalás: ezt a kártyajátékot meglehet, csak ők ketten ismerték, mert Svedlëren találták ki 1917 őszén.

Mindez talán azt is mutatja, hogy egy alkotóról – jelen esetben Tóth Árpádról – az irodalomtörténetben kialakított költőportré nem megváltoztathatatlan szentkép, legfeljebb belemerevedett egy korábbi keretbe. Több példa mutatja, hogy minden egyes újonnan előkerült vagy eddig nem elengedő figyelmet kapott, esetleg éppen „eltitkolt” dokumentumnak, életműdarabnak potenciálisan lehetősége van változtatni, pontosítani ezen a képen. Viszont gyakran maga az irodalomtörténet-írás nem akar változtatni saját korábbi eredményein. Mint ahogy Szénási Zoltán írja a már hivatkozott tanulmányában: a Babits, Komjáthy és Tóth között zajló frivol költői verseny darabjai, „bár létezésükről tudott a Babits- és a Szabó Lőrinc-filológia, mind a mai napig nem jelentek meg”. (Szimptomatikusan, hogy Szénási nem ír Tóth-filológiáról – lévén az nincs.) A Szabó Lőrinc hímtagjáról írott szövegegyüttes „a humortalan, szigorú *poeta doctus*ként elképzelt Babits eddig ismeretlen arcvonásait rajzolja ki”, és ugyanitt Tóth Árpád költészete szintén gazdagodott egy új hanggal, hiszen az ő szonettjében „a legnyersebb trágárság, erőteljes pornográf tartalom és gúny dominál”.²⁵

Az elégikus hangú költőnek újabban játékos versekkel bővült az életműve.

---

24 Uo.

25 SZÉNÁSI, „Tannhäuserék a Veneziában...”, 462.

Szövegértelmezés és jelentésalkotás Sylvester János Újszövetség-fordításában

A fukar szó példája

FÜLÖP M. József

ELTE BTK, tanár szakos történész, MA

ORCID: 0009-0004-1835-1404

Textual interpretation and meaning-making in SYLVESTER János's translation of the *New Testament*. The example of the word "fukar"

Abstract | Before SYLVESTER János, the meaning of the word *τελώνης*/publicanus from the Gospel (Mt 9:9) is rendered in Hungarian sources, such as the 1536 translation of the four Gospels by PESTI Gábor, mainly as "manifest sinner" or similar, due to the ecclesiastical interpretation of the text ("Publicani dicebantur qui manifeste peccabant..."). In his 1541 translation of the *New Testament*, financed by NÁDASDY Tamás, SYLVESTER uses the word *fukar*, which is possibly derived from the name of the FUGGER family of Augsburg, and which in other Hungarian and German sources I have analysed refers to professions related to trade or money.

SYLVESTER, who considers the solutions of the previous translators to be inadequate, probably consulted ERASMUS' textual explanations and the general interpretations of contemporary dictionaries (e.g. those of The Calepinus), first and foremost in order to find a solution that was compatible with the tradition of ecclesiastical textual explanations and at the same time modern. The use and connotations of the ambiguous word *fukar*, as well as critical opinions on money-related professions in general and on the activities of the FUGGERS in particular (such as those of LUTHER or of NÁDASDY, SYLVESTER's patron, who knew the FUGGERS' business from the court of the late King Louis II of Buda), may have played a significant role in his decision, for which I have found no parallel in other translators of his time. It is also likely that SYLVESTER's linguistic creativity is expressed in this choice of words.

Keywords | Reformation, SYLVESTER János, Bible translations, ERASMUS, humanism

* Jelen dolgozat a 2017-ben az ELTE Bölcsészettudományi Karán megvédett történelem szakos diplomamunkám egyik fejezetének továbbgondolása. Témavezetőm Várkonyi Gábor habilitált egyetemi docens volt.

A fukar szó használatára néhány glossza irányította rá a figyelmet, amelyet Hans Dernschwam 16. századi könyvgyűjtő és gazdasági szakember jegyzett be Sylvester János *Újszövetség*-fordításába.¹ Dolgozatomban azt vizsgálom, hogy Sylvester miért, illetve milyen jelentéstartalommal választhatta a *publicanus* (görögül *τελώνης*) magyar megfelelőjéül éppen a fukar szót, amelynek nyomtatott szövegben való használatára pontosan az ő munkája szolgáltatja az első és bő egy évtizedig egyetlen példát. Ehhez először a szakirodalom alapján áttekintést adok a fukar, illetve a német *fucker* szó korabeli jelentéseiről; néhány szöveghelyet magam is megvizsgálok, kiemelve olyan vonatkozásokat, amelyeknek Sylvester szövegértelmezésében is jelentőségük volt vagy lehetett. Ezt követően az újszövetségi *publicanus* szó korábbi magyar fordításait (*Jordánszky-kódex*, *Müncheni kódex*, Pesti Gábor evangéliumfordítása) tekintem át, majd Sylvester munkájára térve bemutatom, hogyan viszonyul ehhez a fordítói hagyományhoz az ő szóválasztása, illetve miként épülhetett be Sylvester értelmezésébe a korabeli szótárakból és bibliakommentárokból szerezhető tudás, illetve az akkori társadalmi viszonyokra irányuló reflexió. Célom tehát egy kommunikációs helyzet részletező bemutatása, amelynek révén minél pontosabban rekonstruálható a fukar szó *egyfajta* használata.

1. A fukar szó etimológiája

A fukar szó a Fugger család nevéből eredhet,² amelynek különböző alakváltozatai az 1520-as évektől kezdve tűnnek föl latin, illetve magyar nyelvű okleveleinkben. Korai példák olvashatók az 1525. évi rákosi és hatvani országgyűlések határozataiban, amelyek az országban tevékenykedő és „az ország kincseit” kimerítő idegenek, köztük a Fuggerék (*Fukkarii*, illetve *Fucarii*) kiutasítását rendelik el.³ A korabeli *személynévi* használatra egyéb latin és magyar nyelvű példákat is találni.⁴ A történeti-etimológi-

- 1 HERMANN Zsuzsanna, „Hans Dernschwam könyvei között”, *Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei* 4 (1968): 167–177, 174–175. E margináliák elemzése azonban már egy másik dolgozat tárgya.
- 2 RÉTHEI PRIKKEK Marián, „Fukar”, *Magyar Nyelvőr* 26 (1897): 204–207. Nála korábban: SZARVAS Gábor, „Kérdések és válaszok”, *Magyar Nyelvőr* 21 (1892): 574–578, 574–575. Lásd még CZUCZOR Gergely és FOGARASI János, „Fukar”, in CZUCZOR Gergely és FOGARASI János, *A magyar nyelv szótára*, 6 köt., 2:958–959. hasáb (Budapest: Athenaeum, 1862–1874), 959, <http://nbn.urn.hu/N2L?urn:nbn:hu-8444>; illetve GOMBOCZ Zoltán és MELICH János, „Fukar”, in GOMBOCZ Zoltán és MELICH János, *Magyar etymologiai szótár*, 2 köt., 2:535–539. hasáb (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1914–1944).
- 3 RÉTHEI PRIKKEK, „Fukar”, 205–206. Latinul idézi az 1525. évi IV. törvénycikket, amelyből a fordulat való.
- 4 SZAMOTA István és ZOLNAI Gyula, „Fukar”, in SZAMOTA István és ZOLNAI Gyula, *Magyar oklevél-szótár*, 279. hasáb (Budapest: Hornyánszky Viktor, 1902–1906), <http://nbn.urn.hu/N2L?urn:nbn:hu-10162>; SZARVAS Gábor és SIMONYI Zsigmond, „Fukar”, in SZARVAS Gábor és SIMONYI Zsigmond, *Magyar nyelvtörténeti szótár: A legrégebb nyelvmélekektől a nyelvújításig*, 3 köt., 1:1000. hasáb (Budapest: Hornyánszky Viktor, 1890–1893), <http://nbn.urn.hu/N2L?urn:nbn:hu-10187>; DÖBRENTÉI Gábor, szerk., „LXI. Paizsgyártó Mátyás és Nagy Márton, Nagyszombat országgyűlési követei tudósítják városukat: Posonból (1567. június 10.)”, in *Vegyes tárgyú régi magyar iratok CXIV. számmal: 1540–1600*, szerk. DÖBRENTÉI Gábor, 59–60, *Régi magyar nyelvmélekek* 3/2 (Buda: Magyar Királyi Egyetem, 1842), 60, <http://nbn.urn.hu/>

ai szótár három *köznevi* jelentését ismeri a szónak 16. századból: 1. „város vagy úr jövedelmeinek haszonbérleje, publikánus; Steuerpächter”; 2. „pénzváltó; Geldwechsler”; 3. „kufár, kereskedő”.⁵

Loványi Gyula véleménye szerint ugyanakkor a Fuggerek rövid (1524–1546 közötti) és főként az udvari körökre, valamint a gazdaság némely szegmensére korlátozódó magyarországi szerepvállalása nem lehetett elegendő ahhoz, hogy a családnév köznévvé alakulva a magyar nyelvhasználók körében elterjedhessen: véletlen alaki egybeesésről van tehát szó.⁶ A történeti-etimológiai szótár nem osztja Loványi vélekedését, és a német fucker szó (‘nagykereskedő, uzsorás’) átvételét említi.⁷ Szótáraink több esetben a Fugger családnévhez kapcsolódó negatív konnotációkra is utalnak.⁸

A köznevesülés korai bizonyítékai lehetnek Francesco Marsupini és Brodarics István római magyar követek levelei (1522).⁹ A pontos jelentés a történeti-etimológiai szótár szerint nem következtethető ki a szövegből,¹⁰ ami azonban csak megkötésekkel igaz: ha egyértelmű fordítás nem is adható, annyi világos, hogy olyan személyekről van szó, akik a magyar király megbízásából kifizetik a római követ járandóságát. Mivel Brodarics a fukarok asztaláról beszél, egyfajta pénzváltókról lehet szó. Hans Dernschwam, aki 1525-ben Hans Alber budai Fugger-faktor mellett volt pénztárnok, visszaemlékezésében leírja, hogyan zajlott Budán az ügymenet 1525 tavaszán:

N2L?urn:nbn:hu-73680; WENZEL Gusztáv, *A Fuggerek jelentősége Magyarország történetében*, Értekezések a történeti tudományok köréből 10.4 (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1882), <http://digilib.mtak.hu/B339/issues/vol10/B3391004.pdf>.

- 5 BENKŐ Loránd, KUBINYI László és PAPP László, „Fukar”, in *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*, szerk. BENKŐ Loránd, KUBINYI László és PAPP László, 4 köt., 1:983–984 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1967–1984), a továbbiakban: TESZ.
- 6 Érveinek summázata: LOVÁNYI Gyula, „Fukar”, *Magyar Nyelv* 37 (1941): 320–335, 333–334. Lásd még HORVÁTH János, *A reformáció jegyében: A Mohács utáni félszázad magyar irodalomtörténete*, 2. kiad. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1957), 154.
- 7 TESZ, 1:984. Vö. GERSTNER Károly és mások, „Fukar”, in *Új magyar etimológiai szótár*, online kiadás, szerk. GERSTNER Károly és mások (Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet–ELKH Nyelvtudományi Kutatóközpont, 2011–2024), <https://uesz.nyud.hu/index.html?uuid=b4c3da9f-7c44-1014-a8d2-ae24c20ae-b7e> (szerkesztés alatt).
- 8 TESZ; GERSTNER és mások, „Fukar”. Lásd még TÉGLÁSY Imre, *A nyelv- és irodalomelmélet kezdetei Magyarországon: Sylvester Jánostól Zsámboky Jánosig*, Humanizmus és reformáció 15 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1988), 42. Más véleményen van: LOVÁNYI, „Fukar”, 328–329, 332.
- 9 Marsupini: „Ceteris fukaris in urbe agentibus”. TESZ; illetve SZAMOTA és ZOLNAI, „Fukar”. Vesd össze Iványi Béla szövegközlésével: „Ceterum Fukaris in Vrbe agentibus”. IVÁNYI Béla, „Adalékok nemzetközi érintkezéseink történetéhez a Jagelló-korban: Harmadik és befejező közlemény”, *Magyar Történelmi Tár*, új folyam, 7, 3. (1906): 321–367, 342 („XXXIII. 1522. augusztus 8. Marsupini Ferencz római magyar követ jelentése II. Lajos királyhoz”). A szótárak által nem említett előfordulások: „prouisionem de aureis [...] mihi in Vrbe a Fukarorum mensa exoluendis” (Marsupininél, lásd IVÁNYI, „Adalékok...”, 341.), illetve „Fukaros mihi satis expensarum daturus” (Brodaricsnál, lásd *uo.*, 343, „XXXIV. 1522. szeptember 1. Róma. Brodarics István pécsi prépost, római magyar követ jelentése II. Lajos királyhoz”). A névmutató (*uo.*, 619) mindhárom locust a Fuggerekre vonatkoztatja.
- 10 A TESZ a három köznévi jelentés bármelyikét lehetségesnek tartja, lásd az 5. jegyzetet. Loványi szócikke szerint az említés személynévi: LOVÁNYI, „Fukar”, 329.

A nápolyi báró [Antonio Giovanni da Burgio pápai nuncius] a pápai pénzek felől kérdezősködött [...] A pápa ugyanis hatvanezer dukátot küldött [...] Lajos királynak, s ezeket megőrzésre kellett átvennünk, váltópénzre felváltanunk és a báró kívánságához képest, az általa adandó nyugtatvány ellenében folyósítanunk.¹¹

A gyöngyösi szótártöredék¹² így fogalmaz: „Campsores: trapezite mensarij, pecunia-
rum campsores: Aztalon olwaso: pynsz valto: fwkar”.¹³ A latin példák a kor népszerű
latin értelmező szótára, a Calepinus-szótár *campsores* és *trapezite* szócikkeiből valók – a
τραπεζα görögül asztalt jelent –, amelyek példamondatai és definíciói valóban a pénz-
váltók tevékenységét írják le.¹⁴

A fukar szó a fennmaradt források közül Sylvester János *Újtestamentum*-fordításá-
ban (1541) volt először nyomtatva olvasható, ahol is Lévi-Máté, illetve Zakeus foglalko-
zását (*publicanus*) jelölte.¹⁵ Heltai Gáspár *Vigasztalo könyvetskéjében* (1553) a fuckar alak
szerepel hasonló szöveggörnyezetben, bár Lk 19,2 alapján ’gazdag ember’ jelentésben:
„Ez a Zakheus fuckar es fő vforás vala, annakfelötte pogán is vala”.¹⁶

Szerémi György kéziratban maradt emlékiratában (1540-es évek második fele) a szó
fucar/fucari alakban fordul elő. Alapvetően négy nagyra törő és dúsgazdag emberről
tudósít, akik fantasztikus ígéretekkel – palotaépítés, évenkénti rendszeres készpénz-
támogatás – próbálják Gritti kormányzót lekenyerezni. Ők itt egy foglalkozáscsoport
képviselőiként szerepelnek: „a magyarokon kívül három nép volt a kormányzóval: a

-
- 11 HANS DERNSCHWAM, „A beszercebányai középső-, másként kamaraházra vonatkozó, továbbá a ma-
gyar királyságban végbement egyéb események leírásának Hans Dernschwam, a Fugger urak egykori
faktora által készített kivonata (1563)”, in HANS DERNSCHWAM, *Erdély – Beszercebánya – Törökországi
útinapló*, ford., szerk. TARDY Lajos, 107–133, Bibliotheca historica (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1984),
123. Buza János szerint Dernschwam 1568-ig dolgozott az emlékiraton: BUZA János, „Hans Dernschwam
1555. évi számvetése és emlékiratának záró esztendeje”, *Századok* 139 (2005): 1025–1034.
  - 12 A szótártöredéket eltérően datálják: „a magyar glosszák nyelvi anyaguk alapján [...] nem lehetnek fia-
talabbak az 1512–1520 közti éveknél”. BERRÁR Jolán és KÁROLY Sándor, szerk., *Régi magyar glosszarium:
Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1984), 40. A magyar
nyelv történeti-etimológiai szótára az 1560-as évek szóhasználatához tekinti forrásnak: TESZ. Melich
szerint a szótár „1525–1556 között keletkezett”. MELICH János, „A gyöngyösi latin–magyar szótár-töre-
dék”, in *A gyöngyösi latin–magyar szótár-töredék*, szerk., tan. MELICH János, III–XXXV (Budapest: Ma-
gyar Tudományos Akadémia, 1898), XXX.
  - 13 MELICH, *A gyöngyösi...*, 3637. bejegyzés. Lásd még BERRÁR és KÁROLY, *Régi magyar glosszarium*, 253.
  - 14 AMBROSIIUS CALEPINUS, *Dictionum latinarum et graecarum interpres* [...] *Cornucopiae vocabulorum* [...] (Venezia: Leonardus Alantsee Viennensis, 1513), 49a és 307b, <https://onb.digital/result/102F1C72>. Lásd még uo., 183b (mensarius). Nem tudni, hogy a töredék szerzői mely kiadást használták.
  - 15 „[V]áros vagy úr jövedelmeinek hasznóbérlője, publikánus; Steuerpächter”. TESZ, 1:984. A modern bib-
liafordításokban *vámos*, *vámszedő*.
  - 16 HELTAI Gáspár, *Vigasztalo könyvetske kereszttyeni intessel es tanitassal* (Kolozsvár: Heltai Gáspár, 1553),
RMNy 102, N3a, https://rmk.hungaricana.hu/hu/RMK_I_32/. A Szarvas–Simonyi-féle szótár szerint
publicanus, *dardanarius*, noha a *publicanus*ra az uzsorás utal a mondatban. SZARVAS és SIMONYI, „Fu-
kar”; ALBERTUS MOLNAR SZENCIENSIS, *Dictionarium Latinoungaricum* [...] *Item vice versa Dictionarium
Ungaricolatinum* (Nürnberg: Elias Hutter, 1604), RMNy 919, K3b (Dardanárii), illetve Gg1b (Publicanus),
https://rmk.hungaricana.hu/hu/RMK_I_392-393/.

zsidók, a görögök és az olaszok. E három nép kereskedő [fucari] volt.”¹⁷ Szerémi gyakran megbízhatatlan forrás,¹⁸ ám itt talán mégis hittel érdemlően tudósít arról, hogy a kortársak felületes gazdasági ismeretekkel mit érzékeltek a vagyonos vállalkozók működéséből: *likvid tőkájüket* például ingatlanba fektették vagy politikai szereplők rendelkezésére bocsátották. Tudjuk, hogy a hitelügyletek a Fuggereknek is a portfóliójukba tartoztak (lásd lentebb Luther kritikáját), és gyanítható, hogy a Fuggerek mint a korabeli par excellence „pénzes emberek” nevéből képzett szó inkább valami hasonló, a kereskedelem mai értelmén túlmutató tevékenységet jelölhetett Szeréminél is.

Mindenesetre a pénzváltó (bankár), illetve a *publicanus* mellett a kereskedő volt a fukar harmadik *ismert* korabeli jelentése. A Fuggereket (de vélhetően inkább köznevesült alakról van már szó) az 1542. évi beszercebányai dekrétum XL. artikulusa is más kereskedőkkel együtt említi: „Fuggeri et alii mercatori externi...”,¹⁹ és ilyen értelmű használatra találhatunk például Melius Juhász Péter szentírásfordításában (*Sámuel könyvei* és a *Királyok könyvei*, 1565), amelyben „keresködő fukkarok” szerepelnek.²⁰ Melius Juhász másik munkájában egy helyütt a fukarságot a hamis, uzsoráskodó és a világi élvezetekben elmerülő kereskedők összefüggésében említi,²¹ mintha az a kereskedés valamiféle bűnös formája lenne.

A *fukar* német vonatkozásai miatt álljon itt egy összefoglalás a *fucker* korabeli jelentéseiről is. A német szó egyfelől – a *fuckern* igéből – kisztílv tolvajt, másfelől elsősorban nagybani kereskedőt, de bankárt, pénzváltót (*magnarius*, *negottator*) is jelentett. Az utóbbi három értelemben a Fugger családnévvel hozható összefüggésbe, amelyet a 16.

---

17 SZERÉMI György, *Magyarország romlásáról*, ford. ERDÉLYI László és JUHÁSZ László, szerk. SZÉKELY György (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1979), 302; SZERÉMI György, *II. Lajos és János királyok házi káplánja emlékirata Magyarország romlásáról 1481–1543*, szerk. WENZEL Gusztáv, Monumenta Hungariae historica – Magyar történelmi emlékek, 2. osztály: Írók 1 (Pest: Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottsága, 1857), 339, <https://archive.org/details/emlkiratamagya00szer>.

18 Szerémi forrásértékéről újabban lásd CSORBA Dávid, *Mohács – egy „mesemondó” szemével: Emlékezeti rétegek Szerémi György „Epistolá”-jában*, Modus hodiernus 4 (Nyíregyháza: Móricz Zsigmond Kulturális Egyesület, 2012), 8–41 (a „Forrás, módszer, nézőpont” című fejezet); illetve röviden FARKAS Gábor Farkas, „Szerémi György hitelességének a kérdése”, *Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei* 10 (2001): 65–85, 67–68.

19 GOMBOCZ és MELICH, „Fukar”, 2:537. hasáb. A törvény elrendeli, hogy a forgalmazott áruk negyvened részét a királynak adóként megfizessék. Valószínű, hogy „publicanus, tiszt’ jelentésű köznév”-ről van itt szó (uo.).

20 MELIUS JUHÁSZ Péter, *Az ket Samuel könyveinek, es az ket Kirali könyveknek az sido nielvnek igazsagabol, es az igaz es bölcz magiarazók forditasabol igazan valo forditasa magyar nielvre* (Debrecen: Raphael Hoffhalter, 1565), RMNy 205, 151a, <https://oszkdk.oszk.hu/DRJ/3504>. A Szarvas–Simonyi-féle szótár szerint *publicanus*, *dardanarius* (SZARVAS és SIMONYI, „Fukar”; lásd erről a 16. jegyzetet), ez azonban nem illik a Salamon király jövedelmeiről szóló mondatba (1Kir 10,15).

21 MELIUS JUHÁSZ Péter, *Az Szent Ianosnac tött jelenesnec igaz es iras szerint valo magyarazasa prédikatioc szerint a iambor bölcz es tudos emberec irasabol szerzetetet* (Várad: [Raphael Hoffhalter], 1568), RMNy 259, Iii2b–Iii3b, <https://oszkdk.oszk.hu/DRJ/6942>. A „feneratio; wucher” értelmezés (SZARVAS és SIMONYI, „Fukar”) szűknek tűnik. Melius Juhász magyarázatai többször említik a fukarokat: LOVÁNYI, „Fukar”, 332.

század elejétől kezdtek használni ilyen jelentéstartalommal.²² A *fucker* szó jelentése a német szövegekben olykor nem különíthető el a *Wucherer* (uzsorás) szótól.²³

Mivel Sylvester maga is peregrinált Wittenbergben,²⁴ és Luther hatásával a kor gondolkodói esetében amúgy is számolnunk kell,²⁵ vizsgáljunk meg röviden két idevágó idézetet. A *német nemzet keresztény nemességéhez* címzett programadó munkájában (1520) a fényűzést, a kereskedelmet és a *Zinskauf*nak²⁶ nevezett kölcsönügyleteket, illetve az utóbbiakon alapuló mértéktelen gazdagodást bírálva, Luther a Fuckerek és hasonló társaságok megregulázását kezdeményezi:

Valóban, ezzel kapcsolatban a Fuggereknek [den Fuckern] és a velük egyszörű társaságoknak is zabolát kellene tenni a szájukra. Hogyan is volna lehetséges, hogy isteni és jogos dolog legyen, hogy egy ember élete alatt annyi fejedelmi kincs gyűljön egy rakásra? Nem értek a számításhoz. De azt fel nem foghatom, hogyan lehet száz forinttal egy esztendő alatt húszat, sőt egy forinttal egy másikat szerezni; és ezt mind nem a földműve-

-
- 22 Jacob GRIMM és Wilhelm GRIMM, „Fucker”, *Deutsches Wörterbuch von Jacob und Wilhelm Grimm*, 32 köt. (Leipzig, 1854–1961), <http://www.woerterbuchnetz.de/DWB?bookref=4,362,30>; Jacob GRIMM és Wilhelm GRIMM, „Fugger”, *uo.*, <http://www.woerterbuchnetz.de/DWB?bookref=4,394,78>.
- 23 Egyesek szerint a magyar fukar alak közvetlenül ebből lenne levezethető. RÉTHEI PRIKKEK, „Fukar”, 205. Lásd még CZUCZOR és FOGARASI, „Fukar”, 2:958. hasáb. Az uzoráról: CSEPREGI Zoltán, „Tulajdon, kamatszédés és uzora Johannes Eck (1515), Martin Luther (1524) és Melius Juhász Péter (1562) műveiben”, *Obeliscus* 1, 1. sz. (2014): 57–64.
- 24 Igaz, nem kora ifúságában. A peregrináció évei döntően meghatározhatták az értelmiségiek későbbi gondolkodását. KECSKEMÉTI Gábor, „Értelmiségi pályák a kora újkori Magyarországon: A tipikus és az egyéni”, in *Értelmiségi karriertörténetek, kapcsolathálók, írócsoporthatások 5*, szerk. BIRÓ Annamária és BOKA László, 13–30 (Nagyvárad–Budapest: Partium Kiadó–Reciti, 2014), 14, <http://itk.iti.mta.hu/kecskemeti/bblitems/kg2014a.pdf>.
- 25 Sylvester írásából hiányoznak a Lutherre vonatkozó utalások. ÁCS Pál, „A magyar irodalmi nyelv két elmélete: az erasmista és a Balassi-követő”, in ÁCS Pál, „Az idő ósága”: *Történetiség és történet szemlélet a régi magyar irodalomban*, 13–31 (Budapest: Osiris Kiadó, 2001), 24; CSEPREGI Zoltán, *A reformáció nyelve: Tanulmányok a magyarországi reformáció első negyedszázadának vizsgálata alapján*, Humanizmus és reformáció 34 (Budapest: Balassi Kiadó, 2013), 50, <http://real.mtak.hu/id/eprint/40974>. Sylvester német nyelvtudásáról: BALÁZS János, *Sylvester János és kora* (Budapest: Tankönyvkiadó, 1958), 118, 258, https://mandadb.hu/common/file-servlet/document/440699/default/doc_url/sylvester_janos_es_kora.pdf; CSEPREGI, *A reformáció nyelve*, 364; BARTÓK István, „Nem egyéb, hanem magyar poézis”: *Sylvester János nyelv- és irodalomszemlélete európai és magyar összefüggésekben*, Irodalomtudomány és kritika: Klasszikusok (Budapest: Universitas Kiadó, 2007), 167.
- 26 Uzorás hitelnek vagy egyszerűen kamatszédésnek is fordítják. Martin LUTHER, „A német nemzet keresztény nemességéhez”, ford. MASZNYIK Endre, in Martin LUTHER, *Felelősség az egyházért*, szerk. CSEPREGI Zoltán, FABINYI Tibor és ITTÉS Gábor, 149–232, Luther válogatott művei 2 (Budapest: Luther Kiadó, 2017), 228; illetve HERMANN Zsuzsanna, *Jakob Fugger* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1976), 227. Valójában egy jelzálogalapú és a hitelezőnek éves járadékjövendelmet biztosító kölcsönügyletről van szó, amelyre nem vonatkozott a kamatszédés (uzora) egyházi tilalma. THOMAS KAUFMANN, *An den christlichen Adel deutscher Nation von des christlichen Standes Besserung*, unveränderte Studienausgabe, Kommentare zu Schriften Luthers 3 (Tübingen: Mohr Siebeck, 2016), 488, doi: [10.1628/978-3-16-154576-4](https://doi.org/10.1628/978-3-16-154576-4), további szakirodalommal.

lésből vagy az állattenyésztésből, mert a vagyon nem emberi elmésségnek, hanem Isten áldásának eredménye.²⁷

Luther érvelésével kimondatlanul ahhoz a görög–római gyökerű felfogáshoz csatlakozik, hogy a mezőgazdaság kívánatos, a kereskedelem, különösen pedig a kamatszédés, mondjuk így, problémás gazdasági tevékenység.²⁸ *Teológusként* megfogalmazott véleményével Luther ugyan csupán azt tartja kárhóztatni valónak a kereskedelemben, „amiről látszik, hogy gonosz és megbotránkoztató”, állásfoglalásában ugyanakkor alapvető elutasítás érződik.²⁹

A példa – a magyaroknál talán jobban – megmutatja a szó lehetséges jelentésalakulását: a jól ismert családnév szinekdoché révén egy egész foglalkozáscsoport jelölőjévé válik. A Fugger/fucker áthallás pedig – már ha utóbbinak ténylegesen volt ekkoriban tolvaj jelentése – lehetővé teszi, hogy vele eleve pejoratívan nevezzék meg a szöveggörnyezet által egyértelműsített ellenfelet.³⁰ Megjegyzendő ugyanakkor, hogy Luther, konkrétan az augsburgi Fugger családról írva, több helyen a Focker alakot használja.³¹ Szólhat ez érvként a fenti szójáték mellett, de az is kifejeződik benne, hogy Luther olykor különbséget tett a családnév és a foglalkozásnév között. A szövegösszefüggés alapján mindenesetre bizonyos, hogy az idézett helyen konkrétan a Fugger családról van szó.³²

Luther egy 1534-es levelében ugyancsak a Fucker (a weimari kiadás szerint viszont Fugger) alakot használja akkor, amikor nem konkrét személyekről, hanem mesterséget űzőkről mond véleményt. Istent jó és kegyes kereskedőhöz (*Kauffman, Hendler*) hasonlítja, aki a földi fuckereknél és kereskedőknél (*Hendler*) „olcsóbban ad, és barátságos módon kölcsönöz”.³³ Ha e három szó szövegbeli pontos jelentését megállapítani nem is egyszerű, az mégis jól látszik, hogy két tevékenység kapcsolódik össze bennük: az

27 LUTHER, „A német nemzet...”, 228–229; Weimarer Ausgabe (a továbbiakban WA) 6, 466,31–37.

28 Lásd KAUFMANN, *An den christlichen Adel...*, 492. ARISTOTELÉS, *Politika*, 1.1258a–1258b; CICERO, *De officiis*, 1.150–151. A római kori szövegekhez lásd SÁRY Pál, „A mezőgazdasági munka erkölcsi elismerése az ókori Rómában”, *Miskolci Jogi Szemle* 12, 2. különszám (2017): 519–525.

29 LUTHER, „A német nemzet...”, 229. A mondatot Masznyik Endrétől eltérően értelmezem és fordítom („Ich als ein Theologus hab nit mehr dran zustraffen, den das boße, ergerlich ansehen”, WA 6, 467,38–39).

30 Ugyanitt „hazai rablók[ról], a selyem- és bársonyszatócsok[ról]” is ír: uo., 228.

31 „dē Focker zu Auspurg [sic!]”, „das der Focker seine beyde, vnd nu eynigen handel auch yemanth vortsetzt, odder vorkaufft.” Martinus LUTHER, *An den Christlichen Adel deutscher Nation von des Christlichen standes besserung* ([Leipzig: Valentin Schumann], 1520), D1b, <https://onb.digital/result/10B251D9>; WA 6, 426,28 és 427,2–3. LUTHER, „A német nemzet...”, 181–182. Hasonlóképpen egy 1541-es vitairatában (Wider Hans Worst): „den Fockern”. WA 51, 540,6–8. (A címben is Worst szerepel Wurst helyett.) Martin LUTHER, „Hurka Gyurka ellen”, in LUTHER, *Felelősség az egyházért*, 675–736, 718. A focker/fokker stb. más nyelvű forrásokból is ismert, lásd GRIMM és GRIMM, „Fugger”; TESZ.

32 Kaufmann is így értelmezi: KAUFMANN, *An den christlichen Adel...* (2016), 490–493.

33 Martin LUTHER, „Trostschrift D. M. L. an Caspar Müller, Mansfeldischen Cantzler in seiner Krankheit”, in Conradus PORTA, *Pastorale Lutheri das ist: Nützlicher vnd nötiger Vnterricht von dem fürnemsten Stücken zum heiligen Ministerio gehörig, gemehret und gebessert sampt Vorrede Hieronymi Mencilii*, 336b–337b (Eißleben: Hen. Grosse, 1586), 337a, <https://onb.digital/result/10B2A8DA>. Lásd ehhez: WA Briefwechsel 7, 118,25–29.

egyik az adásvétel (*verkaufen, geben*), a másik a kölcsönadás és kamatfölszámítás (*borgen, Zinse aufflegen*).

A fejezetben fölserolt magyarországi és német példák alapján a kortársak a fucker, illetve fucker szavakról alapvetően valamely sok pénzzel dolgozó, illetve abból meggazdagodott emberre asszociálhattak, ilyen jelentések mindkét nyelvterületen ismertek. A szó leggyakoribb értelme a kereskedő lehetett – a Fuggerek ennek voltak tipikus képviselői –, de az akár több tevékenységre is vonatkozhatott, mint ahányat a fennmaradt példákból ismerünk. A tulajdonnévi és a köznévi használat olykor összemósódott, és feltételezhetjük, hogy a különböző köznévi jelentések között sem tettek mindig különbséget, mint ahogy a kapitalizmus korai szakaszában a „pénzes foglalkozások” sem váltak el élesen egymástól. A szó használata ennek megfelelően rugalmas lehetett. Német nyelvterületről ismert a szó uzorás (*Wucherer*) értelmű jelentése. E szó az egyébként szász anyanyelvű Heltai Gáspár *Vigasztalo könyvetskéjében* a fucker közvetlen szövegkörnyezetében – és éppen a *publicanus* fordításaként – tűnik fel. Az újszövetségi *publicanus* alakjához köthető használat viszont egyedül Sylvester *Újszövetség*-fordításában fordul elő. Ebben az esetben tehát valószínűleg itthoni fejleményről van szó.³⁴

2. A bibliai szöveghagyomány és a *publicanus* szó fordítói interpretációi

Az evangélium görög eredetijében a *τελώναι* (Sylvesternél fuckarok) és az ezzel egy tőről fakadó *τελώνιον* (a fuckarok asztala, vagyis Lévi-Máté munkahelye) szó szerepel. Ezek megfelelői a *Vulgatában* a *publicani* és a (görög eredetű) *telonium*.³⁵ A latin *publicanus* terminus egyébként pontatlanul adja vissza az eredeti görög jelentést. Az evangéliumokban szereplő *τελώνης* szó ugyanis a kivitt és behozott árukra kivetett vámok (*portoria*) beszédéséért felelős *portitorok*ra vonatkozott. Ők alacsony beosztású alkalmazottak voltak, szemben a római elithez tartozó *publicanus*okkal, akik közvetlenül az államtól bérelték ki az adó- és járulékjövedelmek behajtásának jogát a provinciákban. A behajtói piramis alján állva a *portitorok*nak volt közvetlen kapcsolatuk a megvámoltakkal, így elsősorban rajtuk csapódott le azok utálata, akik Júdeában ráadásul a római elnyomás eszközét is látták bennük.³⁶ Ez pedig kihatott az *Újszövetség* szóhasználatára is. Míg a *publicanus* szó eredetileg pusztán foglalkozást jelölt különféle lehetséges (a

34 Németül *eyn zolner* (vámos): Ambrosius CALEPINUS, „Publicanos”, in Ambrosius CALEPINUS, *Pentaglottos, hoc est, quinque linguis, nempe Latina, Graeca, Germanica, Flandrica, & Gallica constans* [...], Xx6a (Antwerpen: Ægidius Copenius Diesth, 1546), Xx6a, https://archive.org/details/bub_gb_uK5BAAAAcAAJ/page/n1124/mode/1up (akárcsak Luther bibliafordításában).

35 Már Szent Jeromos előtt is, lásd „Codex Bezae Cantabrigiensis”, é. n., Cambridge University Library, MS Nn.2.41, 26r és másutt, <http://cudl.lib.cam.ac.uk/view/MS-NN-00002-00041/1>.

36 A *publicanusokról* az *Újszövetség* összefüggésében lásd James STRONG és John McCLINTOCK, „Publican”, in James STRONG és John McCLINTOCK, *McClintock and Strong Biblical Cyclopedia*, <https://www.biblicalcyclopedia.com/P/publican.html>; illetve általában August PAULY, Konrat ZIEGLER és Walther SONTHEIMER, szerk., *Der Kleine Pauly: Lexikon der Antike; auf der Grundlage von Pauly's Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, 5 köt. (München: Dt. Taschenbuch-Verl, 2007), 4:1071. hasáb (Portior) és 4:1235–1236. hasáb (Publicani).

források alapján sokszor negatív) konnotációkkal, addig a *τελώνης* az evangéliumokban lényegében a bűnös színönimájaként fordul elő – igaz, egyúttal a bűnbánatról és a megbocsátásról szóló példázatok visszatérő pozitív figurája is lesz.³⁷

Az Erasmus-féle latin *Újszövetségből* dolgozó Pesti Gábor a négy evangéliumot tartalmazó munkájában a *teloniumot* vámnak fordítja, Lévi-Mátét viszont *nyilvánvaló bűnös*ként említi.³⁸ Pesti e szóválasztásával hagyományt követ. A *Biblia* számos könyvének magyar fordítását tartalmazó *Jordánszky-kódex* szóhasználatában a *publicanus* magyar megfelelője a nyilvánvaló bűnös (10) vagy a vámos (7), a nyilvánvaló bűnös pedig a *peccator* (4), illetve egy esetben egyszerűen az *alius* (a fordító értelmezésében egyéb nyilvánvaló bűnös) magyarításaként is szerepel.³⁹ Pestinek nem kellett ismernie e kéziratot – az egyezés adódhat a szóbeli hagyományból, de természetesen mára feladásra került kézirat(ok)ból is.⁴⁰ A *Müncheni kódex*ben a *publicanusok* mint „jeles bűnös művelkedetbeliek”, „jeles bűnösök” vagy „jelenváló bűnös művelkedetbeliek” szerepelnek.⁴¹ A *teloniumot* mindkét fordítás vámnak, illetve a *Jordánszky-kódex* egyszer vámháznak nevezi.

A kódexek kiadásai ugyan kevés segítséget adnak az értelmezéshez, egy másik korabeli forrás azonban kellő magyarázattal szolgál.⁴² A *Budapesti kódex*ként ismert prédikációgyűjteményben a Lk 15,1 verséhez fűzött glosszában ugyanis a „niluan ualo es binesekh” szavak szerepelnek,⁴³ és ugyanitt egy terjedelmesebb sorközi latin glossza is olvasható:

37 „Publicani et peccatores”, „publicani et meretrices”, „ceteri hominum raptores iniusti adulteri vel ut etiam hic publicanus”, „Deus propitius esto mihi peccatori” – néhány példa az evangéliumokból. Bűnbánatukhoz lásd például Mt 21,31–32.

38 Példa a vámhöz: Mt 9,9. Gabriel Pannonius PESTHINUS, ford., *Nouum Testamentum seu quattuor euangeliorum volumina lingua Hungarica donata* [...] *Wy Testamentum magyar nyeluen* (Wien: Joannes Singrenius, 1536), 16a, <https://onb.digital/result/1028AB7D>. A nyilvánvaló bűnöshöz: uo., A8b; 16b (Mt 9,11).

39 TOLDY Ferencz, szerk., *A Jordánszky-kódex bibliafordítása*, Régi magyar nyelvemlékek 5 (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1888), <http://nbn.urn.hu/N2L?urn:nbn:hu-73742>. Hasonmás kiadása: LÁZS Sándor, szerk., tan., *A Jordánszky-kódex: Magyar nyelvű bibliafordítás a XVI. század elejéről 1516–1519* (Budapest: Helikon Kiadó, 1984). A latin kifejezésekhez a *Vulgata* szövegét vizsgáltam, tekintetbe véve az *ethnicus* és a *telonium* szavak előfordulását is.

40 HUBERT Ildikó, „Pesti Gábor, az evangéliumok magyarra fordítója”, in HUBERT Ildikó, *Arcok és művek a magyar múltból: Tanulmányok, 7–25* (Budapest–Pápa: Jókai Mór Városi Könyvtár, 2005), 16–17.

41 SZABÓ T. Ádám, szerk., *Müncheni kódex [1466]: A négy evangélium szövege és szótára* (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1985), <http://mek.oszk.hu/07000/07013/>; NYÍRI Antal, szerk., *A müncheni kódex 1466-ból, Codices Hungarici 7* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1971), <https://mek.oszk.hu/08800/08897>.

42 A korábban említett szövegkiadások mellett lásd még LÁZS Sándor, *Utószó és szómagyarázatok a Jordánszky-kódex olvasatához*, in LÁZS, *A Jordánszky-kódex*, kisérfűzet; JÁSZAY Pál, „Tatrosi másolatban lévő elavult szavak, szókötések, sajtáságok”, in *A' négy evangéliomiró 1437–1441 közötti fordításának tatrosi másolata 1466-ból*, szerk. DÖBRENTEI Gábor, 267–366, Régi magyar nyelvemlékek 3/1 (Buda: Magyar Királyi Egyetem, 1842), <https://mek.oszk.hu/07900/07908/>; NYÍRI Antal, szerk., *A Müncheni Kódex magyar–latin szótára* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1993); KARDOS Tibor, *A Huszita Biblia keletkezése*, A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai 82 (Budapest: Akadémiai Nyomda, 1953).

43 SZILÁDY Áron, szerk., *Sermones Dominicales: Két XV. századból származó magyar glosszás latin codex*, 2 köt. (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1910), 2:484, <http://real-eod.mtak.hu/id/eprint/4236>; Cod. Lat. 98 [Sermones dominicales], 1451, ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár, 190v, <https://edit.elte>.

*Publicanus*oknak azokat nevezték, akik nyíltan [manifeste] vétkeztek, különösképpen azokat, akik állami jövedelmeket [publica vectigalia] (azaz adókat) hajtottak be vagy vettek bérbe, vagy bűnös úton hajhásztak világi javakat, bűnösöknek [peccatores] pedig azokat, akik titokban [occulte] vétkeztek, stb.⁴⁴

Ugyanez lehetett a *Müncheni kódex*ben szereplő jeles, illetve jelenvaló bűnös művelkedetbéli jelentése is, a glosszabelihez hasonló értelmezése pedig számos egyházi szerzőtől ismert.⁴⁵

Mivel Lk 15,1 egy vasárnapi prédikáció témájául szolgáló evangéliumi szakaszban szerepel,⁴⁶ akkoriban a nyilvánvaló (vagy jeles) bűnös alak lehetett a *publicanus* szokásos magyar megfelelője. Emellett szól az is, hogy a „niluan ualo es binesekh” fordulat bekerült a magyar glosszák közé. Pesti tehát megőrizte a hívek számára ismert fordulatot.

Láthatjuk, hogy a magyar fordításokban feltűnő alakok a vámos kivételével hangsúlyozzák a *publicanus*ok bűnösségét. E megfelelők viszont valójában nem is fordítások, hanem inkább körülírások.⁴⁷ Emiatt felvetül az a kérdés, hogy létezett-e egyáltalán az eredetinek megfeleltethető korabeli magyar szó. Úgy vélem, hogy a Pesti Gábor fordítását biztosan,⁴⁸ a *Müncheni* és a *Jordánszky-kódexet* pedig feltehetően ismerő Sylvester⁴⁹ szóválasztása a fordítói hagyomány, a pontos interpretáció és a rendelkezésre álló szókincs összefüggésében is vizsgálандó. A vizsgálat során nem támaszkodhatunk Sylvester saját szómagyarázataira,⁵⁰ mert azokban a *publicanus* értelmezésével nem foglalkozott. Fordítói intencióinak megismeréséhez tehát más forrásokat kell keresnünk.

---

hu/xmlui/handle/10831/30514. A kódexről lásd még BERRÁR és KÁROLY, *Régi magyar glosszarium*, 44; TARNAI Andor, „A Budapest–Németújvári Sermones Dominicales: Vázlat”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 87 (1983): 23–31.

44 SZILÁDY, *Sermones Dominicales*, 2:484. Egy másik latin glossza ugyanitt a *publicanit* nyilvános bűnösnek („i. e. publici peccatores”), a *peccatores*t pedig titkosnak (mármint bűnösnek – „sp. occulti”) magyarázza.

45 Néhány példa a *Patrologia Latina*ból: ANSELMUS LAUDUNENSIS, *Ennarrationes in Matthaum*, 162, 1330C; PHILIPPUS DE HARVENG, *De damnatione Salomonis*, 203, 0647A; Auctores varii 095, *Homiliae de tempore*, 95, 1264D, 1376B. Némiképp eltérően már Tertullianusnál is: „alios ex officio peccatores id est publicanos” (*Liber De Pudicitia* IX, 7).

46 Az evangéliumi szakaszt az úrnapi utáni 3. vasárnapon olvasták fel. PESTHINUS, *Nouum Testamentum...*, 155a lap széljegyzete (az evangélium szövege mellett); valamint uo., 240a (az ünnepnap evangéliumi szakaszok felsorolása).

47 KARDOS, *A Huszita Biblia...*, 57.

48 Sylvester levele Nádasdy Tamásnak (1538. ápr. 23.), in BALÁZS, *Sylvester János és kora*, 245; SZILÁDY Áron, szerk., *XVI. századbeli magyar költők művei 1, 1527–1546*, Régi magyar költők tára 2 (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1880), 489–491, <https://mek.oszk.hu/04700/04758>.

49 BALÁZS, *Sylvester János és kora*, 257–259; VARJAS Béla, [Kísérőtanulmány], in SYLVESTER János, *Új testamentum magyar nyelven: Újszigeet, 1541*, szerk., tan. VARJAS Béla, 7–44, hasonmás kiadás, Bibliotheca Hungarica antiqua 1 (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1960), 18, <https://mek.oszk.hu/06900/06987>; KNIEZSA István, *Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig*, Nyelvészeti tanulmányok 2 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1952), 12. Varjas elveti, hogy a *Müncheni kódex* egy ideig Nádasdy Tamás, vagyis Sylvester mentora birtokában lett volna: VARJAS, [Kísérőtanulmány], 19–20; Julius FARKAS, szerk., *Der Münchener Kodex* (Wiesbaden: Harrassowitz, 1958).

50 SYLVESTER János, ford., *Uy Testamentom Maĝar nelweñ* (Újszigeet: Abádi Benedek, 1541), RMNy 49, Zz2b–BB3b, <http://oszkdk.oszk.hu/DRJ/10161>. A jegyzetekről: BALÁZS, *Sylvester János és kora*, 272–294.

3. Kísérlet Sylvester szövélasztásának magyarázatára

A vizsgálathoz olyan műveket választottam, amelyeket Sylvester bizonyíthatóan használt vagy feltehetően használhatott a fordítás során: így a számára referenciaszövegként szolgáló Erasmus-féle, latin nyelvű *Újszövetség*-kiadás második kötetét, az *Annotationes in Nouum Testamentum* című munkát (1516),⁵¹ valamint ugyancsak Erasmusnak a négy evangéliumot magyarázó parafrázisait (1517–1524), amelyeket Sylvester azért követett, „quod in his purior synceriorque tractetur Theologia.”⁵² Két népszerű korabeli szótárról, a Calepinusról és a Dasypodiusról ugyan nem tudni, hogy dolgozott-e velük, ám elterjedtségük miatt számolhatunk ezzel a lehetőséggel.

Első példának lássuk a *telonium* szót: erről Erasmus – Mk 2,14-et kommentálva – azt írja az *Annotationes*ben, hogy az „a publicanusok asztala vagy helye, ahol vámot [*uectigal* – adót is jelenthet] szednek.”⁵³ Sylvester pedig – a *mensa publicanira* rímelő – fukarok asztalát ír a fordításba. Ambrosius Calepinus szótára hasonlóan fogalmaz: „a publicanusok asztala, ahol vámot [*vectigal*] szednek.”⁵⁴ Petrus Dasypodius latin–német szótára a *telos* szócikkben ezt írja: „Teloneum [...] vámaszta.”⁵⁵ Úgy látszik tehát, hogy

51 BALÁZS, *Sylvester János és kora*, 249–250. Nádasy Tamásnak 1547. szeptember 26-án Bécsből írott levelében hivatkozik rá. SZALAY József, „Az ujszigeti nyomda: Sylvester és Új testamentoma. Abádi Benedek. Szegedi Lajos”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 3 (1893): 88–98, 96–98 (a hivatkozás helye: 97); KLANICZAY Tibor, szerk., *Janus Pannonius: Magyarországi humanisták* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1982), 736–740. Szakirodalom: BARTÓK, „Nem egyéb...”, 160; BARTÓK István, „Nem tudom, mitsoda madár»: Sylvester János *Újszövetség*-fordításának utóéletéből”, in *Biblia Hungarica philologica: Magyarországi bibliák a filológiai tudományokban*, szerk. HELTAI János, 43–53, A Magyar Könyvszemle és a MOKKA-R Egyesület füzetei 3 (Budapest: Argumentum Kiadó, 2009), 43; BALÁZS, *Sylvester János és kora*, 263–270.

52 SYLVESTER, *Uy Testamentom...*, Sylvester előszava, a 2. számozatlan lap rectóján (a hivatkozott példányban a kézzel számozott IIIa lap); BALÁZS, *Sylvester János és kora*, 242–243. Az előszó magyar fordításban: SYLVESTER János, „Újtestamentum magyar nyelven [...]”, ford. LÁZÁR István Dávid, in ZVARA Edina, „Az keresztény olvasóknak”: *Magyar nyelvű bibliafordítások és -kiadások előszavai és ajánlásai a 16–17. századból*, 46–49, Régi magyar könyvtár: Források 14 (Budapest: Balassi Kiadó, 2003). Példák arra vonatkozóan, hogy Sylvester mennyire törekedett beépíteni saját fordításába Erasmus magyarázatait: KRÄHLING Edit, „Az eredeti és a fordítás viszonya Sylvester János magyar Új Testamentumában”, in *Pietas non sola Romana: studia memoriae Stephani Borzsák dedicata*, szerk. CZEGLÉDY Anita és mások, 820–830 (Budapest: Typotex–Eötvös Collegium, 2010).

53 Desiderius ERASMUS, *Annotationes in Nouum Testamentum (Pars Prima)*, szerk. P. E. HOVINGH, Opera Omnia Desiderii Erasmi Roterodami 6/5 (Amsterdam: Elsevier, 2000), 366, <http://www.oopen.org/record/357503>. Erasmus parafrázisaiban nem találtam erre vonatkozó magyarázatot.

54 CALEPINUS, *Dictionum latinarum...*, 298b. A szótárát 1502-ben adták ki először. Tartalmában és szerkezetében majd csak Sylvester *Újtestamentum*-fordításának megjelenése után következett be lényegi változás. IMRE Mihály, „Kortárs lexikográfiai elméletek érvényesülése Szenci Molnár Albert szótárkiadásában”, in *Dictionarium 1604: Szenci Molnár Albert szótára – Das Wörterbuch von Albert Molnár*, szerk. SZABÓ András, 30–93, Libri de libris (Budapest: Országos Széchényi Könyvtár–Osiris Kiadó, 2007), 30–31. Egy 1542-es bázeli kiadás például minimális eltéréssel ugyanezt a meghatározás tartalmazza: Ambrosius CALEPINUS, *Dictionarium Latinæ Linguæ* (Basel, 1542), yyy2b, <http://mdz-nbn-resolving.de/urn:nbn:de:bvb:12-bsb10147541-1>. Az egyes kiadásokról: Albert LABARRE, *Bibliographie du Dictionarium d’Ambrogio Calepino (1502–1779)*, Bibliotheca Bibliographica Aureliana 26 (Baden-Baden: Koerner, 1975).

55 Petrus DASYPODIUS, *Dictionarivm Voces Propemodvm Vniversas in autoribus latinæ linguæ probatis, ac uulgò receptis occurrentes Germanicè explicans, pro iuuentute Germanica primum in literis Tyrocinium faci-*

Sylvester Erasmus jegyzeteivel – vagy a Calepinusszal is – egyetértésben döntött úgy, hogy a vám nem adja vissza pontosan az eredeti szöveg tartalmát, és inkább új szót keres a τελώνιον/telonium fordítására.⁵⁶ A *Fukarorum mensa* kifejezést (9. jegyzet) – valószínűleg a pénzváltókra – használták II. Lajos udvarában, így azt patrónusa, Nádasdy Tamás környezetében akár Sylvester is ismerhette.⁵⁷

És mit írnak a fenti szerzők magukról a *publicanusokról*? Dasypodius a *publicus* szóikkben ezt: „Publicanus, aki a közösségtől vámot bérel, vagy valami mást, ami a köze.”⁵⁸ Calepinus ókori auktorokra alapozza tudását:

Publicanusoknak azokat nevezték a régiek, akik az adójövedelmeket és a római nép más behajtandó jövedelmeit bizonyos meghatározott áron bérbe vették, és akiket a köznyelv datariusoknak mond. Tudvalevő, hogy az ő rendjük, mind számukat tekintve igen jelentős, mind személyes tekintélyüket nézve igen hatalmas volt. Cice. pro Plan. A római lovagok virága, közösségünk dísz, államunk erőssége – mindezt megtalálni az adóbérlők rendjében. Ulpia. A publicanusok azok, akik állami jövedelmek hasznélvezetét bírják. Ugyanis innen van a nevük. És mindenkit, aki a kincstártól valamit bérbe vesz, jogosan neveznek publicanusnak.⁵⁹

Erasmus az evangéliumokhoz írt parafrázisaiban több helyen is foglalkozik a *publicanusokkal*. „Az ilyenfajta embereknek pedig, mivel a piszkos haszonszerzés és az erőszakos rablás mesterségét gyakorolják, sok szempontból rossz a hírük, különösen a zsidóknál⁶⁰ – írja Mt 9,9-et magyarázva. Máté elhívásával kapcsolatban (Mk 2,14–15) pedig ezt olvashatjuk nála:

---

ente, fideliter & magno labore iam recens concinnatum (Strasbourg: Rihelius, 1535), Ff4b, <http://diglib.hab.de/drucke/n-77-4f-helmst-2/start.htm?image=00425>. A szótárról lásd IMRE, „Kortárs lexikográfiai...”, 52–67.

56 Elképzelhető, hogy a vámot Sylvester – eldöntvén, hogy a τελώνης szót nem vámosnak fordítja – a görög szöveg mintájára cserélte le, ahol is a τελώνης és a τελώνιον alakilag is összefügg egymással. Hasonlóan szövegű fordításra találni példát a tékozló fiúról szóló példabeszédben, amelyben Sylvester is különböző szavakkal adja vissza az apai vagonra használt két szót. BALÁZS, *Sylvester János és kora*, 254–255.

57 Nádasdy II. Lajos idején a királyi kancellária munkatársa, Szalkai László esztergomi érsek és főkancléllár titkára is volt. Az udvar képviselőjében 1525-ben részt vett a Fugger-vagyon konfiskálásában (DERNSCHWAM, „A beszercebányai...”, 123.), és közeli barátságot ápolott a Fukarok asztaláról levelező Brodariccsal. V. KOVÁCS Sándor, „Humanista levelek, levélíró humanisták”, in V. KOVÁCS Sándor, *Eszmetörténet és régi magyar irodalom: Tanulmányok*, 259–313, Elvek és utak (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1987), 297.

58 DASYPODIUS, *Dictionarivm...*, X1b, <http://diglib.hab.de/drucke/n-77-4f-helmst-2/start.htm?image=00356>.

59 CALEPINUS, *Dictionum latinorum...*, 248b. A Cicerótól vett idézet (*Pro Plancio*, IX, [23]): Marcus Tullius CICERO, *Összes perbeszédei*, ford. NÓTÁRI Tamás (Szeged: Lectum, 2010), 960. Az Ulpianus-idézet Iustiniánus császár *Digestájából* való: Dig. 39.4.1.1.

60 Desiderius ERASMUS Roterodamus, *Paraphrases in Novum Testamentum [...]*, szerk. Jean LE CLERC, reprographischer Nachdruck der Ausgabe Leiden 1706, Desiderii Erasmi Roterodami Opera omnia emendatiora et auctiora 7 (Hildesheim: Olms, 1962), 53. hasáb. Az idézetet összevettem egy 1522–1524 között megjelent kiadás szövegével: Desiderius ERASMUS Roterodamus, *Paraphrasis in evangelium Mat-*

És a tó partján járva, [Jézus] elhaladt egy úgynevezett *teloneum* mellett, amelynél azok szoktak ülni, akik az arra utazóktól vámot szednek. Ott meglátott egy bizonyos Lévinek is nevezett Mátét, Alfeus fiát, aki *teloneumnál* ült. Ugyanis *publicanus* volt. Ezt a népséget, bár mindenhol gyűlölik őket az emberek, mégis kiváltképpen a zsidók tartották utálatosnak. Ugyanis igazságtalan áron megváltanak egy hivatalt [munus] a fejedelemtől, és emiatt, hogy minél több hasznot húzzanak, csaknem kíméletlenül megszarolnak mindenkit, és utálatos módon nehézséget okoznak a hajósoknak és az utazóknak, akiket némely esetben amúgy is elég kellemetlenség ér. A zsidók között viszont sokan voltak olyanok, akik tagadták, hogy világi császárnak, fejedelemnek és bálványimádóknak kelljen adót fizetnie az Istennek szentelt zsidó népnek. Innét van az, hogy a *publicanusokat*, akik a császártól kapott feladatból uzsorás mesterséget csináltak [Cæsaris negotium ad qæs-tum usurarium agebant], hevesen kárhoztatták.⁶¹

Erasmus éppen emiatt még a béna meggyógyításánál is csodálatosabbnak tartja Máté megtérését: „Mert elhíheted nekem, hogy micsoda bénaságtól szenved az, akinek a lelke hozzánt a pénzzel való állandó foglalatосkodáshoz: nincs is homályosabb dolog a *publicanusok* szövevényes pénzügyeinél [perplexæ publicanorum rationes].”⁶²

Erasmus tehát, az evangélium nézőpontjára reflektálva, mindenekelőtt pálcát tör a *publicanusok* felett. Gondolatmente több elemében emlékeztet arra, amit Luther közel egy időben keletkezett művében éppen a Fuggerekkel nevesített kereskedők-hitelezők tevékenységével kapcsolatban olvashattunk korábban: működésük nemcsak hogy káros a társadalomra, hanem a nagymértékű nyereségszerzés és gazdagodás erkölcsileg is elítélendő, ráadásul annak pénzügyi-gazdasági háttere is átláthatatlan. A *vectigaliák* bérletéből, illetve Luthernél a drága holmik kereskedeleméből és a hitelezésből származó profit azért (is) elfogadhatatlan, mert meghaladja az istennek tetsző és a törvényes mértéket. Föltételezhető, hogy – Lutherhez hasonlóan – bíráló megjegyzéseivel Erasmus saját kortársait intette. (Nem ok nélkül fogalmaz úgy, hogy a *publicanusokat mindenütt* gyűlölik.) Ez a társadalomkritikai él erőteljesebben érződik az *Annotationes* című munka egyik kommentárjában (Mt 5,46):

Τελῶνται, vagyis azok, „akik adójövedelmeket [uectigalia] vesznek bérbe”, és ezért hasonbérőknak hívják őket. Ez a népség meg volt vetve egykor a zsidóknál, most pedig a keresztényeknél különösen meg van becsülve. De ezen nincs mit csodálkozni, mivel a kalmárok [institores] [B] és a pénzváltók [mensarii], [A] akiket sem Aristotelés, sem Cicero nem lát szívesen a megbecsült polgárok között, szinte mindenkinél többet érnek [C] e két állam előkelői előtt.⁶³

---

thæi [...] (Basel: Joannes Frobenius, 1522), 66, <http://data.onb.ac.at/rep/103202A>. Eltérést itt és a *Parafrázisokból* vett többi idézet esetében sem találtam.

61 ERASMUS, *Paraphrases in Novum Testamentum*, 174. hasáb; vö. Desiderius ERASMUS Roterodamus, *In evangelium Marci paraphrasis* [...] (Basel: Joannes Frobenius, 1524), 34, <http://data.onb.ac.at/rep/10320288>.

62 ERASMUS, *Paraphrases in Novum Testamentum*, 175. hasáb; vö. ERASMUS, *In evangelium Marci...*, 34.

63 ERASMUS, *Annotationes in Nouum Testamentum*, 148–149 (923–927. sor). A különböző szövegkiadások betűjelei: A: *Annotationes*, ed. pr., Basil., 10. Frobenius, mense Februario 1516. B: *Annotationes*, ed. Basil.,

Erasmus tehát definíciójában kitér a foglalkozás ellentmondásos megítélésére. Utóbbi annyira lényegesnek tartja, hogy az *Annotationes* tárgymutatójában ezt tünteti fel: „A publicanusok a zsidóknál megvetettek, minálunk megbecsültek.”⁶⁴

Figyeljük meg, hogy e definíció a *publicanus*okat társadalmi szerepük alapján a kal-márok és „bankárok” társaságába utalja, olyannyira, hogy a második fele már csakis az ő megítélésükkel foglalkozik. (A Fuggerek, illetve a *fuckerek* esetében Luther is összekapcsolta e két többi tevékenységet.) Erasmus ugyan nem írja, de sejthető, hogy Arisztotelés és Cicero mely kijelentéseire gondol. Előbbi *Politikájában* megállapítja, hogy a kereskedelem valójában „nem természetserű” (οὐ κατὰ φύσιν), a pénz kamatoztatása pedig „a legtermészetellenesebb” (μάλιστα παρὰ φύσιν) „gazdálkodási mód”.⁶⁵ Cicero *A kötelességekről* írva egy szuszra említi a *portiorok*at (Erasmus *publicanusait*) az uz-sorásokkal (*fænerator*) mint a szabad emberek számára alantas (*sordidus*) mesterségek gyakorlóit.⁶⁶ Ugyanitt a kiskereskedelmet (*mercatura* [...] *si tenius est*) is alantásnak tartja. Valószínű tehát, hogy Erasmus a *mensarius*okat említve valójában nem pusztán pénzváltókra, hanem valamiféle uzsorásokra vagy azokra is gondolt, és számára valamiféle homályos és kétes értékű masszává mosódhatott össze a kereskedelem és a pénzügyi vállalkozás.

A különféle *publicanus*-definíciókat úgy összegezhethetjük, hogy a szótárakban a gazdasági szerepük, illetve társadalmi státuszuk bemutatása, míg Erasmusnál – hasonlóan ahhoz, ahogy Luther is viszonyult a kereskedőkhöz és a hitelezőkhöz – inkább az *erkölcsi-teológiai* megítélésük áll a középpontban. Sylvester szempontjából azoknak a magyarázatoknak lehetett nagyobb jelentőségük, amelyek az *Újszövetség*, illetve saját korának összefüggésében tárgyalták a *publicanus*okat. A definíciók metszete a közjöveldelmek haszonbérlete. A *publicanus*ok tehát nem egyszerűen vám- vagy adószedők, hanem olyan *vállalkozók*, akik az államtól saját pénzen megváltják, majd saját hasznukra – Erasmusnál *hangsúlyosan* rablók módjára – behajtják a jövedelmeket.

---

10. Frobenius, mense Martio 1519. C: *Annotationes*, ed. Basil., 10. Frobenius, mense Februario 1522. Ezek mind Erasmus életében és szerkesztésében jelentek meg. Uo., 1 („Introduction”).

64. Desiderius ERASMUS Roterodamus, *Novum Testamentum* [...], szerk. LE CLERC Jean, reprographischer Nachdruck der Ausgabe Leiden 1705, Desiderii Erasmi Roterodami Opera omnia emendatiora et auctiora 6 (Hildesheim: Olms, 1962), Dddd2b. Ugyanezt a kommentárt tartalmazza egy 1519-es kiadás is: Desiderius ERASMUS Roterodamus, *Novum Testamentum omne* [...] 2: *In Novum Testamentum* [...] *Annotationes* (Basel: Joannes Frobenius, 1519), 570, <http://data.onb.ac.at/rep/10280160>.

65. ARISTOTELÉS, *Pol.*, 1.1258b, e kiadás alapján: ARISTOTLE, *Politics*, szerk. William David Ross, Oxford Classical Texts (Oxford: Clarendon, 1957), doi: [10.1093/oseo/instance.00259280](https://doi.org/10.1093/oseo/instance.00259280). Magyarul: ARISZTOTE-LÉS, *Politika*, ford. HORVÁTH Henrik és SZABÓ Miklós, 2. kiad. (Budapest: Gondolat Kiadó, 1994), <https://mek.oszk.hu/04900/04966>.

66. CICERO, *De off.*, 1.150–151, e kiadás alapján: Marcus Tullius CICERO, *De Officiis*, szerk. Walter MILLER, Loeb Classical Library (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1913), <http://data.perseus.org/texts/urn:cts:latinLit:phi0474.phi055>, doi: [10.4159/DLCL.marcus_tullius_cicero-de_officiis.1913](https://doi.org/10.4159/DLCL.marcus_tullius_cicero-de_officiis.1913). Magyarul: Marcus Tullius CICERO, „A kötelességekről: Első könyv”, in CICERO, *Válogatott művei*, szerk. BALÁZS György, ford. HAVAS László, BORZSÁK István, MARÓTI Egon és KÁRPÁTY Csilla, 289–345 (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1987). A *publicanus*okkal kapcsolatban: „Cic.’s judgment may be positive or negative depending on the position which he adopts in a particular text.” ERASMUS, *Annotationes in Nouum Testamentum*, 149.

Ezt összevetve a korábbi magyar fordítások terminusaival jól látszik a különbség: a nyilvánvaló bűnös szintagma egy teológiai definíciót közvetítve nem ad számot a *publicanusok* foglalkozásról, a vámos lexéma pedig pontatlanul írja le a tevékenységet, és hallgat bűnösségükről (meg az ennek dacára nekik jutó megbecsülésről), amely Erasmusnál oly nagy nyomatékkal jelenik meg. Ez megmagyarázhatja, hogy – esetleges stilisztikai okokon túlmenően – miért *tűnhetett* Sylvester János számára elégtelen megoldásnak a bevett „nyilvánvaló bűnös” használata, és miért *igyekezett* a még számításba jövő vámosnál alkalmasabb megoldást találni az evangéliumi értelem visszaadására.⁶⁷

Amint a szótörténeti összefoglalásból kiderült, egyfelől nincs valódi nyoma annak, hogy a fukar közsztót (nem a személynévet!) a haszonbérlet összefüggésében említenék Sylvestert megelőzően vagy akár a következő évtizedekben. Tehát *csupán* azért feltételezhetjük ennek a jelentésnek a meglétét, mert Sylvester fukarnak fordította a *publicanust*, és mert utóbbi jelentését így definiálják különféle latin szótárak.⁶⁸ Másfelől jól modellezhető, hogyan válhatott a szó személynévből pénzzel foglalkozók jelölőjévé. A pejoratív konnotációk kialakulásához idehaza nagyban hozzájárulhattak a Fuggerek kiutasítását elrendelő – őket lényegében rablógazdálkodással vádoló – törvények (1525–1526) és a vállalatot ezt követően érő atrocitások.⁶⁹ Fordítói jegyzetek híján mindenesetre nem egyértelmű, hogy Sylvester értelmezésében mi lehetett a fukar jelentése: adószedő, vámszedő, haszonbérelő, uzsorás vagy ezek kombinációja.

Feje tetejére állítva Loványi Gyulának a tanulmány elején megidézett gondolatmenetét talán megkockáztatható az a kijelentés, hogy ha a fukar szó a Fuggerek nevéből ered (vagy akár a fucker közszo átvétele), akkor Sylvester korában vélhetően nem lehetett elterjedt a magyar nyelvhasználók között, így a szó *ennek ellenére* került be az első teljes terjedelmű magyar nyelvű *Újszövetség*-fordításba. Adódik tehát a kérdés, hogy vajon mennyiben fejeződhetett ki Sylvester nyelvi kreativitása e szó választásában. Induljunk ki ebből: a *publicanus* szó jelentése a vizsgált kontextusban komplex, ez pedig csökkenti annak esélyét, hogy a köznyelvben pontosan ez a jelentés kialakulhatott. A fordítás ráadásul alkotói útkeresés, és Sylvester erudíciója alapján is azt várhatjuk, hogy nyelvhasználata sokrétűbb, mint egy korabeli átlagos olvasóé. Így elképzelhető, hogy az eddig csupán valamilyen kereskedelmi vagy pénzes foglalkozást jelölő fukar szóban Sylvester fölismerte a potenciált, és *maga tágította ki* annak jelentését az evangéliumi szöveg kívánta értelemben.⁷⁰

67 Sylvester pontosságra törekvésének nyelvészeti és teológiai okai is voltak: Ács Pál, „Nyelvek harca: Sylvester János irodalmi programja”, in Ács Pál, *Átszítált idő: Tinóditól Tandoriig*, 45–57 (Budapest: Kalligram, 2014), 55.

68 A történeti-etimológiai szótár „fukar” szócikke ugyan Sylvesterral kapcsolatban haszonbérletről is beszél, és már egy 1522-es locus összefüggésében is fölveti ezt az értelmezési lehetőséget (lásd a 10. jegyzetet) – ezt azonban az 1604-es (tehát jóval későbbi) Szenci Molnár Albert-féle szótár *publicanus*-definíciója alapján teszi (MOLNÁR SZENCIENSIS, *Dictionarium Latinoungaricum...*, Cg1b.), ami módszertanilag kifogásolható.

69 WENZEL, *A Fuggerek...*, 27–33.

70 Hermann Zsuzsanna kiemeli Sylvester leleményességét a furkar szó használatával kapcsolatban: HERMANN, *Jakob Fugger*, 328–330.

E helyütt csupán egy hipotézis megfogalmazására vállalkozhatom, amely így hangzik: Erasmus magyarázatait alapul véve Sylvesternek olyan magyar megfelelőt kellett találnia a *publicanus* helyett, amely kielégíti az 'állami jövedelmeket bérbe vevő vállalkozó' értelmű meghatározást, és úgy fejezi ki az Erasmus által az *Annotationes*ben⁷¹ említett különös tiszteletadást, hogy egyúttal a tevékenységükre irányuló hangsúlyos kritikát is érzékelteti. A kérdés: hogyan is hívták Sylvester korának *τελώνης/publicanus*ait, akiket egyfelől társadalmilag nagy becsben tartottak, másfelől erkölcsi szempontból helytelenítették a működésüket? A Fuggerekre utaló fukar szó mármost általában jelölheti a keresztény világ egyre nagyobb tekintélyre és befolyásra szert tevő és akár a legmagasabb körökkel jó viszonyt ápoló kereskedelmi-pénzügyi vállalkozóit (Erasmussal szólva *institorjait* és *mensariusait*), és felidézheti az őket ért kritikát – gondoljunk Luther szavaira, aki meg kívánta zabolázni „a Fuggerek[et] és a velük egyszőrű társaságok[at]”, vagy a magyar országgyűlési végzésekre, amelyek a Szapolyai János vezette köznemesi párt véleményét visszhangozva⁷² a Fuggereket az ország kifosztói-ként említik (más, nevesíttelen külföldiekkel együtt, vagyis a családnév itt is egy kategória példaértékű képviselője). A Fuggerek Magyarországon valóban hozzájutottak eredendően állami jövedelemforrásokhoz – igaz, nem vámok vagy adók, hanem bányabérletek, illetve kamarabérlet formájában,⁷³ de Calepinus magyarázata értelmében már ennek alapján is bárki joggal *publicanus*nak minősíthette őket. Azt is láthattuk, hogy Luthernél a Fuggerek (illetve fuckerek), Erasmusnál pedig a *publicanusok* ugyanazon gazdasági ág, a kereskedelem és a hitelezés képviselőiként olykor egészen hasonló gondolatmenetek tárgyát képezik. Közös bennük tevékenységük erkölcsi-vallási, lényegében tehát *teológiai* alapú minősítése. Fontos elem a fölismerhetőség: ahogy a korábbi egyházi szerzők a vagyonszerző munkájuk során nyíltan vétkezőket tekintették *publicanusok*nak (azaz nyilvánvaló bűnösöknek), Luther teológusként a kereskedelemben ugyancsak azt ostorozza, „amiről látszik, hogy gonosz és megbotráncoztató” benne, a Fuggerekre pedig éppen az ilyen vállalkozók példaszerű képviselőjeként utal.

A fukar szóban mintha Sylvester egyik fordítói elvének gyakorlati példájára ismerünk: ő úgy hivatkozik Erasmusra, mint akinek művéből tisztább és igazabb (*purior synceriorque*)⁷⁴ teológiát lehet tanulni. A *Paraphrasesre* utaló eme megjegyzés hangsu-

71 Nem mellékes körülmény, hogy Sylvester az *Annotationes* melyik kiadását használta, ugyanis a magyarázat szövege azokban némi eltéréssel szerepel (lásd a 63. jegyzetet).

72 A Fuggerek magyarországi partnerei a gazdasági és társadalmi elitből kerültek ki. WENZEL, *A Fuggerek...*, 22–23. A köznemesi párttal kialakult konfliktusról lásd *uo.*, 27–33.

73 A Fuggerek magyarországi érdekeltségeiről lásd *uo.*, 34–54; GÜNDISCH Gustav, *Die Siebenbürgische Unternehmung der Fugger 1528–1531* (București: Imprimeria Națională, 1941); HERMANN, *Jakob Fugger*, 290–291.

74 A *sinceriort* Balázs János *hamisítatlanabbnak*, Lázár István Dávid *igaznak* fordítja (lásd az 52. jegyzetet). Horváth János pedig Szegedi Kis István *Theologiæ sinceræ loci communes* című munkájával összefüggésben arra jutott, hogy – Sylvester esetében is – az őszintébb a megfelelő fordítás. HORVÁTH, *A reformáció jegyében*, 153, 270. A kérdésben eligazíthat Sylvesternek a keresztényen szóhoz fűzött magyarázó jegyzete: „Az kik mostañ kerebtfeneknek hiuattatnak, tißtábban, ęs igazban hiuattatnának Christus nipinek.” SYLVESTER, *Uy Testamentom...*, AA3a; SYLVESTER, „Újtestamentum magyar nyelven...”, 57.

lyos helyen, a Miksa és Ferdinánd hercegeknek címzett ajánlásban szerepel.⁷⁵ Tekinthetjük ezt pusztá tiszteletadásnak, de Sylvester akár többet is akarhatott mondani ennél: én úgy értelmezem, hogy számára a pontos szövegértés alapja a helyes *teológiai* megközelítés.⁷⁶ A *publicanus* új, pontosabb fordítása ennyiben össze is kapcsolódik a régi terminussal, amely ugyancsak egyfajta teológiai interpretációt hangsúlyozott. Ugyanakkor a fukar szóval Sylvester talán ennél jobban is tekintetbe vette a fordítói hagyományt: a kortársak számára vajon ki lehetett a Fuggereknél *nyilvánvalóbb* példája azon vállalkozóknak, akik úgymond „bűnös úton hajhásztak világi javakat”⁷⁷

Sylvester *Újtestamentum*-fordításának részletes nyelvi-stilisztikai elemzése még várat magára, így nem igazolható, hogy ez a Sylvestert nyelvújítóként bemutató interpretáció összeegyeztethető-e Sylvester fordítói eszményeivel és főként gyakorlatával.⁷⁸ És hogy még inkább tudatosítsam az értelmezés korlátait, egy utolsó észrevétel: noha valószínűnek látszik, hogy legalább a fukarnak a *publicanus*szal való azonosítása Sylvester műve – hiszen a korábbi fordítók a latin szót másként interpretálták, annak pedig kicsi a valószínűsége, hogy a *publicanus* beszédtema lett volna más összefüggésben, és így lett volna neki bevett magyar megfelelője –, igazából ennek az ellenkezője sem elképzelhetetlen: a latinoktatás folyamatos alkalmat adott a fordítással való kísérletezésre, ezenkívül a kor úgynevezett ciceroniánusai azt vallották, hogy a tipikusan keresztény, illetve modern tartalmakat is az ókoriak szókészletével és módjában lehet csak igényesen kifejezni.⁷⁹ Ez utóbbi miatt viszont akár azt is feltételezhetjük, hogy kifejezetten a Fuggerek tevékenységét valaki már Sylvester előtt a *publicanus*okéval azonosította. És ugyanígy számolnunk kell azzal a lehetőséggel is, hogy a szó a korabeli prédikációkban vagy a reformáció befogadásának időszakában a vallási eszmecserék megélénkülése során bukkant föl először ilyen értelemben.

4. Összegzés

Dolgozatomban azt a hipotézist állítottam föl, hogy Sylvester János alapvetően Erasmus *Újszövetség*-magyarázatai alapján szakított a korábbi fordítók terminológiájával, és választotta a *publicanus* magyar megfelelőjéül a fukar szót. E lexéma etimológiájára és használatára (‘kereskedelemmel, pénzzel foglalkozó ember’) vonatkozó ismereteink

75 Lásd az 52. jegyzetet.

76 Lásd a 67. jegyzetet.

77 A Fuggerek az 1530–1540-es évek fordulóján már nem álltak rivaldafényben, mint a húszas években, nevük azonban még ekkor is ikonikus lehetett. A vállalat egyébként „az 1540-es évek második felére érte el a zenitjét”. TÓZSA-RIGÓ Attila, „Kapitalista vállalkozói társaságok a késő középkorban és a kora újkor első felében”, *Történelmi Szemle* 55, 1. sz. (2013): 23–54, 25 (8. jegyzet).

78 Sylvester a fordítói munkával kapcsolatos levelében (lásd az 51. jegyzetet) például a fordítótól megköveteli a pontosságot és az egyértelműséget.

79 Erasmus *Dialogus cui titulus Ciceronianus sive de optimo dicendi genere* című munkája 1528-ban jelent meg. A magyar vonatkozásokkal is foglalkozik TÉGLÁSY, *A nyelv- és irodalomelmélet*, 48–64 („A latin purizmus: Keresztény vagy pogány humanizmus?” című fejezet).

megengedik ezt a lehetőséget, ugyanakkor önmagukban nem adnak választ arra a kérdésre, hogy Sylvester pontosan milyen értelemben használta a szót, és hogy ez a jelentés valóban ismeretes volt-e már Sylvester előtt is. Noha valószínűbb, hogy a szó konvencionális értelemben került a fordításba, arra is hozhatók föl érvek, hogy Sylvester szóértelmezése sajátos volt (és így ő alkotta meg a haszonbérli jelentést), vagy éppen ennél összetettebb lehetett.

Nincs különösebb okunk azt feltételezni, hogy Sylvester, szakítva a magyar fordítói hagyománnyal, ne akarta volna saját fordításában is nyomatékkal érzékeltetni a *publicanus* bűnösségét, már csak azért sem, mer az a bűnbánat fontossága miatt lényeges vallási üzenetet hordozott. Sylvester azonban a titkos (*occultus*) és nyilvánvaló (*manifestus*) bűnösség közötti különbségtételre fókuszáló teológiai megközelítés helyett, amelyen a korábbi terminus alapult, új, *gazdaságkritikus* aspektusokat is magában foglaló teológiai megközelítést választott. Lényegében tehát azzal tért el a megelőző fordítók gyakorlatától, hogy a vallási üzenetnek nemcsak hagyománykövető átadására törekedett, hanem olyan *időszerű* fogalmat keresett a *publicanus* fordítására, amelynek jelentéstartalma egyúttal összhangban van Erasmusnak és esetleg néhány más, elsődlegesen teológiai, másodsorban pedig grammatikai szaktekintélynek, így Luthernek vagy Calepinusnak a megállapításaival. Ez pedig azt is jelenti, hogy a kereskedők és más pénzes vállalkozók társadalmi státuszáról zajló keresztény-humanista (és olykor aktuálpolitikai) diskurzus figyelembe vétele nélkül nem érthetjük meg igazán, hogyan és milyen jelentésben került be a fukar szó Sylvester János *Újszövetség*-fordításába.

Molnár Dávid: Versőrlő malomnak korpája? Filefalvi Filiczki János költői életműve

Europica varietas. Dissertationes 4

Budapest: L'Harmattan–Tokaj-Hegyalja Egyetem, 2024, 568 l.

MÓRÉ Tünde

HUN-REN BTK Irodalomtudományi Intézet, tudományos munkatárs, Lendület kutatócsoport

ORCID: 0000-0002-1131-5660

Kicsoda Filefalvi Filiczki János? Mekkora az életmű? Milyen verseket írt, és érdemes-e ezeket ma is olvasni? Ezek mind olyan kérdések, amelyekre a választ sokáig egyetlen gépiratban hozzáférhető disszertáció igyekezett megválaszolni, amelynek a szerzője Bencédy József volt, elkészültének ideje pedig 1946.¹ Filiczki tulajdonképpen ismeretlen szerzőnek számított a magyarországi irodalomtörténeti kánonban. Molnár Dávid kötete a felsorolt kérdések mellett arra is igyekszik választ adni, hogy Filiczki miért kophatott ki a népszerű szerzők közül. Az impozáns, majdnem 600 lapos monográfia a L'Harmattan Kiadó és a Tokaj-Hegyalja Egyetem gondozásában jelent meg az *Europica Varietas Tokajiensis* című sorozatban. A sorozat, nevéhez híven nem egyetlen korszakra, vagy témára koncentrál, a Dissertationes alsorozat eddig megjelent kiadványainak a hívószavai Nepomuki Szent János, Enea Silvio Piccolomini és a Bibliotheca Corviniana voltak. Jelen kötet a 17. század eleji latin nyelvű költészet vidékére kalauzolja az olvasót, és három nagyobb egységre tagolódik: az első blokk Filiczki életrajzát tárgyalja, a második a költői életművet mutatja be, míg a harmadik a kapcsolati hálóját dolgozza fel szócikkekben. A kötetet életrajzi adatok, a költői művek listája és kronológiája, incipitmutató és a képek jegyzéke zárja. A monográfia print és online változata között egy különbség van: utóbbit azért is érdemes beszerezni, mert a nyomtatott kiadásal szemben a képanyaga színes. A könyv emellett, hogy a lehető legteljesebb képet igyekszik adni a szerzőről és munkásságáról, az alkalmi költészet kutathatóságát is problematizálja, ugyanis Filiczki költészete kizárólag alkalmi szövegekből áll. Az aprónyomtatványok mellett két kötetet is összeállított: a 32 műből álló *Xenia natalitiát* (Prága, 1604) és a 351 szöveget tartalmazó *Carminum libert* (Bázel, 1614).

---

1 BENCÉDY József, „Filiczky János élete és költészete” (MTA Irodalomtudományi Intézet, 1946), 7-2. fond, MTA Irodalomtudományi Intézet, Archivum.

A Filiczki-életmű feldolgozását és közzétételét a már említett doktori értekezés óta a kutatók többször sürgették. Szentmártoni Szabó Géza,² Imre Mihály³ és Kecskeméti Gábor⁴ írásai egy-egy szövegről közöltek részletes elemzést. Mindannyian hangsúlyozták Filiczki elfeledett státuszát, valamint azt is, hogy kortársai második Ovidiusként emlegették a szerzőt. A magyarországi mellett a szlovák és cseh kutatók is egyre nagyobb figyelmet fordítottak az életműre, ennek egyik fontos állomása Sebastian Krasnovský 2021-es szakdolgozata,⁵ amely átfogóan elemzi Filiczki önreprezentációját. Molnár Dávid a monográfia bevezetőjében, a szakirodalmat áttekintve hangsúlyozza, hogy a kiindulópont szinte kivétel nélkül Petrus Lotichius Secundus *Bibliotheca Poeticája* volt. Lotichius 1628-ban megjelent munkájában 169 férfi és négy női költő életrajzát gyűjtötte össze enciklopédikus jelleggel, ezek között olvasható Filiczki János néhánylapos biográfiája is. Annak ellenére, hogy az utóbbi évtizedben részletes elemzések készültek egy-egy szövegről, költészetével kapcsolatban jórészt a Pirnát Antal által megfogalmazott sommás ítélet maradt érvényben: „tudós dilettantizmus”.

A kötet első nagy egysége Filiczki életrajzának részleteit tárja fel. Molnár leginkább két forrástípusra támaszkodik: az egyetemjáráshoz kapcsolódó matrikulákra, album amicorum bejegyzésekre, valamint a költői életműre, a versekből kinyerhető adatokra. A források kijelölik azt is, hogy életének melyik része válik hozzáférhetővé. Az album amicorum (1600) előtti, valamint a peregrinációja utáni évekkkel (1617–1622) kapcsolatban erős sejtéseket, valószínűsíthető eseményeket közöl a kötet, amely összefügg azzal, hogy Filiczki életének ezen szakaszaiban hiányzik az a közeg, amely a kor alkalmi költészetének alapvető táptalaja volt: az oktatás. Molnár iskoláról iskolára követi Filiczki peregrinációját, a lehető legnagyobb pontossággal feltárva az érzéket, távozást és az egyes helyszínekhez kötődő személyeket, kapcsolatokat. Ez az egység módszertanilag arra kiváló példa, hogy az alkalmi költészet miért tartozhat mai napig a kedvelt történeti források közé. Ezzel elsősorban ahhoz a kutatási irányhoz kapcsolódik a szerző, amely az alkalmi szöveget a humanista kapcsolati hálózatok elemzésére használja fel – például Nagy Andor a brassói elitre vonatkozó kutatásai szintén jelentős mértékben támaszkodtak az alkalmi szövegekre.⁶

Ez egyben elvezeti az olvasót ahhoz a problémához, amely az alkalmi költészet kutatásánál rendre felmerül. Hogyan olvassuk és értelmezzük ezeket a műveket? Molnár részletes képet ad az alkalmi költészet fogalmának nem túl hosszú előtörténetéről. Kitér a modern definíciós kísérletekre, illetve alapos magyarázatot fűz a néhol igencsak képlékenynek tűnő értelmezési keretekhez. Emellett a korabeli praeceptumirodalom meghatározó szerzőinél is kutakodik, hogy képet

2 SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, „Janus Pannonius és a szekszárdi apátúr”, in *Summa: Tanulmányok Szelestei N. László tiszteletére*, szerk. MACZÁK Ibolya, Pázmány irodalmi műhely: Tanulmányok 7, 288–300 (Piliscsaba: Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 2007).

3 IMRE Mihály, „Kulturális és önreprezentáció feszültségei: Filiczki János verses ajánlásai Szenci Molnár Albert zoltároskönyvéhez”, in *Bibliotheca et Universitas: Tanulmányok a hatvanéves Heltai János tiszteletére*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor és TASI Réka, 187–207 (Miskolc: Miskolci Egyetem BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 2011).

4 KECSKEMÉTI GÁBOR, „Filiczky János (csaknem) ismeretlen köszöntőverse”, in KECSKEMÉTI és TASI, *Bibliotheca et Universitas...*, 149–156.

5 SEBASTIAN KRASNOVSKÝ, „Johannes Filiczki as a Renaissance Man. Identities and Self-fashioning” (Bécs: Central European University, 2021).

6 NAGY Andor, *Tisztviselői életpályák: A brassói szász vezető elit társadalmi érvényesülése (1650–1750)*, Korall könyvek (Budapest: Korall Társadalomtörténeti Egyesület, 2024).

alkosson arról, hogy milyen kategóriákat használtak a ma alkalmi költészetként számontartott szövegeknél a kora újkorban. Nagy súllyal van jelen Julius Caesar Scaliger poétikai rendszere. A posztumusz megjelent, hét könyvből álló poétikai áttekintés igen részletes kategorizálási rendszert tartalmaz az alkalmi műfajokra vonatkozóan, amelyeket a legtöbb kompendiumszerző csupán átfogó jelleggel tárgyalt a *silvae* címszava alatt. Molnár saját meghatározást is közöl, amely a szövegek társadalmi szerepére koncentrálna: „az ajándékgazdaság kulturális csereterméke.” (128.) A fejezet arra hívja fel a figyelmet, hogy a kora újkori és a modern rendszer teljesen eltérő szempontokat érvényesít a szövegekkel kapcsolatban, amelyek nem feltétlenül békíthetők össze.

A harmadik nagy egység Filiczki János lírai életművét veszi szemügyre közelebbről. Molnár kronológiai rendben tárgyalja a szövegeket, 1603 és 1622 között, összesen 25 tételben. Egy-egy tétel hasonlóan épül fel. Az alapvető kiadási adatok, fellelhető példányok, szerzők és címzettek ismertetésével kezdődik, a versek bemutatásánál előtérbe helyezi az allúziók, imitációk, áthallások, előképek rendszerének megmutatását. Ez a megoldás szoros kapcsolatot teremt a párhuzamosan készült és 2023-ban megjelent kritikai kiadással,⁷ a kötet szinte annak kommentárjaként is olvasható. Ennél azonban fontosabb, hogy a szerző azt a szempontot választotta, amely leginkább reprodukálhatja a 17. századi olvasó percepcióját a versekkel kapcsolatban. „Én [a monográfus – M. T.] Ovidius hangnemét és témáját kerestem benne, míg a kortárs Pataki Füsüsnek [Pataki Füsüs János – M. T.] ez eszébe sem jutott. Filiczki méltatóival együtt ő is az Ovidius-utalásokat és -allúziókat fedezte fel rögtön Filiczki szövegeinek olvasásakor. Másképp olvassuk a verseket, mint a 17. században.” (353.)

A „másképp olvasás” tapasztalata az, ami meghatározó élmény a monográfia olvasása során. A kötet egyszerre hasznosítja Scaliger aprólékos rendszerét, és mutat rá annak számos ellentmondására. Az alkalmi költészetet tárgyaló fejezetet azzal zárja a szerző, hogy nem feltétlenül használták ezeket az előírásokat a versek alkotásakor, viszont Filiczki költészetének bemutatásához mégis kiindulópontként szolgálnak, akár olyan szempontból is, hogy egy-egy szöveg milyen mértékben felel meg a Scaliger által közölt műfaji követelményeknek. Hasonló kettősség mutatkozik meg a költői életmű értékelésénél. Molnár többször leszögezi, hogy a romantikus élményszéttétika felőli olvasás szükségszerűen kudarcra van ítélve olyan versek esetében, amelyek nem ezzel a céllal íródtak, a verseket elemző fejezet mégsem mellőzheti teljesen azt, hogy ez alapján orientáljon az életmű minőségével kapcsolatban.

A Filefalvi Filiczki János költészetét feldolgozó monográfia több évtizednyi lemaradás pótlására vállalkozott: Molnár kiegészítette az életrajzot, térképre tette, kontextualizálta és kiadta a teljes költői életművet, rendet teremtett az alkalmi költészet labirintusában, aprólékos kapcsolati hálót rajzolt fel, kijelölte azokat a további irányokat, amelyek az életmű módszeres kutatásához vezethetnek. Noha a hiánypótló kifejezés lassan elcsépeltnek hat a tudományos munkák esetében, jelen kötetre érvényes jelző. Az alkalmi költészet az utóbbi évtizedben egyre nagyobb kutatói érdeklődést váltott ki, vizsgálata időszerű és szükséges, de ahogy a *Versőrlő malomnak korpája* is tanúsítja, zavarbaejtő jellege sem tűnt el. Véleményem szerint a kötet egyik legfőbb eredményei közé tartozik, hogy egy, a modern olvasóknak nehezen hozzáférhető és megérthető korpuszt az irodalomtörténeti módszertan segítségével elérhető közelségbe hozott.

---

7 Iohannes FILICZKI DE FILEFALVA, *Carmina quae exstant omnia*, szerk. MOLNÁR DÁVID, Bibliotheca scriptorum medii recentisque aevorum: Series nova 20 (Budapest: Reciti Kiadó, 2023).

„...nekem is van egy hőstettem, amivel dicsekedni lehet”. Dráma, adaptáció és teatralitás a Jókai-jelenlétben

Szerkesztette Hansági Ágnes és Hermann Zoltán
Balatonfüred: Tempevölgy Könyvek, 2023, 328 l.

MÁRTON-SIMON Anna

SZTE BTK, Irodalom- és Kultúratudományi Doktori Iskola, doktori hallgató
ORCID: 0009-0001-5796-8456

A Hansági Ágnes és Hermann Zoltán által szerkesztett „...*Nekem is van egy hőstettem, amivel dicsekedni lehet*” az azonos címmel megrendezett 2022-es konferencia tanulmányokká szerkesztett előadásait tartalmazza. Ebben az értelemben nem önálló könyvről van szó, hanem egy sorozat legújabb darabjáról, hiszen maga a konferencia is a révkomáromi 2004-es jubileumi alkalommal induló, majd Balatonfüreden folytatott, immár hagyománnyá vált Jókai-konferenciák sorába illeszkedett. A tudományos tanácskozások mindegyikéből sűrűn lapozott, gyakran hivatkozott tanulmánykötetek születtek: a 2004-es *Mester Jókai: A Jókai-olvasás lehetőségei az ezredfordulón*; a „tankönyvekből ismert” író az ezzel nem kompatibilis Jókai-képzetekkel ütköztető *Jókai és Jókai* (2013); a 2015-ös *Író leszek, semmi más...: Irodalmi élet, irodalmiság és öntükröző eljárások*; valamint a novellisztikával foglalkozó 2018-as *A kispróza nagymestere*. Ezt a sort folytatja a 2023 végén megjelent kötet, amely a sorozat korábbi darabjaihoz hasonlóan a Jókai-kutatás kézikönyve lehet, hiszen a benne olvasható esettanulmányok az életmű egy mostanáig feltáratlan szegmensével foglalkoznak.

A kötet szövegei nemcsak Jókai és a korabeli színház viszonyának vagy a Jókai-adaptációk kérdésének elmélyültebb megértéséhez javasolnak módszertani és elméleti megközelítéseket, de általában a 19. századi színházhoz köthető műfajok működéséről, színház és jelenlét kérdéseiről, az életmű mediális komplexitásáról, valamint kanonizáció és adaptáció kapcsolatáról is termékeny megállapításokat tesznek. A tanulmánykötet három szorosan összefüggő, mégis logikusan elkülönülő tematikus blokkba rendeződik, melyeket az alcím (*Dráma, adaptáció és teatralitás a Jókai-jelenlétben*) és a fejezetcímek (*Dráma és dramatizáció, Adaptáció, illetve Jelenlét és teatralitás*) is jeleznek.

Az első, *Dráma és dramatizáció* című fejezet négy tanulmánya Jókainak a színházi műfajokhoz, valamint a dramatizált irodalmi szövegekhez fűződő összetett viszonyával foglalkozik. Szilágyi Márton tanulmánya (*Egy legendásított színműírói pályakezdet különös története*) Jókai pályakezdő drámáját, a *Zsidó fiút* olvassa újra. A cím ellenére a tanulmány nem kizárólag a karrierkezdés utólagos „legendásításáról”, mitizáló újraakasztásáról szól, de Jókai drámájának és Petőfi *A hóhér kötelének* komparatív elemzését is nyújtja. Érvelése arra a különös helyzetre épít,

hogy Jókai a *Zsidó fiút* Petőfi kézírásos másolatában nyújtotta be a Magyar Tudományos Akadémia pályázatára, a másolás ténye pedig (Szilágyi találó megfogalmazásában) „kézzelfogható és kétségbevonhatatlan” bizonyítéka az olvasásnak. (18.) Ez teret enged egy érzékeny összehasonlító vizsgálatnak, melyben hatástörténeti megalapozottsággal vethető össze Jókai és Petőfi poétikája és karakteralkotási technikái. A tanulmány kettős kérdésfeltevése (a komparatív elemzés és a pályakezdés „legendásítása”) szervesen követi egymást, a Petőfivel folytatott „közös munka” ugyanis fontos része annak, ahogyan Jókai utólag megkonstruálta a *Zsidó fiú* létrejöttének és fogadtatásának történetét.

Vaderna Gábor *Cross-dressing a színpadon* című tanulmánya az előző elemzésben szöveggként (és materialitással bíró tárgyként) értett színdarab helyett a színházi bemutatás során eseménynyé váló drámával foglalkozik. Jókai egy önadaptációját vizsgálja, az 1852-es *Dalmát*, amely *A varchonták* című elbeszélés tragédiává átdolgozott színpadi változata. A tanulmány a 19. századi színjátszás (különösen a népszínház és az operett) kedvelt megoldását, a női nadrágszerepet helyezi fókuszba, de ezt nem a színházi bulvár vagy a szokásrend felől értelmezi. A *Dalma* címszerepe ugyanis eleve nadrágszerepnek íródott, a nő „férfivá válása” (41) a dráma alapvető mozzanata, nem utólagosan, az előadások során hozzáadott külsőség. Vaderna a tragédia világának sajátos értékrendje felől olvassa „a férfivá válás nagyszabású tettét” (42) és annak következményeit. A meggyőző érvelést kissé nehézkessé teszi a fogalomhasználat billegése, a *társadalmi és biológiai nem*, illetve a *szexuális orientáció* fogalmai olykor következtelenül jelennek meg, különösen a vonatkozó gondolatmenet (45) zárlatában. Viszont kiemelten izgalmas a színrevitel által létrehozott, sajátosan reflexív nézői helyzet értelmezése, amely azt vizsgálja, milyen következményekkel jár, hogy a *Dalma* dramaturgiája szerint a nézők mást látnak, mint a színpadon álló színészek. Míg a néző nőként látja a Laborfalvi Róza által alakított Dalmát, addig a tragédia szereplői férfiként látják őt, így az előadás nem engedi meg a belehelyezkedő befogadást.

Szalisznyó Lilla vállaltan egy kiterjedtebb projekt előkészítő esettanulmányaként prezentálja munkáját, Jókai legsikeresebb drámaadaptációjának, *Az arany ember* színpadi változatának újfajta filológiai megközelítését javasolja. *Az arany embert* könyvdrámaként értelmező elemzésekkel szemben Szalisznyó javaslata szerint érdemes figyelembe venni az adaptáció használatiszöveg-jellegét, színházi felhasználását. Ez egyrészt arra kényszeríti az elemzőt, hogy eleve többszerzős műalkotásként kezelje a drámát, amelyben Jókai mellett a rendező Paulay Edének is kiemelt (magát a szöveget is alakító) szerepe van. Másrészt a tanulmány olyan forrásokat használ produktívan, amelyeket a kizárólag a szövegre és annak hordozójára figyelő filológia mellékesnek tekint: a kelléklístát, a színpad látványtervét, a jelmezekre vonatkozó színházi szabályzatot stb. Ezek konkrét fogódzót nyújtanak az adaptációs munka értelmezéséhez, különösen a helyszíneket, a cselekményszekvenciákat, vagy a karakterábrázolást érintő változtatások esetében. Az így felfogott adaptáció egy összetett funkcióval rendelkező és speciális használatra készült (s ezek által meghatározott) forráskomplexumként értelmezhető.

Az első blokkot Fülöp Dorottya *Jókai, a kísérletező* című tanulmánya zárja, amely a fejezet címében szereplő „dramatizáció” fogalmának új megközelítését engedi meg, ugyanis egy sajátos hibrid műfajú szöveget, a hol meseként, hol dramatizált elbeszélésként meghatározott *Csalavért* helyezi el műfaj történeti és -elméleti keretben, a dramatizált elbeszélést a Dialogroman német hagyománya felől értelmezve. Jókait a műnemek átjárhatóságával kísérletező, a szerkezet és forma határait feszegető újítként mutatja meg, aki a gyermeki irodalom képlékenyebb,

megengedőbb keretei között olyan megoldásokat is kipróbál, amelyek szigorúbban vett műfaji és műnemi kategóriákon belül nem elképzelhetők. Bár a gyermekirodalom kevésbé szabályozott almezőjével számol az elemzés, nem használja kontrollanyagként a 19. század második felének sajtójában gyakori párbeszédes vagy félig dramatizált szövegeket, így a Jókainál megjelenő műfajhibriditás unikálisnak tűnik. A Jókai által a műalkotás „vázának” (115) tekintett párbeszédet a kevert műfaj sajátos megvilágításban engedi látni – a tanulmány egyik kiemelkedő invenciója éppen a párbeszédes (dramatizált elbeszélés) és a fikcionalitás (mese) narratológiai következményeinek bemutatása.

A második, *Adaptáció* című fejezet értekezései olyan átdolgozásokról szólnak, amelyek Jókai irodalmi szövegeit más műfajba, más médiumba helyezik át, és más közönség számára teszik hozzáférhetővé. Az ekvivalencia elve mentén gondolkodó, szűkös és meghaladott adaptációfelfogások helyett a fejezet tanulmányai komplex összehasonlító elemzéseken keresztül vizsgálják az adaptáció során létrejövő „többkezes” műalkotásokat. Eisemann György *Politika és poétika Jókai Mór Dózsa-dramájában és Erkelék megzenésítésében* című szövege a Dózsa-„mítosz” megkonstruáltságáról, a történelmi dráma lehetőségeiről értekezik. Érdeemes Eisemann elemzését az első fejezet tanulmányaival együtt is olvasni. A *Dózsa* világnézetének és dramaturgiájának értelmezése ugyanis hasonló következtetésekre jut, mint amit Vaderna Gábor vagy Szilágyi Márton más színdarabok kapcsán megfogalmaztak. Az „alanyi szenvedély és a történelmi végzet összefonódása” (148) hasonló konfliktusként jelenik meg itt, mint a *Zsidó fiú* esetében a magánérdek és a haza érdekének ütközése (23), vagy a *Dalma* esetében a Vaderna által „közhelyes antropológiának” nevezett feszültség a haza szolgálata és a privát vágyak között. (41.) Eisemann inspiratívan elemzi az Erkel-féle adaptációt, amelyben a kétféle kompozíciós szint (a wagneri énekbeszéd és a zárt számok hagyománya) együtthatásában zeneelméleti szemszögből is megvalósul az, amit a librettó nyelvileg létrehoz. Az értelmezés a *Dózsa* monarchista értékrendjének hangsúlyozásával zárul, s arra figyelmeztet, hogy maga a választott tárgy, valamint az ahhoz kapcsolódó forradalmi képzetek és narratívák nem elegendőek a tulajdonképpeni dráma „forradalmivá” olvashatóságához.

A zenés adaptációkkal foglalkozó tanulmányok sorát Zentai Mária folytatja (*A Szaffitól a Cigánybáráig: Jókai, Schnitzer, Johann Strauss*). A Jókai-adaptációk között sajátosnak számító *Cigánybáró* helyzetére kérdez rá, végigköveti annak alakulástörténetét a bécsi bemutatóig, valamint szoros olvasással összeveti az elbeszélés szövegét és a librettót. A három, különálló kérdéskör egy olyan nagy tanulmányt eredményez, amely a *Cigánybáró* létrejöttétől annak fogadtatásáig és a szakirodalom vakfoltjaiig számos szemszögből vizsgálja a művet. Zentai rávilágít, mennyire más pozícióból teheti fel az adaptációra vonatkozó kérdéseket az elsősorban Straussra és Schnitzerre figyelő nemzetközi szakirodalom, amely számára Jókai „csaknem elfeledett 19. századi író” (162) és a Jókait felértékelni kívánó, emiatt elfogult magyar szakirodalom (ami túldimenzionálja Jókainak a librettó létrejöttében játszott szerepét). A szerző Jókai és Schnitzer levelezését elemezve vizsgálja felül ezeket a torzító értelmezéseket, árnyalt képet nyújtva kettejük munkaviszonyának működéséről. Szalisznyó Lillához hasonlóan Zentai is átmeneti – és éppen átmenetisége miatt figyelemreméltó – szövegtípusként tekint a színházi (ez esetben operetti) adaptáció textusára: a nevek, helyszínek, szekvenciák átalakítását és konstruálását, továbbá a műalkotás inherens értékrendjének változását az új kontextus, új médium és új közönség mátrixában elemzi.

Gerencsér Péter tanulmánya olyan korpussszal foglalkozik, amelynek esetében már nem vödik fel Jókai alkotói részvételének kérdése. Gerencsér a filmadaptációk történeti áttekintése révén új megvilágításba helyezi azt a Jókai-képet, amelyet a tanulmány szóhasználatával az életművet csak „másodkézből”, filmadaptációkból ismerő tömegek hoztak létre. Amellett érvel, hogy a Jókairól szóló diskurzust alakító „készen kapott panelek” (182) éppen a filmadaptációk által közvetített kánon alapján rajzolódnak ki mind az átlagbefogadó, mind a „professzionális olvasók” (182) körében. Gerencsér az avantgárd és giccs greenbergi szembeállításából indul ki, ami a tanulmány elemző részeiben kevésbé meggyőző, mint annak indoklásaként használva, miért nem váltak mostanáig tudományos érdeklődésű vizsgálat tárgyává a giccs kategóriájába sorolt filmek.

A második blokkot Szajbély Mihály „*Az arany ember*” az akusztikus térben: *Csajági János hangjátéka* című elemzése zárja, ami nem *Az arany ember*nek mint regénynek a „másodkézből” történő befogadásával, az adaptáció kanonizáló szerepével foglalkozik, hanem önálló műalkotásként kezeli és értelmezi Csajági hangjátékát, az új médium sajátos lehetőségeire figyelve. A látvány „nélkülözése” ebből a perspektívából nézve nem veszteség, hanem lehetőség. Az elemzés azokat az átalakulásokat követi nyomon, ahol az új médium szabályai újszerű megoldásokat követelnek: a narrátori hang teljes kiiktatását, tömörítést vagy kifejtést, a leíró és kommentáló részek helyett a „hangkulisszák”, valamint a jelentéses és atmoszférikus auditív megoldások használatát. Sybille Krámerre alapozva rámutat arra, ahogyan a hangok lehetővé teszik a jelenlét érzékeltetését és előállítását. Ahhoz hasonlóan, ahogyan Vaderna értelmezésében a színészek teste kulcsszerepet játszik a *Dalma* dramaturgiájában, Szajbély érvelése is arra világít rá, hogy hogyan képes a testtel bíró szubjektumhoz kötött emberi hang sajátos aurával és jelenléttel rendelkező helyzetek megteremtésére, míg a médium által felkínált technikák (vágás, hangsávok egymásra vagy egymás után helyezése stb.) akár idősikváltások vagy a nonlinearitás érzékeltetésére, sőt a belső vívódásnak, a szubjektum destabilizációjának, szétfoslásának a színrevitelére is képesek.

Szajbély Mihály jelenlétre és performativitásra fokozottan figyelő elemzése találó átmenetet képez az utolsó tematikus blokkhoz. A fejezetet Hermann Zoltán *Gyémántok és operett-primadonnák: Jókai és Offenbach* című tanulmánya nyitja, amely a *Fekete gyémántok* az offenbachi operett és a Treumann-színház korabeli megítélésének kontextusában olvassa újra, a regény protagonistáját az operettekben a „bűn szimbólumaként” és „a szexuális vágy tárgyaként” (230) értendő primadonnaszerep felől értelmezi. Hermann kifejtve elemzi a regény metaforikáját: a *Fekete gyémántok* „színpadiasan” (234) képzelet el a tőzsdét, s a színjátszást is gazdasági metaforákkal írja le. Ebben a képletben a primadonna „a pecsét, az aláírás, a név a színház nézőknek adott kötelezvényén” (234), a szubjektum szimbolikus szétíródása (a főhős folytonos névcsereitől) pedig a cserefolyamatok logikáját követi. A tanulmány olyan kapitalizmuskritikai megközelítéssel kísérletezik, amely távolságot kíván tartani a regény gazdasági olvashatóságán „elmarxizáló” (232) szakirodalomtól. S bár számos találó, továbbgondolásra érdemes meglátása van, az értelmezés olykor reflektálatlanul átveszi a regény perspektíváját, a bűn leányaként, *femme fatale*-ként megjelenő, „eredendően, de öntudatlanul” gonosz Evelina (240) például így marad mind az idézett regényrészletekben, mind az elemzés szövegében kimozdítatlan toposz.

Kiss A. Kriszta tanulmánya Jókai autobiografikus és autofikciós szövegei kapcsán értelmezi a színházi jelenlétet, és eljátszik az *Én színpadi életem* cím által felkínált poliszémiával: a szub-

jektum színrevitelét, valamint a színházhoz mint intézményhez való viszonyt egyaránt tárgyalja. Kiss a sajtóforrásokat kontrollanyagként használva az énelbeszélés olyan mozzanataira mutat rá, amelyek révén Jókainak nem is feltétlenül a színházhoz, sokkal inkább a nyilvánosság totalitásához való viszonya ütődik ki. A gyermekkori, privát (és ellenőrizhetetlen) színházi emlékek, valamint a felnőttkori, a nyilvánosságához kötődő (s így többek által elbeszél, vagyis „ellenőrizhető”) mozzanatok narrációjának különbségeit elemezve a színházi énelbeszélést olyan „tanúságtételként” (272) olvassa, amelyben Jókai megkísérli visszaszerezni a kontrollt saját személyes jelenlétének elbeszélése fölött.

A kötet utolsó tanulmánya a jelenlét kérdését nem a színjátszás kontextusában vizsgálja, de szervesen folytatja a Kiss A. Kriszta által megkezdett gondolatmenetet nyilvánosság és kontroll kapcsolatáról. Hansági Ágnes *Jókai, a himnuszalköltő: Színpadiasság, performansz és bukás három felvonásban* című elemzése a Jókai által írt *Királyhymnus* keletkezésének és fogadtatásának történetét értelmezi, kontextusként kezelve a himnusz műfaji és használati követelményeit. Jókainak a királyi családhoz fűződő viszonyát csakúgy, mint a századvégi magyarság viszonyát a Habsburg családhoz, valamint a szöveg létrejöttét követő sajtóeseményeket (a *Királyhymnus*-ra vonatkozó ankétot, a kapcsolódó kritikákat és cikkeket). Az esettanulmány kiváló példája annak, ahogyan a tömegmédiá valóságkonstruáló tényezőként működött a századvégen. A felhasznált sajtóanyag, különösen a vonatkozó ankét retorikáját elemezve Hansági rávilágít arra, hogyan mozdul el a diskurzus és ezzel együtt a hozzászólások és ítéletek tulajdonképpeni tétje is, hogyan válik „önjáróvá” a vita. Jókait, aki nem a néphymnus helyettesítőjeként, hanem önálló műfajként érti a speciális használatra (a magyar király köszöntésére) rendeltetett királyhymnuszt, felkészületlenül éri a közvélemény ellenszenvé, amely a királyhymnus megírását úgy értelmezi, mint a meglévő néphymnusokat s metonimikusan a magyar szuverenitást is veszélyeztető gesztust.

Az adaptáció és performativitás kérdéseit középpontba állító vizsgálódás tehát olyan tanulmányokat eredményez, amelyek újragondolják a műalkotás, a szöveg, a szuverén szerző, valamint a jelenlét kategóriáit, fokozottan figyelnek egy-egy szöveg használatára, funkció vagy médium által determinált működésére. Valamennyi tanulmány kritikusan viszonyul a könyv elsődlegességét hirdető paradigmákhoz. A kötet filológiai fókuszú elemzésektől hatástörténeti, adaptációelméleti, sajtótörténeti vonatkozású értelmezésekig széles skáláját nyújtja annak, hogyan lehet és hogyan érdemes ehhez a természetéből fakadóan átmeneti korpuszhoz nyúlni, s így nem kizárólag a Jókai-életmű kutatói számára lehet tanulságos.

Média- és kultúratudomány. Kézikönyv

Szerkesztette Kricsfalusi Beatrix, Kulcsár Szabó Ernő, Molnár Gábor Tamás és Tamás Ábel

Budapest: Ráció Kiadó, 2018, 535 l.

PÓTÓ Júlia

független kutató

ORCID: 0009-0005-0619-3477

Különleges helyzet, amikor olyan könyvről írhat recenziót az ember, amelyet évek óta ismer, és ami még fontosabb: használ. Egy kézikönyv kapcsán különösen szerencsés egy ilyen szituáció, hiszen a műfajból adódóan éppen az lehet talán a legfontosabb fokmérője egy könyv sikerültiségének, hogy milyen gyakran forgatja, veszi elő az azt birtokló olvasó. Az MTA-ELTE Általános Irodalomtudományi Kutatócsoport gondozásában 2018-ban megjelent *Média- és kultúratudomány – Kézikönyv* című kötetéről így évek tapasztalata alapján írhatom, hogy valóban hiánypótló mű, amelyet nagy haszonnal forgathat mindenki, aki akár csak marginálisan is érdeklődik kultúratudomány iránt, legyen érettségire készülők diák, egyetemi hallgató, középiskolai tanár, doktori hallgató, tudományos kutató vagy bárki más.

Azzal kapcsolatban, hogy szűkebben milyen tantárgyak, szakok, kutatási témák kapcsán érdemes elővenni a kötetet, szándékosan nem említek konkrétumokat, mivel ezzel valószínűleg csak korlátoznám a felhasználási lehetőségek körét. Ahogy ugyanis a szerkesztők is írják az *Előszó*ban, a *Kézikönyv* pontosan azokba a nyitási és bővülési folyamatokba kíván illeszkedni, amelyek szűkebben az irodalomoktatást és -kutatást, tágabban az egész bölcsészettudományi oktatást és kutatást jellemzik az utóbbi évtizedekben, és amelyek eredményeként az „irodalom, illetve a tiszta művészet kutatása tágabb összefüggésekbe ágyazódik, és új elméleti keretézést kap”. (7.) Ez a kultúratudományi változás (avagy fordulat), ahogy a szerkesztők leszögezik, számos területen tetten érhető a tudományos intézmények (intézetek, tanszékek, folyóiratok) névének megváltozásától kezdve (hogy például a korábbi irodalomtörténeti intézetek az egyetemeken sorra alakultak át irodalom- és kultúratudományi intézetekké) a kutatás és az oktatás tárgyát, módszereit és szemléletét érintő kérdésekig. Utóbbiak közé tartozik többek közt a populáris kultúra megjelenése a szakmunkákban vagy az oktatásban, a fokozódó interdiszciplináris érdeklődés, a bölcsészet és a természettudományok módszertanának közeledése, vegyülése vagy éppen a szépirodalom technikai médiumok fogalmi alapján való megközelítése. (8–9.)

* A Szemle rovat jelen egységében olvasható recenziók a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézetében készülő irodalomtörténeti szintézis módszertani előkészületeivel összefüggésben íródtak, és néhány olyan kézikönyvet, illetve a kézikönyv műfajához közel álló kötetet tekintenek át, amelyek az utóbbi időben a magyar irodalomtudomány különféle műhelyeiben készültek.

A kötet célja így egyfajta útmutatást nyújtani ehhez a „kiszélesedő horizont”-hoz (7): amint ugyanis a szerkesztők írják, az angol és német nyelvű kultúratudományi kézikönyvek és lexikonok bőségével szemben, hazai viszonylatban teljesen hiányzott egy olyan összefoglaló mű, amely áttekintette volna „a kultúra- és médiatudományok szerteágazó összefüggésrendszerének néhány alapvető irányát és jelenségét, tisztázná legfontosabb fogalmait, bemutatná jelentős szerzőit és alapműveit”. (10.) Ehhez a célkitűzéshez ugyanakkor egy olyan cél is társult, hogy a kötet metszéspontokat tárjon fel a szerzők és a szerkesztők által középpontba állított két elméleti diszciplína, a média- és a kultúratudomány között. Ennek keretében a szerzők végigvezetik az olvasót a kultúratudományos fordulat egyes részletein, a testi fordulattól a vizuálisig, és változatos összefüggésekben tárják fel az olyan meghatározó irányzatok különbségeit és közös pontjait, mint a szellemi alkotások hétköznapi kultúrába és társadalomba való beágyazottságát hangsúlyozó, angol–amerikai közvetítéssel nemzetközivé váló *cultural studies*, és az elsősorban német nyelvterületen született, a szellemi létező ember technikai meghatározottságát középpontba állító *Medienkulturwissenschaften*.

Ezt a rendkívül ambiciózus vállalást úgy sikerült megvalósítani a szerkesztőknek és a népes szerzőgárdának, az ÁITK kutatóinak és a hozzájuk csatlakozó számos külső szakértőnek (akik változatos kutatási területeikkel még inkább hangsúlyt adnak a kötet és a témaként felölelt irányzatok interdiszciplináris jellegének), hogy egy teljességre vállaltan nem törekvő, mégis kerek, egységes és jól használható kötetet hoztak létre. Amely kultúratudományi kézikönyvként forgatva egyrészt kiváló kiindulópont lehet bármilyen kutatáshoz, másrészt önálló olvasmányként is értékes, részleteiben és egészében egyaránt, hiszen a szócikkek különálló tanulmányokként is nagyon színvonalasak, együttesen pedig a kötet vállalásának megfelelően átfogó, a kereszthivatkozásokban is bővelkedő összefoglalót nyújtanak a kultúratudomány folyamatosan bővülő horizontjáról. Mindezt ráadásul kifejezetten érdekes és olvasmányos formában valósítják meg, így a nem hivatásos irodalomkutatóként tevékenykedő olvasók is bátran kezükbe vehetik a kötetet.

A *Kézikönyv* különböző kategóriákba sorolt szócikkekből épül fel, amelyeken belül az alfejezetek más-más mélységben és szempontok szerint mutatják be az adott témát. A *Jelenségek* című első kategóriába a kultúratudományok meghatározó kérdéseit, témáit és érdeklődési köreit gyűjtötték össze, hosszabb terjedelmű szócikkekben tárgyalva többek közt az anyag, az ember, az írás, a tér és a test kérdéskörét. Az ezt követő *Fogalmak* című rész szócikkei olyan, a kultúrakutatásban gyakran előkerülő fogalmakat tárgyalnak, mint az archívum, a hibriditás, az intermedialitás, a kultúrtechnika vagy a színrevitel. A harmadik nagyobb részben, a *Szerzők* címűben a kultúratudomány meghatározó alakjai kerülnek terítékre Pierre Bourdieu-tól Michel Foucault-n át Marshall McLuhanig. Az utolsó nagyobb részben, a *Művekben* pedig néhány tudománytörténetileg meghatározó írás jelentőségét ismertetik és értékelik a szócikkek szerzői, köztük például Friedrich Kittler, Bruno Latour és Clifford Geertz egy-egy munkáját.

A szócikkek szerkezete más nemzetközi kiadványok mellett elsősorban a *Historisches Wörterbuch des Mediengebrauchs* című 2014-es kiadványt követi mintaként, az egyes kategóriáknál különböző alfejezettípusokat kölcsönözve ebből. Így a leghosszabb szócikkek, a *Jelenségek* elemei például egy *Felütés* nevű alfejezettel kezdődnek, amely anekdotikus keretben vagy egy látványos példával, könnyedebb, szemléletesebb módon világítja meg a témát. Ezt követik a *Fogalomtörténet* alfejezet nyelvtörténeti és gondolkodástörténeti összefüggései, majd a *Kontextusok*,

amely a kapcsolódó kutatási témákat és irányzatokat mutatja be. Az ezek után következő *Kultúratudományos jelentőség* című alfejezet a kapcsolódó kortárs irányzatokkal és szerzőkkel foglalkozik. A szócikkeket egy *Kapcsolódó szócikkek* című rész és egy *Bibliográfia* zárja. Utóbbi kettő kiváló kiindulópontot jelenthet az adott témában való elmélyüléshez a kötetben belül és azon kívül is. A *Művek* című rész szócikkei ugyanakkor a *Kontextus* című alfejezettel indulnak, amely a szerző vonatkozó munkásságát foglalja össze, ezt követi a tárgyalt írás összefoglalása (*Tartalom*), majd a *Jelentőség* című alfejezet kritikai reflexiója. Zárásként ezeket is, ahogy minden szócikk esetében, a kapcsolódó egyéb szócikkek felsorolása és egy szakirodalmi feldolgozó/ajánló bibliográfia követi.

A kötet kézikönyvhöz méltó módon óriási mennyiségű anyagot dolgoz fel, és a szövegek ennek megfelelően meglehetősen sűrűek, hiszen a terjedelmet korlátozni kellett, és a lehető legrövidebben tárgyalni a különböző témák változatos aspektusait. Az így is több mint ötszáz oldalas kötet azonban ennek ellenére sem száraz, és a szerzők az *Előszó*ban vállalt módon a szakszerűség mellett a közérthetőségre is törekednek. Ennek megvalósításában rendkívül nagy szerep jut a szemléletes példákknak, különösen a *Felütés* alfejezetek írásainak, amelyek az érdeklődés felkeltése mellett az adott szócikk későbbi, elméletibb részeihez is folyamatos kapaszkodót nyújtanak. A *Felütésekben* és a többi alfejezettípusban is előforduló irodalmi, filmes és egyéb példák egyúttal szemléltetik a kultúratudomány már említett nyitottságát és interdiszciplinaritásra törekvését is. Ami tehát nemcsak abban nyilvánul meg, hogy mi minden vizsgálható ebben a keretrendszerben, köztük olyan, a klasszikus irodalomértelmezéstől első hallásra távolesőnek tűnő jelenségekkel, mint a hálózat, a kibernetika vagy a közvetítés, hanem abban is, hogy mikén vizsgálhatók mindezek.

A *Tér* című szócikkben például Dánél Mónika és Vincze Ferenc egy, az állatkerti Nagyszikláról szóló kisfilmből (KissPál Szabolcs: *Szerelmes földrajz*, 2012/2016) kiindulva beszél az állatkertről mint heterotópiáról, a műhegy szimbolikájáról a Trianont övező diskurzusokban, valamint a fiktív reprezentációk szerepéről, mielőtt a *Fogalomtörténetben* Platónig és Arisztotelészig visszanyúlva ismertetnék a tér fogalmának és reprezentációjának változásait többféle tudományágban és művészeti ágban. A *Kontextusokban* aztán ismét szemléletes példákkal folytatják a szerzők, filmekben és szépirodalmi műveken keresztül mutatva be a nagyvárosi tér ábrázolását, annak irodalmi toposzá emelkedésétől kezdve az orientalizmuson át olyan „térszakértők” szövegeire támaszkodva, mint Walter Benjamin, Michel de Certeau, Gaston Bachelard és Edward Said. A *Kultúratudományos jelentőség* alfejezetben aztán a térbeli fordulatról értekeznek a szerzők – vagyis arról, hogy a modernség időbeli (és haladásbeli) meghatározottságát a posztmodernben az egyidejűség és egymásmellettség váltja, illetve hogy milyen térdiskurzusok jellemzik a különböző irányzatokat, kitérve többek közt a posztkoloniális, a feminista és a queer geográfiára. A szócikk a térhez szorosan kapcsolódó irodalmi műfajjal, az utazási regénnyel zárul, Bram Stoker *Drakula* és Jókai Mór *Az arany ember* című 19. századi műveivel párhuzamosan tárgyalva Esterházy Péter regényét, a *Hahn-Hahn grófnő pillantása – Lefelé a Dunán* című művet, amelynek posztmodern utazója immár nemcsak a Duna által meghatározott tájban, hanem az előzményregények alkotta „reprezentációk terében (is) utazik”. (190.)

A következő, *Test* című szócikk ugyanakkor popkulturális alapokról indul, szerzője, Kricsfalusi Beatrix a *Felütésben* egy *Doktor House*-epizód kapcsán vezet be a testtel, a test és az elme kapcsolatával foglalkozó elméletekbe, hogy aztán rátérjen a testet jelölő szavak etimológiájára,

majd a platóni dualizmusra, a test és a lélek kettősségének máig meghatározó elméletére. A szerző ezt követően többek közt olyan gondolkodók és példák alapján tárgyalja a testtel kapcsolatos kultúratudományos koncepciókat, mint René Descartes, Friedrich Nietzsche, Edmund Husserl, Maurice Merleau-Ponty, Pierre Bourdieu, Michel Foucault, Judith Butler, a *Mátrix* és a *Becstelen brigantyk* című filmek, a *Biblia*, illetve a Turing-gép.

A sokrétű, rendkívül jól összefoglalt elméletek és a köteten végigvonuló, gondosan összeválogatott, kifejezetten frissnek ható példák – amelyek között a kiemeltek mellett bőven jut hely szépirodalmi műveknek is az ókori klasszikusoktól a kortárs magyar szerzők írásaiig – kölcsönösen segítik egymás értelmezését, demonstrálják a különböző megközelítési módokat és továbbgondolásra is készítetnek, ötleteket adva más művek elemzéséhez, az önálló kérdésfelvetéshez, a kutatáshoz. És egyúttal azt is lehetővé teszik, hogy a legkülönbözőbb felkészültségű olvasók is haszonnal forgathassák a könyvet, és könnyebben eligazodjanak a kultúratudomány – ahogy Kulcsár Szabó Ernő fogalmaz – „bekeríthetetlen tárgyának [...] megközelítései” (170) között.

Armando Nuzzo: La letteratura degli ungheresi

Budapest: ELTE Eötvös Collegium, 2012, 283 l.

Simona NICOLOSI

Szegedi Tudományegyetem, PhD

ORCID: 0000-0001-8092-1587

Amikor egy írásmű, egy könyv vagy, mint jelen esetben, egy *umilissimo manualetto* [igen szerény kézikönyvecske] – ahogy a szerző maga nevezi – napvilágot lát, fontos megérteni nemcsak a tartalmát, hanem a célját is. Nem mondunk semmi újat, amikor azt állítjuk, hogy az irodalom a művészi kifejezés egyik formája, az írott szóra alapoz, egy nép (vagy egy régió) kultúráját képviseli, és egy nyelvre, egy időszakra, egy külön témára is utalhat. Ezt jól tudjuk, mert az irodalom az egyik iskolai alaptantárgy. Az újdonság akkor jön, amikor úgynevezett *kisebb irodalmakról* beszélünk. Mit jelent ebben az esetben a *kisebb*? Léteznek *nagyobb* irodalmak? Mi különbözteti meg az egyik irodalmat a másiktól? Amennyiben kulturális kifejezésként értjük, az irodalomnak nem a mennyiségre, hanem a minőségre kellene utalnia. Nem függ attól, hogy hányan beszélnek a nyelvet, és hányan tudják megérteni a művet az eredeti nyelven. Az, ami igazán számít, a művészi kifejezés egyedisége. Ezért egy tízmilliós nép irodalmának ugyanolyan méltósággal kell rendelkeznie, mint egy 100 milliós nép irodalmának. Mégis fennáll egy probléma: hogyan lehet megismertetni az úgynevezett *kisebb* irodalmat a nemzetközi olvasóközönséggel? Ez a kérdés a magyar irodalommal kapcsolatban kétféleképpen oldható meg: egyrészt magyar művek idegen nyelvekre fordításával, másrészt irodalomkritikai kötetekkel.

A fordításoknak Magyarországon jelentős szerepe van. Fontosságát már a 18. századtól nyelvészeti, irodalmi és kulturális szempontból sok magyar értelmiségi értette meg. A magyar felvilágosodás nagy alakjai szerint a nemzeti irodalom megújulásához szükség van arra, hogy nemcsak az írók, hanem az olvasók szélesebb rétegei is megismerjék a korabeli európai irodalom legjelentősebb műveit. Tény, hogy csak ezek megismerésével tudtak bekapcsolódni az európai kulturális megújulási folyamatokba, mely egyúttal elősegítette azt is, hogy a magyar irodalom is megújulhasson. Az irodalom megújulásának pedig a 18. századi Magyarországon egyik legfontosabb kérdése a magyar irodalmi nyelv megújítása volt. A *nyelvújítás* egyik legnagyobb előmozdítója Kazinczy Ferenc volt, aki részt vett az új magyar irodalmi nyelv kiformalásában. Kazinczy meg volt győződve arról, hogy a magyar íróknak, mielőtt „eredeti” műveket írnának, meg kell ismerniük az új európai irodalom irányait, és fordítások segítségével kell kialakítaniuk saját írói nyelvüket az új gondolatok és érzések kifejezésére. Ezért fordított ógörögből és latinból (Horatius, Catullus, Pindaros, Anakreón, Homérosz), angolból (Shakespeare), németből (Goethe, Lessing, Schiller), franciából (Helvetius, Rousseau) és természetesen olaszból (Petrarca, Metastasio, Beccaria). Kazinczy, Bessenyei, Csokonai, Kisfaludy és sokan mások fordításokkal is hozzájárul-

tak a magyar kultúra megújulásához. Nem is beszélve Babits Mihály Dante *Divina Commediájá-*nak fordításáról, amelyet a nemzetközi irodalmi világ az egyik legsikeresebb *átültetés*nek tart.

Ugyanilyen fontosak a magyar művek idegen nyelvre fordításai is. Az olasz nyelv tekintetében már a 19. század első felétől számos magyar irodalmi művet fordítottak le és adtak ki Olaszországban. Fontos helyszín Fiume, ahol 1830 és 1840 között megkezdődött a magyar nyelv és irodalom oktatása a Liceo-Ginnasióban Császár Ferenc professzorral, aki író, fordító és az első *Grammatica italiana* [olasz nyelvtan] szerzője volt, és kulcsszerepet játszott az olasz–magyar kulturális kapcsolatokban. A város soknemzetiségű és soknyelvű volt, sajátos multikulturalizmusa (a fiumei kultúrkör intenzív tevékenységével együtt) hozzájárult az olasz–magyar barátság megerősödéséhez a Risorgimento éveiben. Később is, a 20. században a fiumei értelmiségiek többsége folytatta „küldetését”, a két kultúra kettős terjesztését, még akkor is, amikor Budapestre (Pietro és Luigi Zambra, Fest Aladár) vagy Olaszországba (Paolo Santarcangeli, Ignazio Balla) kellett költöznie. Különösen Santarcangeli ajándékozta nekünk fordításaival a legszebb magyar verseket, Ady Endrét, Petőfi Sándort, Babits Mihályt, Kassák Lajost, Weöres Sándort. Nem is beszélve az olaszországi magyar regény sikereiről, előbb a fasiszta időszakban, majd az 1956-os magyar forradalom után, amikor a Magyarország iránti szimpátia és barátság a tetőfokán volt. Emellett nem szabad elfelejteni, hogy a 70-es és 80-as években a magyar nyelv és irodalom különböző egyetemi tanszékein megalakították és megszilárdították az olasz magyarságtudomány intézményeit. Ilyen volt például az E/O nevű római kis kiadó is, amely nagy teret szentelt a magyar irodalomnak, és Gianpiero Cavaglia és Marinella D’Alessandro fordításaival a modern magyar szépirodalom klasszikusait, Esterházy Pétert, Örkény Istvánt, Molnár Ferencet, Kosztolányi Dezsőt, Szerb Antalt jelentette meg.

Ezzel kapcsolatban Armando Nuzzónak, a kézikönyv szerzőjének, aki jelenleg a Pázmány Péter Katolikus Egyetemi olasz tanszékének egyetemi tanára, igaza van, amikor a bevezetőben megerősíti, hogy a profitorientált kiadói döntésektől függ egy kisebb irodalomnak a szerencséje. Manapság már egyértelmű, hogy a gazdasági érdekek és a pillanatnyi divatok azok a tényezők, amelyek meghatározzák egy kisebb szerző sikerét. Félretéve az anyagi okokat, egyetértek Armando Nuzzo azon állításával is, hogy „az irodalmi öntudat az anyanyelv jellegére és sajátosságára való folyamatos gondolkozáson keresztül halad”. (23.) Létfonosságúak tehát a fordítások.

A magyar irodalom elterjedésének tekintetében, visszatérve az eredeti kérdés második megoldásához, igen hasznosak a történeti-kritikai antológiák, mint *La letteratura degli ungheresi* [A magyarok irodalma] című kötet, amely 2012-ben látott napvilágot az ELTE Eötvös Collegium gondozásában. Ahogy a szerző állítja, a kötet „az irodalmi jelenségek története” (23), de meglátásom szerint nemcsak „az antológián keresztül” (23), hanem elsősorban az antológia segítségével. Valójában a könyv az olvasóközönség számára egy történeti-kritikai keretet kínál, és az irodalmi szövegek összefonódásaként mutatkozik be, amelyben az antológia néha túl nagy hangsúlyt kap.

A kézikönyv címe megmutatja a szerző célját, nevezetesen azt, hogy az idegen olvasók inkább a magyar nép igazi szellemét és a lelkiismeretét, mintsem tudományos irodalmát fedezzék fel. A kötet – ahogy a szerző maga mondja – egy „agilis [agile] és felfogható [accessibile] eszköz” (11), és mint ilyen, egy kíváncsi, érdeklődő olvasóközönséget céloz meg, nem pedig egyetemi hallgatókat, akiknek tudományosabb tartalomra van szükségük. Ennek ellenére a könyv bevezeti az olvasót a magyar kultúrába, de nem törekszik a teljességre, mert a szerző célja az, hogy önállósítsa az olvasót, és arra ösztönözze, hogy másképp és máshol is tájékozódjon a magyar történelemről és kultúráról.

A tartalmat és szerkezetet tekintve a kötet három fejezetből áll, amelyek kronológiai rendet követnek (a fejezetek címei: *Dal Medioevo all'Illuminismo* [A középkortól a felvilágosodásig]; *Nazione, popolo, lingua* [Nemzet, nép, nyelv]; *Ungheria letteraria del Novecento* [A 20. századi irodalmi Magyarország]). Armando Nuzzo a magyar irodalom történetét tehát kronologikusan követi végig, amelynek középpontjában az írás mint kulturális médium áll. Az íráson keresztül a történeti korszakokat és az irodalmi műveket elemzi, ennek során két érdekes fókuszpontot ismer fel, amelyeket ő úgy nevez: *passaggio nodale* [csomóponti átmenet] és *dialettica nodale* [csomóponti dialektika]. Nézzük meg részletesen, miről van szó!

Nuzzo véleménye szerint a magyar irodalom fejlődésében egy *passaggio nodale* zajlott le. Ez történt, amikor a magyar írók a latin nyelv helyett az anyanyelvet választották. A *Halotti beszéd*-től a 18. század végéig nem volt egységes irodalmi nyelv, és főleg a latint használták irodalmi nyelvként. Ennek két fő oka volt: egyrészt Európában a latin akadémikus, közvetítő nyelv volt, minden tanult ember mindenhol latinul beszélt és írt nemcsak az egyetemen, hanem a jog, a diplomácia, a politika területén is. Másrészt a magyar nyelvnek nem volt még irodalmi rangja, és főleg csak családi környezetben használták. Kazinczy Ferenc volt az, aki rangra emelte a magyar nyelvet. A *Fogságom naplója* – állítja Nuzzo – „az anyanyelv iránti igazi szerelmi cselekedet” (21), mellyel bekövetkezik a *passaggio nodale*, és a magyarság új irodalmi korszaka kezdődik.

Az úgynevezett *dialettica nodale* fogalom pedig a magyar kultúrára utal. A szerző szerint a magyar kultúrában Kelet és Nyugat, vidék és város, parasztság és ipari munkásság, mezőgazdaság és ipar között egyensúly volt. Ez lenne a lényegi eleme a magyar kultúrának, ami a 19. században még világosabbá válik. Valójában már az egyik legérdekesebb magyar költő, Ady Endre ezzel a bizonytalan egyensúllyal jellemezte a magyarság lényegét. Ezen a ponton érdemes hangsúlyozni, hogy a magyar értelmiségnél a két világ közötti dilemma „nem tisztán elmélet, hanem *habitus*” (22) – ahogy Nuzzo állítja –, azaz létmód, állapot és ugyanakkor viselkedés, magatartás is. Még érdekesebb és figyelemre méltóbb az a tény, hogy Armando Nuzzo szerint csak Móricz Zsigmond, aki Olaszországban nem annyira ismert író, tudta a két világot összeolvasztani. Móricz népszerűségének hiánya az olasz olvasók körében még érdekesebbé teszi a szerző állítását, mintha ezáltal a szerkesztői és kereskedelmi logikán kívüli magyar világot akarná közvetíteni.

Kár, hogy Nuzzo kevés oldalt szentelt a második világháborútól napjainkig terjedő irodalomnak. Éppen azért, mert a kötet az olasz átlagolvasónak szól, érdemes lett volna szélesebb körben foglalkozni a kortárs irodalommal. Amikor 2002-ben Kertész Imre az irodalmi Nobel-díjat megkapta, Magyarország megnyílt a világirodalom felé, és a nemzetközi olvasóközönség elkezdett érdeklődni iránta. Az olvasók általában a modern regényt szeretik, kevés verset és még kevesebb színdarabot olvasnak. Ha kíváncsivá akarjuk tenni a külföldi közönséget, akkor több figyelmet kellene szentelni a kortárs írókra, és innen a komparatistika hagyományain keresztül kellene megértetni a magyar irodalom egyediségét és a magyar nyelv különleges sajátosságait.

Olaszországban már három másik magyar irodalomról szóló kötet is megjelent: 1963-ban Pál Ruzsicskáié (*Storia della letteratura ungherese*, Milano: Nuova accademia editrice), 1969-ben Folco Tempestié (*La letteratura ungherese*, Firenze: Sansoni), 2004-ben Bruno Ventavolié (*Storia della letteratura ungherese*, Torino: Lindau). Ez utóbbi a magyar irodalomról szóló tudományos esszék gyűjteménye, amelynek Ventavoli a szerkesztője. Mindegyiknek különböző jellemzői vannak, és mindegyik érdekes tudományos szempontból is. Az Armando Nuzzóé az olasz nyelvű magyar irodalomkritikai tárgyú kötetekhez csatlakozik, és az olasz–magyar irodalmi kapcsolatokhoz egy másik, izgalmas mozaikdarabot tesz hozzá.

Nemzeti színháztörténet. Előadás-rekonstrukciók, 1948–1996

Szerkesztette Jákfalvi Magdolna és Kékesi Kun Árpád

Budapest: Arktisz–Theatron Műhely Alapítvány, 2022, 452 l.

GAJDÓ Tamás

Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet, tudományos munkatárs

ORCID: 0000-0002-3531-454X

A Jákfalvi Magdolna és Kékesi Kun Árpád vezetésével dolgozó kutatócsoport újabb kötettel gazdagította a második világháború utáni korszakot feldolgozó színháztörténeti szakirodalmat. A Nemzeti Színház 1948 és 1996 közötti bemutatóiból negyvenháromat vizsgált meg a Philther néven ismertté vált módszerrel a munka tizenhét szerzője.¹ Az eljárás lényegét a szerkesztők egy korábban kiadott kötetükben így mutatták be:

A Philther [...] a színháztörténeti múlt alapegységeire, az előadásokra épül, és ezek rekonstrukciója révén rajzolja ki a magyar nyelvű színjátszás elmúlt hatvan évének kánonját. [...] A Philther [...] nem intézménytörténet és nem civil színháztörténet, s ez máris mutatja a legfontosabb eltéréseket az eddigi színháztörténetektől és a korszakról, alkotókról megjelent írások többségétől. Nem kezeli egységes korszakként az 1949 utáni évtizedeket, nem ily módon akar leírni benne folyamatokat. Nem akar végpontot találni, tehát nem húzza meg a határt 1989-nél vagy máshol, hanem végigkíséri a színháztörténetet a máig. Sőt, a jelen felől, a kortárs színház felől indul, hiszen az elmúlt évtizedek színházi történései a mába nyúlnak. Itt vannak körülöttünk a nyomaik, és ezekből, ezek mentén indulunk visszafelé, hogy felfejtsük az utakat, keresztutakat, elágazásokat. Ebből is látszik, hogy nem egyszerűen a hatás-ellenhatás analízisét tekintjük feladatunknak. Nem folytatjuk azt a historiográfiai gyakorlatot, amely elszakítja a múltat a jelentől, hanem a jelen színházát is történetileg értelmezzük. Továbbá nem akarunk értékelésmentes rögzítést, nem ringatjuk magunkat abba az illúzióba, hogy ez lehetséges. Elvégre már a Philtherben elemzett előadások kiválasztásának mozzanatában benne van az értékelés – épp ezért nem beszélhetünk deskripcióról az egyes elemzések esetében, és épp ezért van köze vállalkozásunknak a kánonhoz.²

---

1 Bagi Ágnes, Fekete Norbert, Herczog Noémi, Jákfalvi Magdolna, Káli Anita, Kálmán Mária, Kékesi Kun Árpád, Kiss Gabriella, Kővári Gyöngyi Krisztina, Leposa Balázs, Major Ágnes, Muntag Vince, Nánay István, Porogi Dorka, Schandl Veronika, Szabó-Székely Ármin, Timár András.

2 JÁKFALVI Magdolna, KÉKESI KUN Árpád és UNGVÁRI ZRÍNYI Ildikó, szerk., *Erdélyi magyar színháztörténet: Philther-elemzések* (Bukarest–Marosvásárhely: EIKON–UartPress, 2019), 28–29.

Az előadásrekonstrukcióra való törekvés nem új keletű a hazai színháztörténet-írásban. Kerényi Ferenc az 1970-es évek elején kísérletet tett arra, hogy „egy-egy, forrásanyagában jól összegezhető előadásról rekonstrukciót” készítsen. A leírás során Székely György módszerét hívta segítségül. Székely több tanulmányban értekezett arról, hogy tizennégy szempont alapján bármely színjátéktípust leírhatónak tart.³ Ezeket szempontokat Kerényi hatra vontta össze: 1. társadalmi, kulturális helyzet; 2. a játék kerete és lebonyolítása; 3. a játékosok; 4. a cselekmény és a jellemek; 5. kritikai fogadtatás; 6. a közönség összetétele és válaszáda.⁴

Kerényi Ferenc munkáját segítette, hogy a 19. század második felétől egyre több olyan forrás állt rendelkezésére, melynek segítségével elvégezhető a vizsgálatot. Ha nem is lehetett hasonló színvonalon minden előadásról beszámolni, a magyar színházművészet érvényes tendenciáiról az előadásrekonstrukciók révén érvényes leletet sikerült összeállítani. Hogy miért nem került sor a módszer szélesebb körben való elterjesztésére? Elsősorban azért, mert nem sikerült a kutatói hálózat személyi feltételeit kialakítani, s a téma iránt érdeklődő egyetemi hallgatók tanulmányaik után nem az elméleti és történeti stúdiumokat választották, inkább gyakorló színházcsinálókka váltak. De meggátolta a meghonosítást az is, hogy a 20. század első felének előadás-rekonstrukcióihoz nem csak a forrásbázis hiányzott; az sem volt nyilvánvaló, hogy mit érdemes kutatni, hiszen a korszak színházi múltját 1949 után igyekeztek eltörölni.

A mai előadás-rekonstrukció, a Philther szempontjai sem lehetnek merőben mások, ráadásul éppen hat van belőlük: 1. az előadás színházkulturális kontextusa; 2. a dramatikus szöveg, dramaturgia; 3. a rendezés; 4. a színészi játék; 5. a színházi látvány és hangzás; 6. az előadás háttörténete.

A szerkesztők a könyv *Előadások rajzolta történetek* címmel közreadott előszavában arra hívták fel a figyelmet, hogy „nem folyamatokat, nem intézményeket, nem életműveket” kutattak, hanem „előadásokat: így a színháztudomány tárgya, maga az előadás rajzolja fel a történeteket.” (11–12.) Sajnos arra nem tért ki a bevezető, hogy milyen stratégiával ajánlatos a könyvet kézbe venni. Szabad-e az első szótól az utolsóig végigolvasni a történeteket, vagy éppen ellenkezőleg: kézikönyvként, lexikonként érdemes forgatni. Még ha ez utóbbi volna a kívánatos, akkor is ügyetlenségnek hat, hogy az első két premier feldolgozásában szóról szóra, sorról sorra ugyanazok a megállapítások szerepelnek az előadás *színházkulturális kontextusát* bemutató alfejezetben. Bár ilyesmi a későbbiekben nem fordul elő, mégis bizonytalanná válik az olvasó (és a kritikus) abban, hogy mit is tartalmaz ez a rész (*Az előadás színházkulturális kontextusa*), mely némely esetben valóban nagy ívű áttekintését adja annak a társadalmi, politikai, színházpolitikai helyzetnek, melyben az adott előadás megszületett; más esetben viszont csak rövid összefoglalás olvasható a szerző és a mű nemzeti színházi előéletéről. Világos persze, hogy az egyes elemzéseknek önállóan kell helytállniuk; a kötetbe rendezéskor azonban lehetett volna kivételt tenni, s olyan szöveget közreadni, mely a bemutatók között szorosabb kontextust teremt. Ezzel a szélesebb olvasóközönség számára is jobban követhető lett volna a Nemzeti Színház bemuta-

3 SZÉKELY György, *A színjátéktípusok kutatásának módszeréről*, Színházi tanulmányok 5 (Budapest: Színháztudományi Intézet, 1961); SZÉKELY György, *Színjátéktípusok leírása és elemzése*, Színházi tanulmányok 8 (Budapest: Színháztudományi Intézet, 1965).

4 KERÉNYI Ferenc, *A színjátéktípusok történeti leírásának elmélete és gyakorlata: Hamlet-előadások hazánkban 1790–1840*, Színházelméleti füzetek 2 (Budapest: Magyar Színházi Intézet, 1975), 7–8.

toinak története. Ebben a formában ugyanis még annak is résen kell lennie, aki többé-kevésbé tisztában van a tényekkel. Mintha kizárólag színházkutatók számára készültek volna az elemzések. Ezt az érzést az is felerősíti, hogy a szerzők (talán a terjedelmi korlátok miatt) sok esetben bőséges lábjegyzetben adtak magyarázatot a főszöveg sommás kijelentéseire. Így azután a lábjegyzetekben is találunk olyan megfogalmazásokat, melyeket csak újabb jegyzetekkel lehetne megnyugtatóan tisztázni.

A recenzius természetesen érzi, hogy fejtegetése ezen a ponton túlságosan általánossá válik, de nem tehet mást, mert minden tanulmányt önállóan kellene elemeznie, hogy rámutasson azokra a kérdésekre, megállapításokra, dilemmákra, melyek a korszak színháztörténetét erőteljesen meghatározzák. Erre azonban itt nem nyílik tere, mint ahogy arra sem, hogy az itt-ott előforduló tévedésekre felhívja a figyelmet. Például arra, hogy Rátkai Márton a második világháború előtt soha nem szerepelt a Nemzeti Színházban. (16.)

Van azonban egy általánosabb, a színháztörténeti, színháztudományi kutatásokat érintő dilemmája: ez pedig az előadásokról készült hangfelvételek és mozgóképfelvételek felhasználásának kérdése. Az 1960-as évektől kezdve egyre több színházi bemutatót rögzített a televízió, majd a technikai fejlődés lehetővé tette, hogy kisebb stábok is készíthessenek professzionális felvételeket. Az összegzések megírása során felhasználták a kutatók ezeket, mégsem hivatkoznak a szövegben arra, hogy a kritikákból vett idézeteket alátámasztják-e a látottak. De az sem derül ki sok esetben, hogy az előadás szövegét milyen módon lehetett rekonstruálni. Rendezőpéldányból? Sűgőpéldányból? Az előadás felvétele segített ebben? Mintha a felvétel teljesen mellékes lenne. Pedig talán a leglényegesebb forrásról van szó. A videófelvétel hallatlanul nagy előnye ugyanis, hogy a színjáték valamennyi alkotóelemével megismertet. Nem azonos mélységben: hiszen a fekete-fehér felvételen nem látni a ruhák és a díszlet színét, de még a leggazdagabb forrásokkal dokumentált előadásról sincs annyi információnk, mint arról, amelyről – akár egy kamerával – mozgóképfelvétel készült.

Ugyan hogyan tudnánk a Magyar Televízió 1960-ban készült felvétele nélkül ilyen részletesen bemutatni Timár József entrée-ját Willy Loman szerepében *Az ügynök halála* című előadásban: „lassú, másfél perces bebotorkálás jobbról, hátulról, s belépve a rivalda fénykörébe először óriási ügynöktáskáira esik a fény, az arca fedve marad. Ez a mindig zárva maradó ügynöktáska vizualizálja az előadást, s olyan szimbolikus értelmezések felé tereli azt, mely nem éppen a realista fogalmazás sajátja. A két ügynökbőrönd az élet terhének cipelését kínálja elsődleges értelmezői klisének; ezt az előadás ikonjának számító, Keleti Éva által készített fénykép is erősíti.” (95.)

Az idézet egyúttal egy másik problémára is felhívja a figyelmet, melyet nem lehet figyelmen kívül hagyni az előadásrekonstrukciók készítésénél: a színházban hosszú ideig beállított jelenetképek készültek. Keleti Éva ráadásul nem is a színpadon készítette azt a fotót, mely Timár József ügynökét ábrázolja. A fotóművész így vallott erről:

Mindenki tudta már, hogy Timár József halálos beteg. A színpalak mögött álltam. És egyszer csak látom ám, hogy Timár, mielőtt a két nagy bőrönddel elindulna a színpadra, jelenésre, kipróbálja, fel tudja-e még emelni őket... Dráma a drámában! Arra se volt időm, hogy végig gondoljam, mi történik, öntudatlanul exponáltam. Szegény Demeter Imre újságíró kollégám, aki szintén nem él már, azt mondta, esküdni mert volna, hogy a képen látható jelenet benne van a darabban. Ez a szinte öntudatlanul készült fénykép döbben-

tett rá, hogy annak a fotónak, amely az előadás kvintesszenciáját adja, nem feltétlenül az előadáson kell készülnie...⁵

Az előadást megörökítő fényképek és a színházjáték rádió- és televízióközvetítése része a hatástörténetnek. Számosan vallanak arról, hogy a televízióban látott előadás befolyásolta életüket. Bár a színház lényege éppen az, hogy a befogadó a színházteremben helyet foglaló közösség részeként nézi a színpadi játékot, a televíziószínház jelentőségének vizsgálata mégsem lenne érdektelen.

Amikor kísérletet teszünk arra, hogy színházi előadásról részletes rekonstrukciót készítsünk, szívesen beszélünk a még megszólaltatható alkotókkal. Emlékeik nyomán hajlamosak vagyunk magunk is bennfentesként szemlélni a színpadi történéseket. A legjobb példa erre Arnold Wesker *A konyha* című darabjából (1979, rendező: Zsámbéki Gábor) Major Tamás kijelentése: „Itt minden az enyém.” (271.) A Majorra emlékező művészek, az előadás résztvevői úgy magyarázzák a pillanatot, hogy a Nemzeti Színház frissen nyugdíjazott egykori igazgatója, majd főrendezője ezzel elégtételt kapott. Nagy kérdés persze, hogy a közönség soraiban kiknek tűnt fel a különös hangsúllyal közölt mondat...

A kutatáshoz a közönség reagálásának vizsgálata is hozzátartozna, ám alig van olyan naplófeljegyzés vagy levél, mely színházi élményekről közöl beszámolót. Fodor András 1947. szeptember 25-én a Nemzeti Színházban megnézte Madách Imre *Az ember tragédiája* című művének előadását, melyet Both Béla rendezett. Feljegyzése nemcsak az aznapi körülményeket dokumentálja, néhány olyan mozzanatról is olvashatunk, melyet aligha rögzítettek a kritikák:

Az egyiptomi jelenettől a játék is, a díszletek megoldása is javul. Tetszik a római és a bizánci jelenet. Itt különösen az, ahogy Veress Sándor zenéje kiemelődik az eretnekhajtó barátok dalából. [...] A londoni szín záradéka ügyesen megoldott, a Falanszter is jó, de az Úr hangja gorombán szól a megafonból, mint ahogy a ménkű-pukkanás is illúzióröntő, ahogy a lombik szétdurran.⁶

Király István naplója azonban még ennél is izgalmasabb részleteket közöl egy nemzeti színházi premierről:

1986. január 2. csütörtök. Sütő: Advent a Hargitán – bemutatója a Nemzetiben [...]. Már az előcsarnok jelzi: politikai feszültség, politikai tüntetés itt az igazi esemény. A darabot december 20-án kellett volna bemutatni. A románok az engedélyt visszavonták. Bemutató elmaradt. (Ellenzék: Sütő szerint be kell mutatni. Neki már nem árthatnak, rosszabb neki már nem lehet, sem a magyarságnak. Miért táncolunk mi úgy, ahogy a románok fütyülnek.) A Mátrában hallottam Berendtől: a PB foglalkozott az ügyvel, a bemutatás mellett döntött. (Mari hallotta a [Színházi] Intézetben: Berecz bukaresti kintléte alatt tár-

5 KAMOCSEY Ildikó, „Nagy pillanatok! Interjú Keleti Évával, az *Új Tükör* képszerkesztőjével”, *Fotó* 28, 3. sz. (1981): 112.

6 FODOR András, *A Kollégium: Napló, 1947–1950* (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1991), 28.

gyalt a kérdésről.) Így került sor a bemutatásra. Az előcsarnokban riasztó tumultus. Alig tudta magát az ember a pénztárig és a bejáratig átverekedni.⁷

A nagyszabású munka impozáns merítés a Nemzeti Színház 1945 utáni repertoárjából, noha, ahogy az előszó is hangsúlyozza, nem ad szintézist. A bevezetésből az is kiderül, hogy az alkotók egészen másra törekedtek: „A válogatás repertoárpreferenciákat megvilágítva, rendezői életműveket követve, színészi alakításokat kiemelve közel fél évszázad negyvenhárom előadását tárja az olvasó elé, de nem törekszik reprezentatív összegzésre. A nemzeti múlt összetettségét kívánja megmutatni, amelybe belenézni csak felkészülten érdemes, s a felkészültség történelmi tudásból, párbeszédkészségből, előítéletmentességből és szakmai kíváncsiságból adódhat össze.” (10.)

A szerkesztők megállapításának utolsó mondata ugyan a szövegek íróira, az elemzések készítőire vonatkozik, de az érdeklődőknek hasonló tulajdonságokkal kellene bírniuk. Az olvasóknak azt is tudomásul kell venniük, hogy az összefoglalásban szereplő színjátékok nem mutatják be a Nemzeti Színház legújabb kori történetét. Nem is mutathatják be, ha belegondolunk, hogy az öt évtized alatt ötszázhuszonnyolc bemutatót tartottak a Nemzeti játszóhelyein. Ennek a számnak a tükrében kevésnek tűnik a negyvenhárom kiválasztott előadás. S óhatatlan, hogy az olvasóban ne fogalmazódna meg kérdés a válogatással kapcsolatban. Vajon miért éppen az adott rendezésről készült tanulmány, s a másíkról vajon miért nem... S milyen szempontok alapján választottak ki egy-egy premiert.

Természetesen ennek a felvetésnek nincs igazán értelme, hiszen valamennyi darabról úgysem eshet szó; a kutatás, a feldolgozás pedig folytatható; s folytatni is kell, mivel vannak fájó hiányok. Joggal, mert a színház legfontosabb alkotóinak kiemelkedő rendezései szerepelnek ugyan a válogatásban; de Várkonyi Zoltán, Egri István, Babarczy László, de még Both Béla munkáit sem lehetne figyelmen kívül hagyni. S ne feledkezzünk meg Szinetár Miklós vagy Bojan Stupica vendégrendezéseiről sem!

Az is lehet, hogy az összeállítás kánonteremtő szándékkal készült, s az volt a színháztörténeszek célja, hogy kizárólag kiemelkedő előadásokat válasszanak ki a repertoárból. Erre azonban semmi sem utal az előszóban. Ha így van, törekvésüket elfogadjuk, s szinte minden kutatott bemutató kijelölésével egyetértünk. De megjegyezzük, hogy a hitelesebb képhez a pártpolitizáló, a munkásosztály bajait feledtető, az új magyar drámákkal kísérletező és kudarcot valló, a baráti országok színpadi műveit színre hozó Nemzeti is hozzátartozik. Érdemes volna a Philther-módszerrel a színház valamennyi műsorrétegét feldolgozni. Tisztában vagyunk vele, hogy hatalmas munka. Mégis várjuk a folytatást!

---

7 KIRÁLY István, *Napló 1956–1989*, szerk. SOLTÉSZ Márton, Tények és tanúk (Budapest: Magvető Kiadó, 2017), 715.

A kiadvány a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával készült.

A folyóiratot az MTMT indexeli és a REAL archiválja.

A kiadásért felel az Universitas Könyvkiadó igazgatója, Hargittay Emil
(Universitas Kulturális Alapítvány, 1193 Bp., Csokonai u. 12.)

A folyóirat főszerkesztője: Kecskeméti Gábor, felelős szerkesztője: Draskóczy Eszter

Korrektor: Horváth Csaba Péter

Tördelte: Szilágyi N. Zsuzsa

A folyóirat megjelenik évente hatszor.

Budapest, 2024.

A nyomdai munkálatokat a Fellini Kft. nyomdaüzeme végezte.

HU ISSN 0021-1486 (Nyomtatott kiadás)

HU ISSN 1588-0834 (Online)

A HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézetének folyóirata.

Terjeszti az Universitas Könyvkiadó.

Előfizethető a kiadó által kiállított átutalási számla kiegyenlítésével (számla a szerkesztőség címén kérhető: 1118 Budapest, Ménesi út 11–13.).

Példányonként megvásárolható a jelentős tudományos könyvesboltokban és az egyetemi jegyzetboltokban (pl. Írók Boltja, Penna Könyvesbolt).

Egy szám ára: 1575 Ft

Éves előfizetési díj: 9450 Ft